

Jonas
Kabelka

BALTŲ
FILOLOGIJOS
ĮVADAS

VILNIUS „MOKSLAS“ 1982

81. 2z 73

Ka 25

Recenzavo

filologijos daktaras A. SABALIAUSKAS
ir filologijos kandidatas A. GIRDENIS

Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo
ministerijos patvirtintas vadovėlis respublikos aukštųjų
mokyklų filologijos specialybės studentams

4602010000

K $\frac{70103-185}{M 854(08)-82}$ 144-82

© Leidykla „Mokslas“, 1982

PRATARMĖ

Baltų filologijos įvadas studentams lituanistams ir latvistams resp. baltistams Lietuvos ir Latvijos universitetuose dėstomas nuo jų įkūrimo, vadinasi, jau keliasdešimt metų. Latviai turi išsileidę ir šio kurso vadovėlių — 1922 m. išėjo litografuotas paskaitų konspektas (Prof. P. Šmidta Lekcijų konspektas Ievads baltu filoloģijā. — Rīgā, 1922), o 1936 m. pasirodė to paties autoriaus vadovėlis (Šmits P. Ievads baltu filoloģijā. — Rīgā, 1936). Naują baltų filologijos įvado vadovėlį parašė J. Endzelynas (Endzeliņs J. Ievads baltu filoloģijā. — Rīgā, 1945). Lietuvių kalba iki šiol tokio vadovėlio nebuvo, nors jis yra verkiant reikalingas: šis dalykas paprastai dėstomas pirmojo kurso studentams, taip pat ir neakivaizdininkams; jis yra gana sudėtingas, medžiaga išblaškyta įvairiuose leidiniuose, dažnai sunkiai prieinamuose dėstytojų ir visai neprieinamuose studentams. Tiesa, lietuvių kalba yra du darbai. savo medžiaga gana artimi baltų filologijos įvado kurso turiniui, — tai kapitalinis K. Būgos darbas „Lietuvių tauta ir kalba bei jos artimieji giminaičiai“ (Būga R. r. 1961 III 85 — 282) ir verstinis E. Frenkelio „Baltų kalbos“ (V., 1969), tačiau vadovėlio atstoti jie jokiu būdu negali.

Recenzuodamas minėtąjį P. Šmito paskaitų konspektą, K. Būga rašė: „Aisčių (t. y. baltų. — J. K.) filologijos įvadas, kaip ir kiekvienos kitos filologijos (pvz., graikų, germanų, slavėnų) įvadas, savo turiniu gali būti įvairus (išretinta cituojant. — J. K.). Įvade galima kalbėti ir apie aistiškųjų kalbų tyrinėjimo istoriją, ir apie aisčių gyvenamąjį plotą bei tojo ploto istorijos įvykius“ (Būga R. r. III 660). Iš tikrųjų, palyginus keletą įvairių autorių parašytų „Kalbotyros įvadų“ ir minėtuosius „Baltų filologijos įvadus“, matyti, kad jie vienas nuo kito gerokai skiriasi tiek pačia medžiaga, tiek jos pateikimu.

Čia leidžiamas „Baltų filologijos įvadas“ rašytas vadovaujantis programa, pagal kurią šis dalykas jau daug metų dėstomas Vilniaus V. Kapsuko universitete. Vienas kitas vadovėlio vartotojas ar šiaip skaitytojas galbūt pasigės čia skyriaus apie žymesniuosius baltų kalbų tyrinėtojus. Šio skyriaus atsisakyta sąmoningai: pirma, tų „žymesniųjų tyrinėtojų“ yra palyginti gana daug, ir, plačiau aprašinėjant tiek juos pačius, tiek jų darbus, skyrius išėitų neproporcingai didelis, o skiriant jiems vos po keletą eilučių, naudos būtų ne per daugiausia; antra, daug plačiau ir geriau, negu tai būtų galima padaryti čia, apie juos ir jų darbus parašyta A. Sabaliausko knygoje: „Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija“ (I d. 1979, II d. 1982) ir „Žodžiai atgyja“ (II papildytas leidimas 1980).

Tobulų darbų nėra. Vienokių ar kitokių trūkumų, be abejo, bus neišvengta ir šiame darbe, ypač todėl, kad čia liečiami įvairių mokslo sričių —

archeologijos, istorijos, kalbotyros, tautosakos, literatūros – dalykai. J. Endzelynas savo „Baltų filologijos įvado“ pratarinėje yra pareiškęs pageidavimą, kad „trečią tokį „įvadą“ parašytų geras lietuvių ir latvių literatūros ir folkloro žinovas“. Manychiau, kad tikrai gerą tokį „įvadą“ galėtų parašyti mažiausia trys autoriai: istorikas, kalbos istorikas ir literatūros istorikas.

Vadovėlio rankraštis buvo aptartas VVU Baltų filologijos katedroje. Čia vertingų pastabų bei pasiūlymų pateikė akad. prof. dr. V. Mažiulis ir filol. kand. B. Stundžia. Taip pat jį apsvarstė Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Mokslinės metodinės tarybos Filologijos sekcija. Čia jį recenzavo prof. dr. Zinkevičius ir e. doc. p. K. Kuzavinis. „Mokslo“ leidyklos teikimu vadovėlio recenzijas parašė filol. dr. A. Sabaliauskas ir doc. filol. kand. A. Girdenis. Visiems jiems nuoširdus ačiū!

IVADAS

Žodis filologija (gr. φιλολογία [$<$ φιλέω „myliu“ + λόγος „žodis, mokslas“]) pirmą kartą pavartotas Platono (427–347 m. pr. m. e.) raštuose. Čia jis reiškė pamėgimą ar polinkį kalbėti, ypač filosofiškai diskutuoti. Vėliau, slenkant amžiams, šio žodžio turinys gerokai keitėsi. Paskutiniaisiais amžiais pr. m. e. ir pirmaisiais m. e. a. filologija ėmė reikšti mokslines studijas apskritai, pirmiausia senųjų graikų tekstų nagrinėjimą bei aiškinimą. Toks aiškinimas vadinamas hermeneutika (gr. ἑρμηνεύω „aiškinu, verčiu“). Taip suprantama filologija buvo ypač suklestėjusi aleksandriečių¹ laikais (maždaug IV a. pr. m. e. – VII m. e. a.). Vadinasi, seniausia filologija, atsiradusi ir susiformavusi Senojo pasaulio vakaruose, buvo klasikinė filologija. Ji parengė ir visiems filologijos mokslams tinkamus metodinius principus, jos pavyzdžiu vėliau ėmė rasti kitos filologijos.

Viduriniaisiais amžiais filologija buvo labai smukusi. Iš naujo ji atsigavo ir ėmė klestėti tik nuo Renesanso laikų (XIV a.), kada vėl buvo susidomėta senaisiais graikų tekstais. Vis dėlto dar gana ilgai – iki XVIII a. filologijos sritis tebuvo palyginti siaura – gramatika ir senųjų tekstų smulkus sijojimas. XVIII a. atsiranda pažiūra, kad filologijos tyrinėjimų sritį reikia išplėsti – ji turinti apimti platų istorinio ir kultūrinio pobūdžio disciplinų ratą: literatūrą su kalba, tautosaką, filosofiją su logika bei psichologija, iš dalies etnografiją, tautos ir materialinės kultūros istoriją, žodžiu, apimti kurios nors tautos kultūros istoriją su visais jos reiškiniiais. Tačiau naujausiais laikais, labai sparčiai plėtojantis visiems mokslams, daugelis minėtųjų dalykų susiformavo kaip atskiros mokslo šakos, o pagrindiniais filologijos objektais pasidarė kalba ir literatūra su pagalbinėmis disciplinomis – paleografija, tekstologija, epigrafika, bibliografija ir kt.

Tik reikia pažymėti, kad ir šiais laikais terminas filologija ne visur ir ne visų vienodai suprantamas – pavyzdžiui, vieni filologiją apibrėžia taip: „**Filologija** ... Bendras pavadinimas disciplinų, tyrinėjančių atitinkamos tautos kalbą, literatūrą ir kultūrą, daugiausia remiantis literatūros, taip pat kitais kultūros ir istorijos raštais bei paminklais“²; kiti: „**Filologija** ... Šis žodis paprastai žymi literatūros tyrinėjimą apskritai, bet, imant tiksliau (išskyrus specialias istorines disciplinas – istoriją, senienų mokslą), – tyrinėjimą rašto paminklų ir tos kalbės formos, su kuria jie mus supažindina, o dar specialesne prasme – tekstų ir jų pateikimo tyrinėjimą, išskyrus kalbos tyrinėjimą, kuriuo užsiima kalbotyra.

¹ Pavadinimas nuo Aleksandrijos miesto Egipte.

² Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966, с. 492–493.

Anglai terminu *comparative philology* supranta lyginamąją gamatiką arba kalbotyrą³.

Pas mus priimta laikytis pirmojo apibrėžimo. Tada filologija pagal savo pagrindinius objektus skyla pirmiausia į dvi šakas: kalbos mokslą, paprastai vadinamą kalbotyra, arba lingvistika⁴, ir literatūros mokslą.

Kalbotyra, ypač ėmusi klestėti XIX a. antrojoje pusėje, nepaprastai išsiplėtė XX a. – atsirado daugybė naujų kalbotyros šakų bei krypčių, kurios taip pat vadinamos kalbotyromis, pvz.: istorinė ir lyginamoji kalbotyra, struktūrinė kalbotyra, arealinė kalbotyra, matematinė kalbotyra, taikomoji kalbotyra ir kt. Bendruosius įvairių kalbų ar kalbų grupių dalykus nagrinėja bendroji kalbotyra.

Mūsų laikais ne mažiau yra išaugęs ir literatūros mokslas, kurį sudaro trys pagrindinės šakos: literatūros teorija, literatūros istorija ir literatūros kritika.

Filologija skirstoma į atskiras šakas ir pagal kitą kriterijų, būtent, pagal tai, kokių tautų kalbą ar kalbas ir literatūrą ar literatūras ji tyrinėja. Šios šakos paprastai vadinamos taip pat filologijomis. Pvz., yra Rytų tautų filologija, arba orientalistika, kuri apima egiptologiją, semitologiją, tiurkologiją, sinologiją⁵ ir kt. Finougrų filologija, arba finougristika, tyrinėja finougrų tautų kalbas ir literatūras. Indoeuropiečių filologija, arba indoeuropeistika, tyrinėja indoeuropiečių tautų kalbas ir literatūras. Čia yra: klasikinė filologija, slavų filologija, arba slavistika, germanų filologija, arba germanistika, romanų filologija, arba romanistika, keltų filologija, arba keltistika, ir kt.

Viena iš tokių indoeuropiečių filologijos šakų yra ir baltų filologija, arba baltistika, kurios tyrinėjimo objektas yra baltų kalbos, baltų tautų literatūros bei tautosakos ryšium su šių tautų istorija ir kultūros istorija.

Baltistika yra palyginti nauja filologijos šaka, daugiausia laimėjimų pasiekusi kalbotyroje. Taip atsitiko dėl to, kad, XIX a. pradžioje atsiradus lyginamajam kalbotyros mokslui, paaiškėjo, jog baltų kalbos jam turi nepaprastai didelę reikšmę. Todėl šiomis kalbomis domėtis ir jas tyrinėti ėmė nemažas būrys įvairių kraštų bei tautų mokslininkų – kalbininkų. Tas domėjimas ir tyrinėjimas ilgainiui ėjo vis platyn bci gilyn ir ypač išsiplėtė pastaraisiais laikais. Mažiau negu kalbos yra tyrinėtos beindrosios baltų tautosakos ir ypač literatūros problemos. Nors pastaruoju metu padėtis ir šiose srityse šiek tiek gerėja, vis dėlto disproporcija tarp atskirų baltų filologijos šakų ištyrimo tebėra dar labai ryški.

Baltų filologija dar skirstoma ir pagal tai, kurios baltų tautos kalba ir literatūra tyrinėjama, – tada pasidaro tokios trys pagrindinės baltų filologijos šakos: lituanistika – tyrinėja lietuvių kalbą ir literatūrą,

³ Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960, с. 326.

⁴ Nevienodai suprantamas ir *lingvistikos* terminas – štai kaip jį apibrėžia žymus švedų kalbininkas B. Malmbergas: „Terminu „lingvistika“ suprantame paprastai dvi skirtingas tiriamąsias kryptis, vadinamas filologija ir kalbotyra. Abi tos disciplinos užsiima žmonių kalba, nors jų tikslas ir yra skirtingas“. – Malmberg B. *No-we drogi w językoznawstwie*. Warszawa, 1969, p. 9.

⁵ Iš vid. lo. *Sina* „Kinija“ + gr. *logos* „sąvoka, mokslas“.

latvistika – latvių kalbą ir literatūrą, prūsistika – prūsų kalbą ir tos kalbos paminklus.

Svarbiausias baltų filologijos įvado uždavinys – suteikti pagrindinių bendriausių žinių apie baltų tautų bei genčių praeitį, jų kalbas bei tarmes, tų kalbų bei farmių tarpusavio santykius ir jų santykius su kitomis, ne baltų kalbomis, apie jų literatūrą bei tautosaką, apie šių visų dalykų tyrinėjimo istoriją bei dabartinę tų tyrinėjimų būklę. Dėl aukščiau minėtos disproporcijos tarp atskirų baltų filologijos šakų ištyrimo šis uždavinys tuo tarpu negali būti kaip reikiant įvykdytas.

Literatūra bendraisiais baltistikos klausimais: Būga K. Lietuvių tauta ir kalba bei jos artimieji giminaičiai. – Kn.: Būga R. r. III 85–282; Šmits Ievads; Endzelīns Iev.; Frenkelis Balt. kalb.; Endzelynas Gars. ir form.; Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. – Oslo–Bergen–Tromsø, 1975; tęstiniai leidiniai: B.; Studi Baltici. – Roma, 1931–1969, t. 1–10.

BALTŲ VARDAS

Baltų vardas nėra vienareikšmis – šiuo metu jis gana plačiai vartojamas bent trimis reikšmėmis.

1. Filologijoje, taip pat dažniausiai archeologijoje, istorijoje, etnografijoje baltais dabar paprastai vadinama grupė indoeuropiečių genčių ar tautų, gyvenusių ar gyvenančių Baltijos jūros pietryčių ir rytų pakraštyje ir kalbėjusių ar kalbančių giminingomis kalbomis ar tarmėmis, kurios sudaro atskirą indoeuropiečių kalbų šeimos šaką. Į šią tautų bei genčių grupę įeina: lietuviai, latviai, prūsai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai ir jotvingiai.

Skiriami vakarų baltai – prūsai, jotvingiai ir rytų baltai – lietuviai, latviai, kuršiai, žiemgaliai, sėliai. V. Mažiulio nuomone, kuršiai iš pradžių priklausę prie vakarų baltų ir tik vėliau (maždaug nuo I m. e. tūkstantmečio antrosios pusės) ėmę artėti prie rytų baltų tarmių⁶.

2. Geografijoje baltais kartais vadinamos visos tautos, gyvenančios aplink Baltijos jūrą, taigi net ir neindoeuropiečiai suomia ir estai. Ypač dažnai šiuo vardu vadinami trijų tarybinių Pabaltijo respublikų (Lietuvos TSR, Latvijos TSR ir Estijos TSR) gyventojai.

3. Apie XIX a. vidurį buvusios Livonijos teritorijoje (dab. Latvijos TSR ir Estijos TSR) gyvenę vokiečiai kolonistai, norėdami pabrėžti savo atskirą kultūrą ir vietinių privilegijų neliečiamumą, ėmė vadinti save baltais, o savo kalbą – baltų vokiečių kalbą (*Baltisch–Deutsch*). Šia reikšme baltų vardas Vakaruose (ypač VFR) ir šiandien dar gana plačiai vartojamas.

Su visais šiais baltais nieko bendro neturi Indijos Baltistane gyvenantys *baltai* (jie ne indoeuropiečiai) ir vienas vizigotų karalių giminės (IV–VI a.) vardas *Baltai* (iš vo. *Balthen* „drąsieji“).

Šiame darbe vardas baltai visur vartojamas tik pirmąja reikšme.

Vardas baltai yra dirbtinis ir palyginti nesenas – pačios minėtosios tautos bei gentys baltais savęs niekadės nevadino; taip jų nevadino ir jų kaimynai.

Kad lietuvių, latvių ir prūsų kalbos yra artimos, kad jos sudaro tam tikrą grupę, buvo aišku jau gana seniai – dar gerokai prieš atsirandant lyginamajam istoriniam metodui. Sukūrus ir ėmus taikyti kalbotyroje šį metodą, buvo moksliskai įrodytas minėtųjų kalbų giminiškumas ir nustatyta, kad jos sudaro atskirą, savarankišką indoeuropiečių kalbų šeimos ša-

⁶ Žr. Mažiulis V. Apie senovės vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais. – Kn.: Iš lietuvių etnogenezės. V., 1981, p. 6.

ką. Tačiau bendro pavadinimo, apimančio visą šią grupę ar šaką, šios kalbės, o kartu ir jomis kalbančios tautos, neturėjo. Todėl vieni tyrinėtojai jas vadino „latvių“ kalbomis ir tautomis, kiti kalbėjo apie „lietuvių“ kalbas ir tautas.

Pvz., J. Tunmanas rašė apie „Senųjų prūsų ir kitų latvių tautų kilmę“ („Über den Ursprung der alten Preussen und der übrigen lettischen Völker“). – In: Thunmann J. Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker. Berlin, 1772, p. 1–92; J. S. Fateris apie „Germanų–slavų arba latvių kalbos giminę“ (Vater J. S. Germanisch–slavischer oder lettischer Sprachstamm. – Berlin, 1809); A. F. Potas apie „slavų–latvių“ ir „latvių kalbas“ (Pott A. F. De Borusso–Lithuanicae tam in Slavicis quam Letticis linguis principatu commentatio. – Halis, 1837; taip pat jo: De letticarum linguarum cum vicinis nexu. – Halis, 1841). P. Kepenas savo darbą pavadino „Apie lietuvių tautų kilmę, kalbą ir literatūrą“ (Кепен П. О происхождении, языке и литературе литовских народов. – В кн.: Известия Российской Академии. СПб., 1822, кн. 10, с. 67); J. Hanušas parašė „Apie lietuvių–slavų epochą indoeuropiečių prokalbės atžvilgiu“ (Hanusz J. O dobre litewsko-słowiańskiej w stosunku do praejzjaka indoeuropejskiego. – In: Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii umiejętności. Kraków, 1886, t. 11, p. 249–272) ir kt.

Tokie pavadinimai buvo nepatogūs: pirma, tas pats dalykas vadinamas įvairiais vardais, antra, ir tai svarbiausia, visa šaka, kurią sudaro keletas tautų ir kalbų, vadinama vienos iš jų vardu. Pirmasis šį klausimą iškėlė vokiečių kalbininkas F. Neselmas. 1845 m. išleisto veikalo „Senųjų prūsų kalba“ pratarėje nurodė, kad tokie pavadinimai lengvai gali būti nesusipratimų priežastis, jis pridūrė: „Aš siūlyčiau šią šeimą vadinti baltų kalbų šeima (*Familie die der Baltischen Sprachen*) arba kaip kitaip“⁷.

Pirmasis Neselmano pasiūlymui pritarė danų kalbininkas K. V. Smitas. 1857–1859 m. trimis dalimis išleista savo darbą jis pavadino „Apie baltų ir slavų kalbų gramatikos kai kuriuos skyrius“ (Smith C. G. De locis quibusdam grammaticae linguarum Balticarum et Slavonicarum. – Havniae, particula 1–2 – 1857, particula 3 – 1859). Tačiau nemaža kalbininkų Neselmano pasiūlymo dar gana ilgai nepriėmė. Pvz., A. Šleicheris savo 1856 m. išleistoje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ kalba apie „lietuvių šaką (šeimą)“, taip pat pažymi, kad ši „kalbų šeima“ dar vadinama ir „latvių arba lietuvių šeima“⁸. V. Prelvitcas savo 1891 m. išleista knygą pavadino „Vokiečių kalbos elementai latvių kalbose“ (Prellwitz W. Die deutschen Bestandteile in den lettischen Sprachen. – Göttingen, 1891), o Briukneris 1917 m. išleista darbą – „Slavų–lietuvių kalbos“ (Brückner A. Slavisch–Litauisch. – Strassburg, 1917), kur „lietuvių kalbomis“ jis vadina visas baltų kalbas.

Ši pati tautų bei kalbų grupė kai kurių tyrinėtojų buvo vadinama ir aisčių vardu. Pirmasis ją taip pavadino K. Coisas (Zeuss) 1837 m.⁹ Taip ją siūlė vadinti ir A. Kunikas¹⁰, iš dalies taip ją vadino J. Boduenas de Kurtenė¹¹ ir kt. Šis pavadinimas ypač populiarus buvo Lietuvoje – tik jį tvartojo K. Jaunius, daugiausia jį vartojo K. Būga ir kt.

⁷ Nesselmann G. H. F. Die Sprache der alten Preussen an ihren Ueberresten erläutert. – Berlin, 1845 p. XXIX.

⁸ Žr. Schleicher A. Litauische Grammatik. – Prag, 1856, p. 1–2.

⁹ Žr. Zeuss Die Deutschen 20, 667–683.

¹⁰ Žr. Bielenstein A. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. – SPB, 1892, p. 487–488

¹¹ Žr. Бодуэн де Куртенэ А. И. Избранные труды по общему языкознанию. – М., т. 2, с. 116.

Vis dėlto, ypač pradedant XIX a. paskutiniuoju ketvirčiu, baltų vardas ėmė vis tvirčiau įsigalėti, ir šiandien jis plačiausiai vartojamas visame pasaulyje.

Siūlydamas kalbų grupę, į kurią įeina lietuvių, latvių, prūsų ir kt. kalbos, pavadinti baltų kalbomis, Neselmanas, be abejo, rėmėsi tuo, kad šiomis kalbomis kalbančios tautos gyveno ir gyvena prie Baltijos jūros ir kad kitos prie šios jūros gyvenančios tautų grupės jau nuo seno turi savo pavadinimus – germanų, slavų, finougrų. Reikia manyti, kad jis, rašydamas vokiškai, pavadinimą *baltische Sprachen* („baltiškų kalbos“) padarė ne iš vardo *Baltija* (ar *Baltia*), nes tokios vardo formos vokiečių kalboje nėra, o analogiškai pagal vokišką jūros pavadinimą *Baltisches Meer*, kuris savo ruožtu yra lotyniško pavadinimo *mare Balticum* vertinys.

Šiaip ar taip, baltų vardo etimologija yra palyginti aiški – jis sietinas su Baltijos vardu. Užtat *Baltijos* vardo (su visais jo variantais įvairiose kalbose) nei istorija, nei etimologija kaip reikiant nėra išaiškinta, nors tokių aiškinimų yra keletas.

Dalykas pirmiausia yra tas, kad aplink Baltijos jūrą gyvenančių tautų lūpose jūros vardas *Baltija* yra palyginti nesenas ir paimtas iš raštų. Pačios aplink Baltijos jūrą gyvenančios tautos šią jūrą vadino ir tebevadina kitaip. Pvz., vokiečiai jau nuo seno ją vadina Rytų jūra (*Ostsee*). Taip ją vadina ir danai (*Østersøen*), švedai (*Östersjön*) ir net suomiai (*Itä meri*). Kadangi nuo suomių ji yra į vakarus, tai šį pavadinimą jie bus perėmę iš švedų. Estai ją ir vadina Vakarų jūra (*Lääne meri*). Latvijoje jūros vardas *Baltija* atsirado tik XIX a. antrojoje pusėje – seniau šią jūrą jie vadino Didžiąja jūra (*Lielā jūra*), o Rygos įlanką – Mažąją jūrą (*Mazā jūra*). Dundagos apylinkių (Latvijoje) lyviai pačią jūrą vadina tiesiog Jūra (*Mer*), o Rygos įlanką irgi Mažąją jūrą (*Piški mer*).

Ne kitaip yra ir Lietuvoje. Tautosakoje paprastai kalbama tik apie „jūras, marias“ ar „jūreles mareles“. S. Valiūnas mini „marias“, M. Valančius kalba apie „Palanginės jūros pašali“ ir mini „jūrą Palanginė“. S. Daukantas, tiesa, jau pavartoja ir Baltijos vardą (16 x), bet dažniau kalba apie „Žemaičių jūrą“ (21 x).

Nemini Baltijos vardo ir pirmojo m. e. tūkstantmečio rašytiniai šaltiniai, nors apie pačią jūrą kai kurių šio laikotarpio autorių darbuose užsimenama ne kartą.

Pvz., Tacitas (I m. e. a.) ją vadina Svebų¹² jūra, Ptolemėjas (II a.) Sarmatijos¹³ okeanu, Kasiodoras, Jordanas (abu VI a.) ir Einhardas (IX a.) – tiesiog Okeanu, o Vulfstano vakarinę dalį iki Bornholmo salos – Rytų jūra (*Ostsæe*), toliau į rytus esančios Aismarės (*Est-mere*), šiaurinė dalis, turbūt Suomijų įlanka, vadinama *Cwensæe*.

Rusų Lavrentijaus metraštyje¹⁴ ši jūra minima ne kartą ir vadinama Variagų jūra (Варяжское море). Arabas Birūnī¹⁵ ją irgi vadina Variagų jūra (*Bahr Varank*).

Jūros vardas su *balt-* rašytiniuose šaltiniuose pasirodo tik XI a. antrojoje pusėje. Pirmą kartą tokį vardą pamini vokiečių kronikininkas Brėmeno kanaaninkas Adomas, paprastai vadinamas Adomu Brėmeniečiu, savo 1072–1076 m. parašytame veikalė „Hamburgo vyskupų istorija“ (*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*): čia šalia germanų tautoms įprasto vardo Rytų jūra (*Mare Orientale*) keliolikoje vietų randama ir *mare Balticum*, *fretum Balticum*, *sinus Balticus*.

¹² Svebai – grupė germanų genčių. Tacitas šį vardą yra išplėtęs visoms šiaurės germanų gentims.

¹³ Sarmatija senovėje – nuo Augusto laikų – kraštas į rytus nuo Vyslos ir Karpatų.

¹⁴ *Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку*.

¹⁵ Muhamed ibn Ahmed all Birūnī (ir: Berunī), gyv. 973–1048 m., arabų mokslininkas bei rašytojas, parašęs veikalą apie Indiją ir „Rytų tautų chronologiją“.

Iš Adomo Brėmeniečio veikalų toks jūros pavadinimas ėmė patekti ir į kitus šaltinius, bet pirmiausia tik į lotyniškus. Rašytiniuose šaltiniuose kitomis vakarų kalbomis – vokiečių, danų, švedų ir kt. – dar gana ilgai vis buvo tebevertojamas Rytų jūros vardas. Jūros vardas su *balt-* (*baltisch*, *balt-isk*, *balt-ic*, *balt-ique*) šiomis kalbomis raštuose šaltiniuose pradeda rasti tik apie 1600 m.¹⁶

Rusų kalba raštuose šaltiniuose Variagų jūros pavadinimas išsilaiko maždaug iki XVII a. Šiame amžiuje pasirodo pavadinimas Švedų jūra (*Свецкое море*) ir tik XVIII a. pabaigoje su *balt-* – *Балтийское море*¹⁷. Visi šie pavadinimai su *balt-* yra vis to paties lotyniško *mare Balticum* vertiniai ir, vadinasi, knyginiai, o ne gyvosios kalbos pavadinimai.

Iš kur tokį jūros pavadinimą – su *balt-* – paėmė Adomas Brėmenietis? Apie tai savo veikalų IV kn. 10 sk. jis rašo: „Šią įlanką gyventojai vadina *Balt(-ija)* (*Balt-[icus]*), nes ji lyg kokia juosta (*baltei*) per skitų¹⁸ kraštus tęsiasi“. Vadinasi, Adomas Brėmenietis teigia, pirma, kad jūrą vadina Baltija patys jos pakraščiu gyventojai, kitaip sakant, tą vardą jis yra paėmęs iš jų, ir, antra, šį vardą tie gyventojai yra padarę iš lotyniško žodžio *balteus* (ir: *balteum*) „juosta, diržas kardui parišti, perpetinė juosta“.

Antrosios Adomo Brėmeniečio teiginio dalies teisinga laikyti negalima – juk jo minimi gyventojai kalbėjo ne lotyniškai ir lotyniško žodžio *balteus* nežinojo. Dėl pirmosios teiginio dalies, tai galimas daiktas, kad kronikininkas jūros vardą galėjo išgirsti iš vienu ar kitų pajūrio gyventojų lūpų.

Adomas Brėmenietis gyveno ir dirbo Šiaurės misijų centre Brėmene, be to, jis kurį laiką buvo nuvykęs į Daniją. Taigi jam teko susidurti su gausybe daug keliavusių ir daug ką mačiusių žmonių, klausytis jų pasakojimų, išgirsti nemaža visokių žinių. Visa tai jis panaudojo savo veikale. Be abejo, jis ne kartą girdėjo sąsiaurių ties Danija vardus *Beltai* (Didysis Beltas ir Mažasis Beltas), taip pat ir Vakarinės Baltijos jūros dalies pavadinimą *Beltessund* (ir: *Beltissund*). Šie vardai siejami su danų apeliatyvu *balte* „juosta, diržas“. Adomas Brėmenietis, rašydamas lotyniškai ir jausdamas ryšį tarp lotynų *balteus* ir danų *balte*, galėjęs danų žodį lotynizuoti ir, užuot rašęs **Belticus*, parašyti *Balticus*. Ši Baltijos vardo germaniškos kilmės hipotezė turi nemaža šalininkų, jos laikosi ir J. Endzelynas, tik jis dar priduria, kad Adomas Brėmenietis galėjęs girdėti ir kokią senovės vokiečių žemaičių žodį **balt*, kurį atitinka senovės vokiečių aukštaičių *palz* „juosta“¹⁹.

Dar viena labai populiari Baltijos jūros vardo kilmės hipotezė sieja šį vardą su vardu salos, kurią mini vienas kitas senovės autorius ir kurioje randama gintaro. Romėnų mokslininkas ir rašytojas Plinijus Vyresnysis, gyv. I m. e. a., savo veikalų „Gamtos istorija“ (*Naturalis Historia*) IV kn. 95 sk. rašo: „Ksenofontas Lampsakietis pasakoja, kad per tris dienas plau-

¹⁶ Žr. Laur W. Baltisch und Balten. – Kn.: BzN VII 1 63.

¹⁷ Ten pat, p. 65.

¹⁸ Skitai gyveno į rytus nuo slavų, Dono ir žemutinės Volgos upynuose, kalbos požiūriu priklausė iranėnų šakai.

¹⁹ Žr. Endzelins Iev. 6.

kimo nuo skitų kranto esanti neišmatuojamo didumo sala *Baltia* (nuorašuose ir: *Balcia*); tą pačią salą Pitėjas²⁰ vadina *Basilia*²¹. To paties veikalo XXXVII kn. 35 sk. jau sakoma, kad pagal tą patį Pitėją sala vadinantis *Abalus*, o pagal Timajų (gyv. IV–III a. pr. m. e.) – *Balisia* (nuorašuose ir: *Basilia*). Salos gyventojai parduodą gintarą artimiesiems teutonams²¹. Tos pačios knygos 61 sk. Plinijus, remdamasis Metrodoru Skepsiečiu (II a. pr. m. e.), vėl pateikia vardus *Basilia* ir *Baltia*.

Kitas autorius – Diodoras Sicilietis (I a. pr. m. e.) savo veikale „Istorijos biblioteka“, irgi remdamasis vis tuo pačiu Pitėju, rašo, kad Šiaurės jūroje esanti sala *Basilea*, kur žmonės renką gintarą, ir iš ten jis patenkąs pas graikus ir romėnus.

Salą, iš kurios gaunamas gintaras, mini ir kiti anų laikų autoriai, tik jos vardas atrodo vis kitaip, pvz., Solinas (III m. e. a.) vadina ją *Abalcia*.

Dėl šio vardų įvairumo yra pareikšta visokių nuomonių, pvz., kai kurie tyrinėtojai mano, kad tarp visų šių vardų nėra jokio ryšio. Vis dėlto vyraujanti nuomonė yra ta, kad tai vis to paties vardo iškraipymai, atsiradę ranka perrašinėjant rankraščius. Pz., rašantieji lotyniškai lengvai galėję sukeisti raides *t* ir *c*, nes jos buvo rašomos labai panašiai. Suprantamas ir graikiškai rašiusių autorių raštuose formų *Basilia* ir *Basilea* atsiradimas – jiems tokie vardai asocijuojasi su graikų žodžiu βασιλεύς „karalius; valdovas“ ir pasidaro reikšmingi. Sunkiau paaiškinti formą *Abalus*. Iš jos kontaminacijos su *Balcia* galėjo atsirasti Solino *Abalcia*.

Blogiau yra, kad neaišku, apie kokią salą čia kalbama – iš trumpų jos paminėjimų matyti tik tiek, kad ji yra šiaurėje ir kad joje randama daug gintaro. Yra pareikšta nuomonių, kad tai galėtų būti Helgolando sala. Tačiau, pirma, ji yra visai nedidelė, ir vargu jai tiktų žodžiai „neišmatuojamo didumo“, ir, antra, nelabai jai tinka ir „gintaro salos“ vardas. Kiti teigia, kad tai esanti Skandinavija²², dar kiti ne mažiau kategoriškai sako, jog tai Jutlandija²³. Vokiečių istorikas J. Foigtas (Voigt) mano, kad tai esanti Prūsų sritis Semba²⁴. Tos pačios nuomonės laikosi ir latvių kalbininkas ir etnografas P. Šmitas²⁵. Iš tikrųjų ši Prūsų sritis, iš visų pusių apsupta vandenų – Baltijos jūros, Aismarių, Kuršių marių ir Priegliaus bei Deimės upių, prašalaičiui galėjo pasirodyti kaip sala, bent jau ne blogiau už Skandinaviją ir Jutlandiją. O ir „gintaro salos“ vardas kaip tik šiai Baltijos pajūrio vietai geriausiai tinka – gintaras čia randamas jau nuo žilos senovės. Tiesa, kurį laiką gintaro atžvilgiu su Semba konkuravo Jutlandija, bet, kaip nurodo P. Šmitas, Plinijaus žodžiai, kad salos gyventojai parduodą gintarą „artimiesiems teutonams“ rodytų, jog jie patys nėra teutonai, vadinasi, ne Jutlandijos gyventojai²⁶. Šiaip ar taip, reikia pripažinti, kad pastaroji

²⁰ Pitėjas (gr. Pytheas) iš Masilijos (dab. Marselis), geografą, astronomą ir matematiką, gyv. antroje IV a. pr. m. e. pusėje. Apie 345 m. jis iš Masilijos jūra nuplaukė į Britaniją, paskui dar toliau į šiaurę. Buvo užsukęs ir į Šiaurės jūrą. Savo kelionę aprašė veikale „Apie okeaną“ (graikiškai), kurio išliko tik nedideli fragmentai vėlesniųjų rašytojų citatose.

²¹ Teutonai – germanų gentis, gyvenusi Jutlandijos pusiasalio šiaurinėje dalyje.

²² Žr. Gerullis G. Baltische Völker. – In: Ebert M. Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin, t. 1, p. 335.

²³ Žr. Frenkelis Balt. kalb. 23.

²⁴ Voigt J. Geschichte Preussens. – Königsberg, 1827, t. 1, p. 29, 45 ir kt.

²⁵ Žr. Šmits Ievads 53–54.

²⁶ Ten pat.

nuomonė dėl „gintaro salos“ yra labiau pagrįsta, o kartu yra labai patikima ir hipotezė, Baltijos jūros vardą siejanti su salos (ar apskritai sausumos) vardu *Baltia*.

Dž. Bonfante ir kai kurie kiti tyrinėtojai Baltijos vardą sieja su ilyrų²⁷ žodžiu **balta*, išlikusiu albanų kalboje – *balte* „purvas, dumblas“. Kaip skolinys iš ilyrų (ar slavų) kalbos šis žodis yra patekęs ir į rumunų – *baltă*, dalmatų – *balta*, nauj. graikų – βάλτος kalbą²⁸. Jis taip pat yra neatskiriamas nuo „bala, pelkę, purvą“ reiškiančių slavų kalbų žodžių: ssl. *blato*, serb.-chor. *blato*, ček. *bláto*, le. *bloto*, kašubų *bloto*, rus. *болото* – visi iš praslavų formos **balto*. Prūsai galbūt taip pat turėjo **balta*-. Šie žodžiai yra giminiški su lie. *balà*, la. *bala*, ir toliau su lie. *bālas*, *bāltas*, *bālti*, la. *bāls*, *bālts*²⁹.

Kad su vandeniu susijusią, šlapią vietą – pelkę, balą, ežerą, upę – reiškiantys žodžiai gali būti giminiški su žodžiais, žyminčiais spalvą, galima paaiškinti tuo, jog tiek pats vandens spindesys, tiek aplink vandenį ar vandenyje augantys augalai, pvz., samanės, gali sukelti žmogui įvairių spalvų įspūdį. Pvz., lie. *pėlkė*, la. *pėlce*, pr. *pelky* siejama su lie. *pilkas*; lie. *raistas* – su lie. *rāibas* (ir: *raibas*), la. *rāibs*; lie. *puřvas*, la. *pūrvs* „pelkė, bala“ su gr. πυρρός „ugnies spalvos, rausvas“ ir pan.³⁰

Ilyrų, slavų ir baltų kalbos apėmė didžiulius Europos plotus, ir, kaip nurodo V. Toporovas, „leksema *balt-* „bala, pelkė“ yra paplitusi plote, kuris tęsiasi nuo Baltijos jūros pietinio pakraščio iki Viduržemės jūros pakraščio“³¹. Jeigu taip, tai nėra rimto pagrindo Baltijos vardą kildinti būtinai iš ilyriško žodžio – „... tam nėra visiškai jokių įrodymų“³², – pabrėžia V. Toporovas. Daug paprasčiau šio vardo kilmės šaltinio ieškoti arčiau prie pačios Baltijos jūros – kad ir baltų kalbose.

Baltų gentys jau nuo labai senų laikų gyveno prie Baltijos jūros ir užėmė gana ilgą pajūrio ruožą. Todėl visai galimà ir Baltijos vardo baltiška kilmė. Tokią šio vardo kilmę rimtai įrodinėti ėmėsi E. Blesė. Jis tiek Plinijaus *Baltia*, tiek Adomo Brėmeniečio *mare Balticum*, remdamasis Latvijos vietovardžiais su *balt-*, laiko esant baltiškos kilmės. Tokius latvių vietovardžius, kaip *Baltinava*, *Baltapurvs*, *Baltiņa ezers* ir kt., E. Blesė sieja su la. žodžiu *bālts*, bet ne spalvos, o „pelkės, stovinčio vandens“ reikšme. Pagal Blesę, vardu *Baltija* iš pradžių buvusi vadinama sausuma, kraštas, ir tik vėliau šis vardas buvo perkeltas ir jūrai³³.

Su vandeniu susiję vietų pavadinimai, arba hidronimai plačiaja prasme, turintys *balt-*, nėra jokia retenybė tiek lietuvių, tiek latvių kalbose. Buvo jų

²⁷ Ilyrai – indoeuropiečių tauta, senovėje gyvenusi tarp Epyro, Rytų Alpių, Dunojaus ir Adrijos jūros. Buvo pasiekę ir šiaurės Vestfaliją, gal net Baltijos jūrą; pastaruoju metu tuo abejojama.

²⁸ Žr. Bonfante G. Le nom de la Mer Baltique. – In: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. Paris, 1936, t. 37, p. 7–10.

²⁹ Žr. Fraenkel Etym. Wb. 30 s. v. *balà*; 32 s. v. *bālti*.

³⁰ Žr. Schulze W. Kleine Schriften. – Göttingen, 1966, p. 111 tt.; Fraenkel E. Etymologische Miscellen. – In: R. kr. Endz. 106–107.

³¹ Žr. Toporov Пp. яз. А–D 189.

³² Ten pat.

³³ Žr. Blese E. Sprache als Quelle zur Geschichte der lettischen Volksstämme. – In: Conventus primus historicorum Balticorum. Riga, 1938, p. 70–82.

ir kuršių kalboje – *Balteuppe, Baltegallen, Balthē*. Jie paprastai siejami su lie. *báltas*, la. *balts*. Tačiau, kaip pažymi V. Dambė, „kartais atrodo, kad vietovardžio pagrinde šalia šviesios spalvos reikšmės galima pirminė, t. y. pelkės arba žemos vietos reikšmė“. Paminėjusi tokius pavyzdžius, kaip la. *Baltezers, Baltinava, Baltiņu ezers, Baltupe*, ež. *Baltītis* ir lie. *Baltà, Báltupė, Báltupis, Baltēlė* ir ež. *Báltas, Baltēlis, Báltežeris* ir kt., ji priduria: „Konkrečiai to pasakyti (t. y. ar pagrinde šviesi spalva, ar pelkė, žema vieta. – J. K.) negalima, jei nėra žinomas pats objektas ir jo buvimo vieta“⁸⁴.

Tokių abejonių nekelia sudurtiniai prūsų vietovardžiai, kurių antruoju dėmeniu eina *balt-*: *Namuynbalt* (pelkė), *Peusebaltēn* (*peuse* „pušis“), *Rythabalt* (pieva). Čia *balt-* tikriausiai reiškia „pelkė, šlapia vieta“, nes, pirma, šalia *Namuynbalt* yra ir variantas *Namoyumpelk*, antra, „šviesią spalvą“ žymintis prūsų žodis yra *gaylis*, o ne kaip lie. *báltas*, la. *balts*. V. Toporovas mano, kad prūsų **balt-* iš pradžių galėjęs reikšti „maris“ (nuo jūros sausumos ruožu atskirta įlanka)⁸⁵. Kaip tik prie marių gyveno prūsų gentys: pagudėnai, varmiai, notangai, nadruviai, skalviai, o sembai tiesiog buvo apsupti Aismarių ir Kuršių marių.

Priėmus T. Toporovo hipotezę, ne taip jau sunku paaiškinti, iš kur Adomas Brėmenietis galėjo paimti savo *mare Balticum* ar *sinus Balticus*.

Jau žalvario amžiuje prūsai palaikė mainų prekybos ryšius ne tik su savo tiesioginiais kaimynais, bet ir su tolimesniais kraštais, pvz., Skandinavija. Svarbiausia prūsų prekė buvo gintaras. Prekybos keliai ėjo Baltijos jūros pietų pakraščiu iki Danijos. Ilgainiui šie prūsų prekybiniai ryšiai vis plėtėsi. Pirmaisiais mūsų eros amžiais prūsų gentys gyvai prekiaavo ir su Romos imperijos kai kuriomis provincijomis. Ši prekyba iš dalies vyko sausuma, vadinamoju „Sembų gintaro keliu“, iš dalies jūra – iš dab. Olandijos aplink Jutlandijos pusiasalį iki Oderio bei Vyslos žiočių⁸⁶. Šalia taikių prekybinių santykių su įvairiais kraštais prūsams teko nemaža ir pakariauti. I m. e. a. į prūsų žemes buvo įsiveržę gotai, vėliau juos dažnai puldinėjo švedai ir ypač danai. Be abejo, patys prūsai irgi plaukiojo jūra į kitus kraštus, pvz., Adomas Brėmenietis rašo, kad į švedų prekybos miestą Birką užsuka danų, norvegų, slavų ir sembų, atseit, prūsų, laivai.

Taigi visai galimas daiktas, kad Adomas Brėmenietis, būdamas Danijoje arba ir pačiame Brėmene, galėjo susidurti su prūsų jūrininkais ar pirkliais, taip pat susitikti su kitų tautų žmonėmis, buvusiais prūsų žemėje, ir iš jų išgirsti marių vardą, prasidedantį *balt-*. Tokį vardą jis lengvai galėjo susieti su lo. *balteus* ir pasidaryti savo *Balticus*.

Labai įmanoma, kad ir Plinijaus „gintaro salos“ vardas *Baltia* yra susijęs su prūsiškuoju marių vardu.

⁸⁴ Dambė V. Saknes *bal(i)-, pal(i)-* (skaņu mija) ar slapjas vietas nožimi vietvār-dos. – In: Veltījums akadēmīķim Jānim Endzēlinam. 1873–1973. Rīgā, 1972, p. 127.

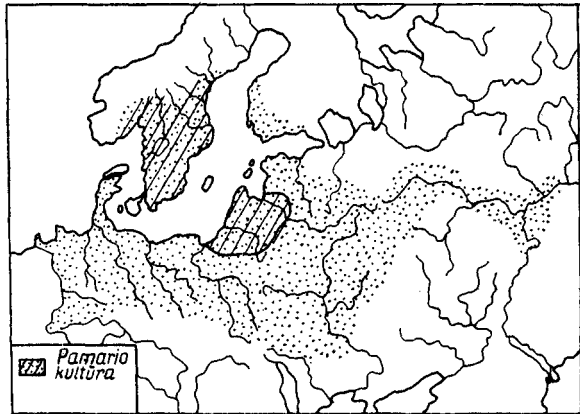
⁸⁵ Žr. Toporov Пр. яз. А–D 189–190.

⁸⁶ Žr. Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I–XIII a. – V., 1972, p. 65–70.

BALTŲ PRIEŠISTORINĖS GYVENAMOSIOS VIETOS

Archeologai yra nustatę, kad naujojo akmens amžiaus, arba neolito, laikotarpiu (IV tūkstm. – II tūkstm. pr. m. e.) Šiaurės ir Rytų Europos plotuose nuo Uralo iki Baltijos buvo paplitusi vadinamosios duobėtosios-dantytosios, arba šukinės, keramikos kultūra. Jos liekanų esą randama ir rytinėje, netgi pietrytinėje Baltijos jūros pakrantėje iki Šiaurės Lenkijos. Laikoma, kad šios kultūros kūrėjai yra buvę finougrų protėviai.

Virvelinės keramikos kultūros paplitimas Europoje apie 2800 – 2500 m. pr. m. e.

Neolito pabaigoje Vidurio ir Rytų Europoje pasirodžiusi virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūra. Ji išplitusi didžiuliuose Vakarų ir Rytų Europos plotuose, apytikriai nuo Reino iki Volgos. Remiantis tuo, kad šios kultūros minėtuose plotuose paplitimo laikas maždaug sutampa su indoeuropiečių kalbų šiose vietose išplitimu ir dar kai kuriais kitais dalykais, manoma, kad jos kūrėjai yra buvę indoeuropiečiai. Tyrinėtojų tik nesutariama, kur yra buvęs šios kultūros centras, kitaip sakant, iš kurios vietos tie indoeuropiečiai sklidę po Europą. Vieni mano, kad tas centras buvęs Centrinėje Europoje, kiti – Pietų Rusijoje, Juodosios jūros srityje, dar kiti teigia, kad indoeuropiečiai atkeliavę į Europą per Pietų Rusiją iš Azijos.

Didžiausią paplitimo laipsnį virvelinės keramikos kultūra buvo pasiekusi prieš naujojo akmens amžiaus pabaigą (maždaug 2000–1800 m. pr. m. e.). Tuo metu ši kultūra jau nebuvo viena – išskiriamos bent kelios jos grupės. Viena iš tokių grupių yra ir vadinamoji Vyslos–Nemuno, arba Pamario, kultūra. Ji buvo paplitusi nemažoje teritorijoje – vakaruose

jos riba ėjusi kiek už Vyslos, pietuose siekusi Pripetę, rytuose – Dnepro baseiną, šiaurinė riba ėjusi už Dauguvos. Daugiausia jos liekanų rasta pajūrio ruože tarp Helos pusiasalio (Gdansko įlanka) ir Nemuno, ypač prie Aismarių ir Kuršių marių. Beveik visi tyrinėtojai sutaria, kad šios kultūros kūrėjai yra buvę baltų protėviai.

Priejus prie tokių tyrinėjimų rezultatų, buvo daroma ir labai paprasta bei visai logiška išvada: III tūkstm. pr. m. e. pabaigoje iš pietų ir pietryčių prie Baltijos jūros atkeliavę baltai čia radę nuo seno gyvenančias finougrų gentis. Pietuose, kur baltų atsiradę daugiau, jie asimiliavę čia retai gyvenusius finougrus, o tie baltai, kurie atsидūrę toliau į šiaurę, patys buvę asimiliuoti finougrų. Tokia pažiūra ilgą laiką buvo vyraujanti, kai kas jos laikosi ir dabar.

Tačiau pastaruoju metu visą šį dalyką mėginama aiškinti ir kiek kitaip. Finougrai esą nebuvę senieji Baltijos jūros rytinio pakraščio gyventojai. Šiose vietose jie pasirodę tik maždaug III tūkstm. pr. m. e. viduryje. Pradėjus keltis į čia virvelinės keramikos kultūros atstovams, jie iš dabartinės Lietuvos teritorijos pasitraukę labai greitai, Latvijoje, ypač šiaurės, užtrukę kiek ilgiau, o dabartinėje Estijoje ir visai įsikūrę. Tuo tarpu III tūkstm. pr. m. e. pabaigoje prie Baltijos jūros atsikraustę virvelinės keramikos kultūros atstovai indoeuropiečiai radę čia nuo senų senovės gyvenančius Narvos – Nemuno kultūros ir Nemuno aukštupio kultūros atstovus, tiek kilme, tiek kultūra sau artimus europidus, susimaišę su jais ir sukūrę Pamario kultūrą. Šiai kultūrai šalia virvelinės keramikos dar buvo būdingi saviti laivinių kovos kirvių tipai, gyvatgalvių kapliai, tam tikros formos puodai ir kt.

Laikoma, kad patys baltai, kaip atskira indoeuropiečių etninė-kalbinė grupė, susiformavę II tūkstm. pr. m. e. Tada jie ir išplitę dideliuose Pietryčių ir Rytų Europos plotuose – Pabaltijyje, Padneprėje, Volgos – Okos aukštupio srityje. Jų kaimynai tais laikais šiaurėje ir šiaurės rytuose buvę finougrai, pietryčiuose bei pietuose – iranėnai (skitai) ir slavai.

Žalvario amžiuje (XVI – VI a. pr. m. e.) ir ankstyvajame geležies amžiuje (V – I a. pr. m. e.) jau pradeda ryškėti atskiros vakarų ir rytų baltų kultūros sritys: atsiranda vakarų baltams būdingi savitos struktūros pilkapiai su tam tikrais akmens statiniais viduje, o rytų baltams – piliakalniai su vadinamąja brūkšniuotąja keramika. Vakarų baltų gyvenamoji teritorija buvusi maždaug tarp Vyslos žemupio ir Nemuno, o rytų baltai gyvenę nuo vakarų baltų toliau į šiaurę ir ypač į rytus.

Pirmaisiais mūsų eros amžiais jau pradeda ryškėti ir atskiri baltų genčių junginiai. Tada pasirodo ir pirmosios rašytinės žinios apie Baltijos jūros pietryčių ir rytų pakrastyje gyvenančias tautas. Pvz., I m. e. a. Tacitas pamini čia gyvenančius aisčius, Ptolemėjus (II m. e. a.) – galindus bei sūdinus, kurie vėlesnių tyrinėtojų yra laikomi baltais.

Prie palyginti panašių išvadų apie baltų senąsias gyvenamąsias vietas yra priėję ir kalbininkai, tyrinėjantys vietovardžius bei jų paplitimą. K. Būga yra pasakęs: „Nerašytajai tautų istorijai, vadinamajai proistorei, tirti lyginamasis kalbų mokslas turi du šaltinius, kurių vieną sudaro žmonių, antrą – žemės kalba (toponomastika) [...] Šalių, miestų, miestelių, sodžių, vienasėdžių, marių, upių, ežerų, balų, kalnų, laukų, miškų, salų ir

kitų žemės paviršiaus vietų vardai sudaro žemės kalbą“ (Būga R. r. III 493). Iš tikrųjų, kuri nors tauta, pagyvenusi ilgesnį laiką bet kurioje teritorijoje, palieka ten savo buvimo pėdsakų — tikrinių vietų vardų. Iš tų vardų galima nustatyti, kokia tauta atitinkamoje vietoje yra gyvenusi ir kartais net apytikrį jos gyvenimo laiką. Tik, žinoma, pirmą reikia gerai išmokti tą „žemės kalbą“, išmokti tuos vardus nagrinėti ir analizuoti.

Ne kitaip yra ir su baltais bei jų gyventomis teritorijomis. Pirmiausia reikia pažymėti, kad tiek baltų seniau gyventose, tiek ir dabar tebegyvenamose teritorijose randama finougrų kilmės vietovardžių. Daugiausia tokių vietovardžių yra Latvijoje, kur jie skaičiuojami šimtais, daug mažiau Lietuvoje — tik apie trisdešimt, ir visai maža senovės prūsų gyventose žemėse, pvz.: Latvijoje: *Ārlava* (plg. est. *Arovalla*, *Aruvälja* — est. *aru* „derlinga, sausa vieta“); *Jelgava* (lyv. *jālgab* „miestas“); *Kalameci* (est. *kala* „žuvis“ + *mets* „miškas“); *Matkule* (plg. est. *Mataküla* — est. *mat-ma*, lyv. *matt* „laidoti“ + est. *küla* „kaimas“); *Nuřmi*, *Nurmuža* (plg. est. *Nurme* — est. *nurm*, lyv. *nuřm* „dirva, laukas“); *Piduole* (plg. est. *Pidula* — est. *pidu* „iškilmės“, lyv. *pidde* „ilgis“) ir kt.; Lietuvoje: *Jarà* (plg. est. *jārŭ*, suo. *järvi* „ežeras“); *Kiřgas*, *Kiřgus* (plg. suo. *Koř-gus*); *Kivė* (plg. est., suo. *kivi* „akmuo“); *Kõrbis*, *Kõrubis* (plg. karelių *Korba*, *Korbo*); *Kvistė* (plg. est. *Kivistiku* „akmenuota vieta“, *Kivestu*); *Rujà* (plg. est. *roe* „liūnijos, klampynės, dumblina tėkmė“); *Suojà*, *Suojys* (plg. suo. *suo*, est. *soo* „bala“) ir kt.; buv. prūsų žemėje: *Lampten*, *Lempie* (plg. suo. *lamp* „ežerokšnis, prūdas“); *Raja* (plg. suo. *ruoja*, est. *rooja* „dumblas, purvas“) ir kt. Šie vietovardžiai — tai palikimas iš tų laikų, kai čia senovėje ilgiau ar trumpiau yra gyvenusios finougrų gentys.

Archeologijos duomenis apie tai, kad baltai senovėje yra gyvenę ne tik prie Baltijos jūros, bet ir daug toliau į rytus bei pietus, patvirtina baltiškų vietovardžių buvimas dabar ne baltų gyvenamose žemėse.

Iki XIX a. pabaigos baltams tyrinėtojų buvo skiriamas palyginti visai nedidelis plotas, kurio ribos buvo vedamos maždaug taip: šiaurėje — etnografinė latvių riba su estais; rytuose — tuometinė etnografinė latvių ir lietuvių riba su baltarusiais, ėjusi kiek į rytus nuo Daugpilio, pro Breslaują ir Naručio ežerą Lydos link; pietuose — Nemuno aukštupiu ir Narevu; vakaruose — Vyslos žemupiu.

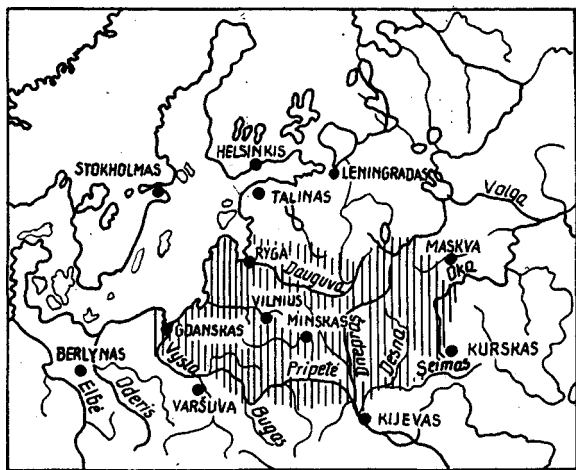
Vėliau, kalbininkams ir istorikams kaip istoriniu šaltiniu pradėjus domėtis vietovardžiais ir ypač seniausiu jų sluoksniu — hidronimais, tas baltų gyventasis plotas pradėjo eiti vis didyn ir didyn.

Pirmasis iš rusų mokslininkų A. Kočiubinskis, remdamasis būtent baltiškaisiais hidronimais, iškėlė mintį (1897 m.), kad lietuvių (= baltų) priešistoriniais laikais gyventa pietuose iki šiaurinio Pripetės baseino, o rytuose — iki Berezinos baseino. Dar toliau į rytus — net iki Okos baseino, taip pat remdamasis hidronimais, baltų genčių kitados gyventą teritoriją praplėtė A. Pogodinas (1901 m.). Jis pirmasis taip pat užsiminė apie senovės baltų kontaktus su Pavolgio finougrais.

Nepaprastai didelį indėlį į šios srities tyrinėjimus įnešė lietuvių onomas-tikos pradininkas K. Būga. Jo vietovardžių, ypač hidronimų, tyrinėjimo gausūs darbai šiandien yra klasikiniai, ir be jų negali išsiversti nė vienas

baltiškiosios onomastikos tyrinėtojas. Būga labai daug papildė baltiškųjų vietovardžių aukščiau minėtose teritorijose sąrašą, taip pat čia dar įjungė ir Sožės upės baseiną.

Į rytinių ir pietinių baltų gyventų teritorijų vietovardžių tyrinėjimą nemažą indėlį taip pat įnešė M. Fasmeris, J. Rozvadovskis, T. Lér-Splavinskis,

Plotai, kuriuose randama baltiškų hidronimų

J. Otremskis ir kt. Bet didžiausią ir reikšmingiausią darbą čia atliko V. Toporovas ir O. Trubačiovas, ištyrę Aukštutinio Dnepro baseino hidronimus. Jie čia surado apie 800 baltiškų vardų ir įrodė šios teritorijos baltiškumą priešistoriniais laikais. Pagal juos, priešistorinė rytinė baltų riba vestina per Volgos, Maskvos ir Okos upių aukštupius, o pietinė – Seimo upe³⁷.

Vakaruose baltiškų vietovardžių randama ir į vakarus nuo Vyslos – iki Persantės (irgi baltiškas vardas) upės.

Šiaurinė baltų riba su finougrais kokių nors didesnių pakitimų nepatyrė.

³⁷ Kapitalinis darbas: Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья. – М., 1962. Čia yra smulkiai išdėstyta ir klausimo istorija su bibliografija (p. 3–16).

PIRMOSIOS ISTORIJOS ŽINIOS APIE BALTŲ GENTIS

HERODOTO MINIMI „NEURAI“ IR KT.

Rašytiniuose istorijos šaltiniuose neabejotinos baltų gentys pradamos minėti palyginti vėlai – tik IX–XI a. Ankstesniuose kai kurių autorių raštuose pasitaikančios žinios apie kraštus, kuriuose galėjo gyventi arba vėliau ir gyveno baltų protėviai, ir apie tų kraštų gyventojus, paprastai gautos iš antrųjų ar net trečiųjų rankų, yra labai skurdžios ir, be to, dažnai visai fantastiškos.

Seniausias geografinės ir etnografinės žinias apie Rytų bei Šiaurės Europą ir jos gyventojus pateikia „istorijos tėvu“ vadinamas graikų istorikas Herodotas (gyv. V a. pr. m. e.) savo „Istorijos“ IV knygoje. Čia, pasakodamas apie skitus ir persų karaliaus Darėjo žygį į jų žemes (512 m. pr. m. e.), jis mini ir artimesnius bei tolimesnius skitų kaimynus: agatirsus, alazonus, androfagus, budinus, gelonus, melanchlenus, neurus, sauromatus (sarmatus) ir kt.

Herodoto pateikiamos žinios apie kai kuriuos iš šių skitų kaimynų dažnai yra labai šykščios ir miglotos – jis pats tiesioginio ryšio su tais kaimynais nėra turėjęs, o tik užrašė Skitijoje gyvenusių graikų arba pačių skitų pasakojimus apie tautas ir gentis, gyvenusias į šiaurę nuo skitų. Nėra užrašyto nė vieno šių tautų kalbos žodžio, nė vieno patikimo tikrinio vardo. Ne vienos iš šių tautų ir vardai pateikiami išversti į graikų kalbą (pvz., androfagai „žmogėdros“, melanchlenai „juodarūbiai, juodai apsirengę“, alazonai „vėjavaikiai, pagyrūnai“, sauromatai „driežakiai“ ir pan.), todėl nežinia, kaip jos vadinosi iš tikrųjų. Net ir apie kai kurių tų tautų gyvenamąją vietą kartais pateikiamos prieštaringos žinios. Todėl daugelio Herodoto minimų skitų kaimynų etninis priklausymas yra visai neaiškus, ir įvairūs tyrinėtojai – istorikai, etnografai, geografai, kalbininkai – apie tai dažnai yra pareiškę prieštaringų nuomonių, sukūrę labai skirtingų hipotezių. Tarp tų nuomonių bei hipotezių yra ir tokių, kurios vieną kitą Herodoto paminėtą skitų kaimyną mėgino, o ir dabar tebemėgina sieti su baltų protėviais.

Pvz., buvo kalbininkų ir istorikų (R. Raskas, V. Pirsonas, T. Narbutas), kurie lietuvių giminaičiais laikė Herodoto minimus gelonus. Tačiau ši nuomonė buvo greitai sukrikuota ir atmesta. Mėginimai įrodinėti dakų, getų, trakų (V. Pirsonas, S. Daukantas, J. Basanavičius ir kt.) baltiškumą taip pat tuo tarpu didesnio pritarimo nesusilaukė.

Šiek tiek rimčiau galima žiūrėti į budinų etninį priklausymą – dėl jo diskutuojama dar ir mūsų laikais³⁸. Kaip dėl visų kitų, taip ir dėl budinų buvo pareikšta įvairių nuomonių – vieni juos laikė finais, kiti mongolais, tretį slavais, ketvirtį baltais.

Iš Herodoto aprašymo nėra labai aišku, kur tie budinai gyveno. Todėl vieni tyrinėtojai juos lokalizuoja Volgos vidurupyje (dab. Kazanės apylinkėse) ir identifikuoja su vėlesniaisiais udmurtais (votiakais), kiti Dono ir Dnepro baseinuose, tretį Dnepro aukštupyje. Remiantis Herodoto žinia, kad neurai nuo gyvačių atplūdžio pabėgę pas budinus, išeitę, jog pastarieji buvo neurų kaimynai. Tada trečioji nuomonė būtų labiausiai pagrįsta. O šiandien jau beveik niekas neabejoja, kad Dnepro aukštupyje yra gyvenę ir baltai. Taigi dėl gyvenamosios vietos budinus sieti su baltų protėviais kliūčių, atrodo, nebūtų.

Kitas argumentas, dažnas sprendžiant kurios nors tautos etninį priklausymą, yra jos vardo etimologija. Budinų vardas galėtų būti ir baltiškas – tiek lietuvių, tiek latvių, tiek prūsų kalbose yra ir hidronimų, ir toponimų, ir antroponimų su šaknimis *baud-*, *bud-* *būd-* bei priesagomis *-yn-* ir *-in-*. Vadinasi, nuomonė, kad budinai galėję būti baltai, turi teisę egzistuoti šalia kitų nuomonių.

Vis dėlto gajausia, plačiausiai paplitusi ir turinti daugiausia šalininkų bei gynėjų, yra, rodos, irgi minėto V. Pirsono pareikšta nuomonė apie neurų baltiškumą.

Iš to, ką apie neurus yra papasakojęs Herodotas, matyti, kad jo informantai tiek apie pačius neurus, tiek apie jų gyvenamąją vietą turėjo gana menką supratimą. Remiantis Herodoto pateiktomis žiniomis, tvirčiau, atrodo, galima pasakyti tik tiek, kad iš visų skitų kaimynų neurai gyvenę toliausiai į šiaurę. Šiaip jau tikslesnė jų gyvenamoji vieta Herodotui buvo ne visai aiški – vienoje vietoje (IV, 17) jis apgyvendina juos Pietų Bugo aukštupyje, į vakarus nuo Dnepro, kitoje – už didžiulio ežero, iš kurio ištekąs Dnestras (IV, 51). Kad Herodotas klydo, nurodydamas Dnestro, Dnepro bei Bugo ištakas, pagal P. Šmitą, nesunku paaiškinti: Herodoto informantai – graikų pirkliai keliaudavo upėmis tikrai iki tų vietų, iki kurių būdavo galima plaukti valtimis; kas buvo toliau, jie menkai nežinojo. O tas „didžiulis ežeras“, apie kurį Skitijos graikai, matyt, buvo girdėję, galėjusios būti Pripetės pelkės³⁹. K. Būga šias pelkes ir vadina tiesiog „jūrėmis – măriomis“ ir mano, kad „... tų jūrių marių būta Pripetės balų, kurios Herodoto gadynėje dar tebebuvusios didžiausiu ežeru“, kuris vėliau „pradėjo sausėti ir virsti balomis“⁴⁰.

Mini neurus ir kiti šaltiniai. Plinijus Vyresnysis savo „Gamtos istorijoje“ kalba apie „neurus (*Neuroe*), pas kuriuos prasideda Dneprus“ (IV 12, 88). Romėnų istorikas Amianas Marcelinas (gyv. IV m. e. a.) darbe „Žygiai“ (*Res gestae*) pateikia kiek kitokią vardo variantą. Jis rašo: „... iš ten nuo nervijų (*Neruiorum*) kalnų prasidedantis Dneprus“ (XXI,

³⁸ Žr.: Gol'ab Z. The oldest ethnica referring to the Slavs: ΝΕΥΡΟΙ and ΒΟΥΔ-ΙΝΟΙ in Herodotus's description of Scythia. – Onomastica. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974, t. 19 (1–2), p. 125–138.

³⁹ Žr. Šmits Ievads, 41–42.

⁴⁰ Žr. Būga R. r. II 276, III 591.

8, 40). Šie *nerv(ij)ai* kai kurių tyrinėtojų laikomi Herodoto neurų palikuonimis. Paga juos šaltinius išeitų, kad neurai vis dėlto gyveno arčiau Dnepro aukštupio, į šiaurę nuo Pripetės pelkių.

Pagaliau vadinamasis Bavarų geografas (IX a.) veikale „Šiaurinio Dunojaus krašto miestų bei sričių aprašymas“ (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*) mini nerivanus (*Neriuani*). J. Otremskis, iš esmės pritardamas P. J. Šafaržykui, kuris šituos *Neriuani* traktavo kaip „Narevo (Vakarų Bugo dš. intakas) baseino gyventojus“, formą *Neriuani* laiko lotynizuotu baltiškos formos **Neruv-ėnai* „gyvenamosios vietovės prie **Nerū-s* (= *Narev*) gyventojai“ variantu. Šitie nerivainai-neruvėnai kai kurių tyrinėtojų taip pat laikomi vis tų pačių Herodoto neurų palikuonimis. J. Otremskis sutinka, kad čia kalbama apie tą pačią sritį⁴¹. O šioje srityje, bent jau šiaurinėje Narevo upės baseino dalyje, istoriniais laikais gyveno jotvingiai. Taigi apytikrės neurų gyventos vietos būtų: rytuose Dnepro aukštupys, pietuose Pripetė su savo pelkėmis, vakaruose Narevo upės baseinas ir Vyslos žemupys. Vadinasi, kaip tik visos seniau baltų gyventos vietos.

Neurų vardo etimologija būtų tokia: dažniausiai jis siejamas su hidronimu *Nur* (plg. dš. Vakarų Bugo intaką *Nurzec*) < **Nouro-* ir laikomas slaviškos kilmės. V. Kiparskis šį vardą šalia *Nur* bei sl. *nuriti* dar gretina su lie. *niaurus*, *niauras* ir laiko jį bendru baltams ir slavams⁴². V. P. Šmidas (Schmid) teigia, jog neurų vardas etimologiškai gali būti tiek baltiškas (plg. lie. *niauras*, hidronimas *Nūrupis*), tiek slaviškas (plg. sl. *nurit'*, *nyrjat'*). Be to, jis dar priduria, kad dėl Herodoto aprašomų labai glaudžių santykių tarp skitų ir neurų senovės iranėnų kalbos įtaka slavų kalbai turėtų būti daug stipresnė, negu ji iš tikrųjų yra, o svarbiausia, jeigu neurai būtų slavai, tai neurų srityje, tarp Pietų Bugo ir Dnestro, indoeuropietiški hidronimai turėtų tolygiai pereiti į slaviskus. Tačiau iš tikrųjų taip nėra⁴³. Hidronimų ir toponimų su *nar-*, *ner-*, *niaur-*, *nur-*, *nūr-* yra ir Lietuvoje, ir Latvijoje. Vadinasi, hipotezės dėl neurų baltiškumo nors ir negalima visiškai įrodyti, bet jos taip pat nedera ir beatodairiškai atmesti.

AISČIAI

Graikų geografas Strabonas (apie 63 m. pr. m. e. – 20 m. e. m.) savo veikale „Geografija“ (IV, 5) perteikia Pitėjo pasakojimą apie gentį, vadinamą *Ostiaioi* (nuor. ir: *Ositimioi*). Nuo jų gyvenamo krašto netoli esanti sala *Abalus*, į kurią jūros bangos išmeta gintarą. Tą gintarą salos gyventojai vartoją kurui arba parduodą artimiausiems teutonams. K. Coisas šituos *Ostiaioi* tapatina su Tacito minimais aisčiais⁴⁴. Nedvejodami tuo

⁴¹ Žr. Otręski J. Beiträge zur baltisch-slavischen Namenkunde. 3. Neriuani Nevpol. – BzN XII 1 40.

⁴² Žr. Kiparsky V. Finnougrier und Slaven zum Anfang der historischen Zeit. – Ural—Altäische Jahrbücher. Wiesbaden, 1970, t. 40 (1–2), p. 5.

⁴³ Žr. Schmid W. P. Die Ausbildung der Sprachgemeinschaften in Osteuropa. In: Handbuch der Geschichte Russlands. Stuttgart, 1978, t. 1, p. 10–11.

⁴⁴ Žr. Zeuss Die Deutschen, 267–272, 667–693.

tiki S. Daukantas, J. Basanavičius ir kt. Tačiau, daugelio mokslininkų nuomone, pirma, Pitėjas iki Baltijos jūros atplaukęs nebuvo – jis tepasiekė Šiaurės jūrą, ir, antra, jo minimo vardo *Ost-* visai nesutampa su Tacito *Aest-* (< *aist-*).

Tvirčiau yra pagrįsta nuomonė, kad baltai buvę romėnų istoriko Tacito (I m. e. a.) veikale „Germanija“ (*Germania*)⁴⁵ minimi aisčiai. Šio veikalą 44 sk. papasakojęs apie prie Okeano gyvenančius svijonus⁴⁶, Tacitas

Prekybos keliai, kuriais romėnai palaikė prekybinius ryšius su aisčiais

45 sk. pradžioje pirmiausia kalba apie jūrą, esančią už svijonų – matyt, turimas galvoje Šiaurės Ledinuotasis vandenynas, – ten baigijasis ir pasaulis. Toliau šiame skyriuje jis rašo: „Dešiniajame savo krante Svebų jūra skalauja aisčių gentis (*Aestiorum gentes*), kurių papročiai ir apdaras kaip ir svebų, o kalba artimesnė britaniškajai“⁴⁷. Aisčiai garbiną dievų motiną ir kaip savo tikėjimo ženklą nešioją šernų statulėles. „Prie javų bei kitų vaisių pluša uoliau, negu to iš germanams įprasto nerangumo būtų galima laukti“⁴⁸. Be to, jie „... vieninteliai iš visų rankioja gintarą, jų pačių vadinamą „glesum“. Patys gintaro nevartoja, parduodą jį neapdirbtą ir imą atlyginimą stebėdamiesi.

Kai kurios „Germanijos“ vietos, tarp jų ir šio skyriaus pabaiga, rodo, kad nors Tacito žinios, palyginti su Herodotu, pasistūmėjo gerokai į šiaurę, tačiau fantastiškumo elementas abiejų jų pasakojimuose yra beveik vienas.

⁴⁵ Yra lietuviškas vertimas: Publijus Kornelijus Tacitas. Rinktiniai raštai / Iš lotynų kalbos vertė D. Dilytė ir J. Maziulienė. – V., 1972, p. 5–31.

⁴⁶ Svijonai – Skandinavijoje gyvenę germanai.

⁴⁷ Britanų – britų kalbų grupė priklauso indoeuropiečių kalbų šeimos keltų šakai.

⁴⁸ Šio sakinio vertimas pateikiamas iš J. Endzelyno latviško „Germanijos“ vertimo. Visos kitos citatos imtos iš minėtojo lietuviško vertimo, p. 29–30.

Po Tacito keletą šimtų metų apie aisčius nieko negirdėti. Tik VI a. pirmojoje pusėje romėnų senatoriaus Kasiodoro⁴⁹ kanceliarijos raštų ir laiškų pavyzdžių rinkinyje *Variae* yra įdėtas ostgotų karaliaus Teodoriko padėkos laiškas aisčiams už dovanų atsiųstą gintarą. Čia aisčiai paminėti tik antraštelėje: „Aisčiams karalius Teodorikas“ (*Hestis Theodoricus Rex*). Apie aisčių gyvenamą vietą pasakyta tik tiek, kad jie gyveną „Okeano pakraščiuose“.

Remdamasis neišlikusia to paties Kasiodoro gotų istorija, VI a. viduryje Jordanas⁵⁰ parašė darbą „Apie gotų arba gotų kilmę ir jų žygius“ (*De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*). Čia du kartus – V ir XXIII sk. – vėl paminėti aisčiai su tikslesniu jų gyvenamos vietos nurodymu: „Bet Okeano pakraštyje, kur trimis žiotimis sugeriamos Vyslos (*Vistulae*) upės srovės, gyvena iš skirtingų tautų sujungti vidvarijai, po kurių Okeano krantą užima aisčiai (*Aesti*), visiškai taikinga žmonių giminė“ (V). XXIII sk. Jordanas vėl pamini „aisčių tautą“ (*Aestorum ... nationem*), „kuri užima ilgiausią Germanų Okeano pakraštį“ ir kurią, kaip ir venetus, antus bei slavus, „apdairumu bei narsumu“ nukariavo gotų karalius Hermanarikas.

Taigi čia pirmą kartą pateikiamos jau šiek tiek tikslesnės žinios apie aisčių gyvenamą vietą – pajūris, Vyslos žiotys ir išvardijami kaimynai.

Ir vėl aisčių vardas šimtmečiams dingsta iš istorijos. Iš naujo jis išnyra tik IX a. pirmojoje pusėje – frankų karaliaus ir Romos imperatoriaus biografas Einhardas (gyv. 770–840) savo darbo „Karolio Didžiojo gyvenimas“ (*Vita Caroli Magni*) XII sk., aprašydamas nuo Vakarų Okeano rytų link nusidriekusios įlankos (reikia manyti Baltijos jūros) pakraščių gyventojus, sako, kad apie tą įlanką gyvena daug tautų – danai ir sveonai (plg. Tacito svijonai) valdo siaurinį pajūrį ir visas jo salas, „o rytų pajūryje gyvena slavai ir aisčiai (*Aisti*) ir kitos įvairios tautos“.

Pažymėtina, kad Einhardas vienintelis iš visų anų laikų autorių pavartoja formą su *ai-* – *Aisti*.

To paties IX a. pabaigoje anglosaksų karalius Alfredas Didysis išvertė į anglosaksų kalbą ispano Pauliaus Orozijaus V a. parašytą pasaulio istoriją nuo Adomo iki 417 m. (*Historiarum adversus paganos libri VII*). Prie šios istorijos pridėtas ir Vulfstano⁵¹ pasakojimas apie jo lankymąsi Vyslos žiotyse, Truso mieste. Šis pasakojimas yra įdomus tuo, kad jame palyginti smulkiai aprašomas lankytas kraštas, minimi konkretūs vietovardžiai. Esą plaukiant laivu iš Šlezvigo iki Vyslos žiočių (*Wislemunde*), po dešinei visą laiką buvusi venų žemė (*Weonodland*). Vysla (*Wisle*) tekanti tarp Aismarių nerijos (*Witland*) ir venų žemės. Aismarių nerija priklausanti aisčiams (*to Estum*). Iš pietų, iš venų žemės ji įtekanti į Aismares (*in*

⁴⁹ Cassiodorus Flavius Magnus Aurelius (480[?]-575[?]) – vėlyvųjų laikų Romos filosofas ir mokslininkas. Parašė kanceliarijos raštų ir laiškų pavyzdžių rinkinį *Variae* (12 knygų), gotų istoriją ir kitus veikalus.

⁵⁰ Jordanas (kitai Jorandes) gyv. VI a., pats save laikė gotu, iš pradžių buvo notaras, paskui pasidarė dvasininku ir vyskupu. 551 m. parašė gotų istoriją nuo jų pradžios iki žlugimo Italijoje.

⁵¹ Wulfstan – jūrininkas, keliautojas. Iš Šlezvigo buvo atplaukęs į Aismares, lankėsi Prūsų žemėje, Truso mieste. Jo pasakojimas apie šią kelionę užrašytas apie 887–901 metus.

Estmere). Į tas pačias marias iš rytų pusės įtekanti ir Elbingo (*Ilfing*) upė; taigi į Aismares suteka Elbingas iš rytų, iš aisčių žemės (*of Eastlande*), ir Vysla iš pietų, iš vendų žemės. Ant marių kranto stovįs Truso miestas (plg. pr. ežero vardą *Drusin*, vo. *Drausensee*, le. *Druzno*). Aisčių žemė (*Eastland*) esanti labai didelė, joje daug pilių ir kiekvienoje esąs kunigas (*cyninge*). Tarp jų daug karų. Aisčiai alaus nedarą, bet midaus (*mid Estum*) esą užtenkamai. Toliau aprašomi laidojimo papročiai ir kt.⁵²

Paskutinį kartą aisčių vardą pamini XI a. Adomas Brėmenietis savo „Istorijoje“. Tačiau jis tik beveik pažodžiui pakartoja cituotąjį Einhardo sakinį, kiek kitaip, būtent *Haisti*, parašydamas patį vardą. Mini jis ir *Aestland*, bet tai neabejotinai jau yra dabartinė Estija.

Remiantis Vulfstano pasakojime esančiais vietų vardais, papročių ir kitų dalykų aprašymo sutikimu su vėlesniųjų rašytojų pateikiamomis žiniomis apie prūsus, šiandien jau beveik niekas neabejoja, kad čia kalbama apie vakarinius prūsus.

Įdomu, kad Vulfstanas, kalbėdamas apie kraštą, vartoja jo vardo formą *East-land*, o apie jo gyventojus *Est-um*, taip pat ir Ais(t)-marės — *Est-mere*.

Vulfstano *East-* nesutampa su Tacito *Aest-*, nes s. anglų *ea < au*, o lo. *ae < ai*. Taigi *East-land* „rytų šalis, žemė“, be abejo, yra dirbtinis, pasidarytas greičiausiai paties Vulfstano, remiantis skambėjimo panašumu ir krašto geografine padėtimi. Kadangi tuolaikiniai aisčiai vieningo politinio vienetu nesudarė, tai ir bendro savo gyvenamos šalies vardo, matyt, neturėjo, juo labiau, kad šalis, reikalui esant, galėjo būti vadinama gyventojų vardu (plg. lie. Prūsai, Žemaičiai ir kt.).

Kitaip yra su tautos ar genties (ar kelių genčių) vardu — čia aisčių vardas, matyt, buvo tvirtai įsigalėjęs bei plačiai vartojamas, ir Vulfstanas jį vartoja tokį, kokį girdėjo. O išgirsti jį jis galėjo iš pajūryje gyvenančių vokiečių žemaičių, kurių kalboje *ai > e*, taigi Vulfstano pateikiama forma *Est-* visiškai atitinka Tacito *Aest-*.

Dėl Vulfstano pateikiamų žinių, atrodo, viskas aišku, ir kokių nors didesnių ginčų čia lyg ir nekyla. Kiek kitaip yra su Tacito *Aestiorum gentes*. Ar jo „estijai“ yra Vulfstano „estų“ protėviai? Juk Tacitą nuo Vulfstano skiria vos ne tūkstantis metų. Per tą laiką įvyko daug įvairių pasikeitimų. Vienos tautos ar gentys asimiliavosi ir visai išnyko, kitos pačios išskeliavo į naujas vietas, kai kurios buvo kitų tautų nustumtos. Pasikeitė ir kai kurių tautų ar genčių vardai. Visa tai atpajioti šiandien nėra taip paprasta. Todėl nenuostabu, kad ir dėl Tacito *Aestiorum gentes* jau nuo senų laikų vyksta ginčai, yra pareikšta įvairių nuomonių dėl jų etninio priklausymo.

Iš viso konteksto atrodo, kad pats Tacitas *Aestiorum gentes* laikė germanais, konkrečiai svebais. Apie svebus Tacitas pradeda pasakoti 38 sk. Jis nurodo, kad svebų gentis nėra vienalytė, kad ji užima didesnę Germanijos dalį ir yra pasidalijusi į daugelį skirtingai pasivadinusių tautybių. Pačioje 45 sk. pabaigoje paminėjęs sitonus, 46 sk. Tacitas pradeda taip: „Čia Svebijos galas. Nežinau, ar peukinus, venetus bei fenus priskirti prie germanų, ar prie sarmatų“. Dėl aisčių jam tokia abejonė nekyla. Be to, pradėdamas

⁵² Žr. LIŠ I 223.

kalbėti apie aisčius, Tacitas pirmiausia nurodo, kad jų papročiai bei apdaras esąs „kaip ir svebų“. Javus ir kitus vaisius jie augina uoliau, negu to iš nerangių germanų būtų galima laukti. Pagaliau jie „vieninteliai iš visų (*soli omnium*) rankioja gintarą“, kur *visų* galima papildyti turbūt tik žodžiu *germanų*.

Be Tacito, už aisčių germaniškumą kalba dar vienas svarbus dalykas – tai gintaro vadinimas *glēsūm*. Šis žodis beveik be išimties visų tyrinėtojų laikomas germanišku. Todėl gana pagrįstas yra E. Zitigo (Sittig) klausimas: jei aisčiai, gintaro tauta, buvo baltai, tai kodėl jie neturėjo baltiško žodžio savo svarbiausiai eksporto prekei pavadinti? Be to, E. Zitigas, įrodinėdamas aisčių germaniškumą, dar primena tokius Tacito teiginius: aisčių papročiai bei apdaras esą kaip svebų, jie garbiną dievų motiną, panašiai kaip prie svebų priskiriami langobardai žemės motiną Nertą, nešioją šernų statulėles. Nei moteriška dievybė, nei šernų statulėlės vėlesniems prūsams nebuvusios būdingos⁵³.

E. Zitigo aisčių germaniškumo hipotezę kritikuoja J. Endzelynas. Pirmiausia paties Tacito nuomonė čia negalinti būti lemiama – esą neabejotinai nustatytas ne vienas atvejis, kur jis, ypač kalbėdamas apie toliau į šiaurę nuo Romos esančius kraštus, klystąs. Dėl papročių bei apdaro tai daugmaž vienodomis aplinkybėmis gyvenančių kaimyninių tautų papročiai bei išvaizda ar apranga paviršutiniškam stebėtojui (o tik tokie tikriausiai yra buvę Tacito informantai) galį pasirodyti panašūs. E. Zitigo argumentas, kad vėlesnieji prūsai negarbino dievų motinos ir nenešiojo šernų statulėlių, nieko neįrodo: tie dalykai, anksčiau buvę, galėję išnykti, be to, taip pat nėra nustatyta, kad germanai būtų garbinę dievų motiną ir turėję šernų statulėles. Negalima įrodyti, kad aisčiai neturėję savo žodžio gintarui pavadinti – juk XVI a. literatūroje yra paminėtas prūsiškas gintaro pavadinimas *gentars*. Skolinį *glēsūm* aisčiai galėję gauti iš savo kaimynų germanų, taip pat galėję išgirsti iš pirklių pietiečių, kurie, keliaudami į aisčių žemę per germanų kraštus, galėję jį įsidėmėti. Juk ir latvių tarmėse yra fiksuotas žodis *glisis*, kuris dėl savo *ī* greičiausiai gautas iš germanų per tą prūsų tarmę, kurioje *ē > ī*. Pagaliau nėra jokių formalių kliūčių *glēsūm* laikyti bendru su germanais baltišku žodžiu, iš pradžių turbūt reiškusiu sakus⁵⁴.

Tacito pastaba, kad aisčių „kalba artimesnė britaniškajai“ pagimdė vadinamąją keltų teoriją, kurios žymiausias atstovas buvo A. Šachmatovas. Savo straipsnyje „Apie seniausius slavų ir keltų santykius“⁵⁵, remdamasis toponimais bei hidronimais, jis įrodinėjo, kad senovėje Pabaltijyje yra gyvenę keltai ir kad keltai buvę ne tik tai Tacito minimi aisčiai, bet ir venetai bei Ptolemėjo venedai. Šią A. Šachmatovo teoriją griežtai sukritikavo J. Endzelynas⁵⁶ ir ypač K. Būga⁵⁷.

⁵³ Žr. Sittig E. Die Aestier. – Studi Baltici. Roma, 1934–1935, t. 4, p. 18–20.

⁵⁴ Žr. Endzelins SPV 5–6; Endzelins Iev. 37–38.

⁵⁵ Žr. Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen. – AsiPh XXX 51–99.

⁵⁶ Endzelins J. Vai Baltijā ir dzīvojuši ķelti? – Kn.: Endzelins D. izl. II 371–374.

⁵⁷ Žr. Būga K. Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? – Kn.: Būga R. r. I 496–530.

Tas faktas, kad Tacito informatoriams aisčių kalba atrodė esanti panašesnė į britaniškąją, aiškinamas tuo, jog tiek keltų, tiek baltų kalbose nebuvo germanų kalboms būdingos garsų perkaitos.

Kadangi Kasiodoras ir Vulfstanas kalba vis dėlto ne apie „aisčius“, bet apie „estius“ ar „estus“, be to, kai kurie tyrinėtojai ir Tacito bei Jordano *Aestii*, *Aesti* linę skaičyti „estijai“ ar „estai“, o dar ir šiandien Pabaltijyje gyvena estai, tai atsirado nuomonė, jog minėtųjų autorių „estai“ yra šiandieninių estų protėviai, vadinasi, ne baltai. Tiesa, dabartiniai estai gyvena toliau į šiaurę nuo tų vietų, kuriose lokalizuojami senieji „estai“, bet archeologijos ir kalbotyros duomenys rodo, kad seniau finougrų genčių iš tikrųjų čia gyventa. Tokia nuomonė, atsiradusi XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, iš dalies tebeegzistuoja dar ir mūsų laikais⁵⁸.

Ir vis dėlto šiuo metu tvirtai vyraujanti pažiūra yra ta, kad visi tie pavadinimai – *Aestii*, *Hesti*, *Aesti*, *Aisti*, *Estum* – žymi tą pačią tautą ar gentį (ar giminiškas gentis), prikausančią indoeuropiečių šeimos baltų šakai, tiksliau sakant, prūsus.

Pirmasis nuomonę, kad aisčiai – tai dabartiniu supratimu baltai, pareiškė K. Coisas minėtoje knygoje „Vokiečiai ir kaimyninės giminės“ (I leid. 1837, II – 1904). Čia jis aisčius (*Aisten*) taip skirsto: vakarų aisčiai – prūsai; pietų aisčiai – jotvingiai; rytų aisčiai – lietuviai; šiaurės aisčiai – kuršiai, latviai⁵⁹.

Juo tučtuojau pasekė čekų slavistas P. J. Šafaržykas, vokiečių germanistas K. Miulenhofas (Müllenhoff), indoeuropeistas bei baltistas A. Beczenbergeris (Bezenberger), H. Hirtas bei kiti tyrinėtojai.

Kaip atsitiko, kad senųjų indoeuropiečių aisčių vardu šiandien vadinama finougrų tauta estai, neišaiškinta. Aišku viena – tai yra tas pats vardas – *aisti* > *esti*. K. Būga manė, kad vokiečiai šį vardą perkėlė seniau aisčių valdžioje buvusiams suomiams⁶⁰. Tačiau to nepatvirtina nei istorija, nei archeologija. Endzelynas irgi mano, kad dabartiniams estams šį vardą suteikę germanai – jie ilgainiui geriau susipažinę su baltiškaisiais aisčiais ir sužinoję, jog šie patys save vadina „prūsais“, aisčių vardą perkėlė vietiniams finougrams, kurie savo vardo neturėję⁶¹ – jie save vadinė *maarahvas* „žemės žmonės, liaudis“.

Remiantis tuo, kad Vulfstano minimi aisčiai neabejotinai yra vėlesnieji prūsai, šiandien laikoma, jog ir apskritai aisčiais visais laikais tebuvo vadinami vieni prūsai. Tuo galima ir paabejoti.

Jau Būga nurodė, kad Tacitas aisčių vardu „pažymi tų giminių daugybę“⁶². Vulfstanas kalba apie tą kraštą, kuriame jis buvo. Kas yra toliau į šiaurės rytus nuo *Eastland*, jis nemini. Be to, jis pabrėžia, kad aisčių šalis esanti labai didelė, joje daug pilių ir t. t. Jordanas sako, kad aisčiai užima ilgiausią Germanų Okeano pakraštį. Žinoma, tiek didumo, tiek ilgumo sąvokos yra labai reliatyvios, tačiau vis dėlto kažin ar čia kalbama tik apie

⁵⁸ Žr., pvz., Попов А. И. Названия народов СССР. – Л., 1973, p. 66–68; taip pat: Saks E. V. *Aestii, an analysis of an ancient European civilisation.* – Montreal–Heidelberg, 1960.

⁵⁹ Žr. Zeuss *Die Deutschen* 267–272, 667–683.

⁶⁰ Žr. Būga R. r. III 124.

⁶¹ Žr. Endzelīns SPV 7; Endzelīns Iev. 38.

⁶² Žr. Būga R. r. III 552.

prūsus. Būdinga ir tai, kad Jordanas aisčius vadina visiškai taikia žmonių gimine, o Vulfstanas sako, kad tarp jų daug karų. Tarp ko? Šmitas išskelia dar vieną aplinkybę: visi tie kultūros turtai, kuriuos baltai yra įgiję nuo bronzos laikotarpio iki mūsų eros, visose baltų kalbose vadinami vienodai, pvz., pr. *gelso*, lie. *geležis*, la. *dzels*; pr. *playnis*, lie. *plienas*, la. *pliens*; pr. *knapios*, lie. *kanapės*, la. *kanapes*; pr. *girnoywis*, lie. *girnos*, la. *dzirn-avas*; pr. *raugus*, lie. *raugas*, la. *raugs* ir kt. O tie kultūros dalykai, kurie atsiranda pas baltus mūsų eroje, jau vadinami lietuvių ir latvių vienaip, o prūsų kitaip. Todėl, jo nuomone, aisčiais galėję būti vadinami jei ne visi baltai, tai bent šalia prūsų pajūryje gyvenusieji kuršiai⁶³. Plg. dar V. Toporovo nuomonę: „... estijų vardas neginčijamas prūsų (arba kurios nors jų dalies, o vėliau ir kitų baltų genčių) vardas“⁶⁴.

Aisčių vardo etimologijų yra keletas. Kai kurie tyrinėtojai šį vardą laiko esant germaniškos kilmės. Populiariausioji iš germaniškųjų etimologijų yra R. Mucho, kuris šį vardą kildina iš anglosaksu *āst*, vėž. *eiste*, nyderlandų *eest* (< *aist*-) „krosnis, džiovykla, jauja“. Vadinasi, aisčiai – tai džiovyklose arba jaujose (bent žiemos metu) gyveną žmonės⁶⁵. Šios etimologijos laikosi J. Endzelynas⁶⁶, E. Frenkelis⁶⁷ ir kt. K. Būga, kaip jis sakosi „drauge su K. Jauniumi“, aisčių vardą kildino iš tos pačios šaknies, iš kurios kilęs la. žodis *istnieki* „tikrieji giminaičiai“, vadinasi, aisčiai – tai „tikrieji, artimieji“⁶⁸. Baltiškos kilmės šį vardą laikė ir J. Basanavičius, kuris jį siejo su upėvardžiu *Aista* (Širvintos dš. intakas) ir kaimo vardu *Aistiškia* (dab. Vilkaviškio raj.)⁶⁹. Pastaruoju metu ši etimologija susilaukia vis daugiau šalininkų, be to, čia dar pridėjami tokie vardai kaip lie. *Aisetā* (Kiauno ež. intakas, Linkmenys), *Aisetas*, *Aisetā*, *Aisetai* (ež. prie Labanoro), pr. *Eysten*, la. *Aistara* „dvaras“, *Aistere* „t. p.“ ir kt.⁷⁰ Prie jos savo paskutiniame darbe apie Latvijos vietovardžius, atrodo, linksta ir J. Endzelynas⁷¹. Visi šie vardai kildinami iš indoeuropietiškos šaknies **eis-/*ais-* (< **ois*)/**is-* „greitai eiti, bėgti, tekėti, skubėti“.

GALINDAI

Graikų astronomas bei geografas Ptolemėjus (II m. e. a.) savo „Geografijos įvado“ (*Geōgraphikē hyphēgēsis*) III kn. 5 sk. rašo, kad į Sarmatijos okeano Venedų įlanką įteka Vysla, Chronas, Rudonas, Cherinas ir kt.

⁶³ Žr. Šmits Ievads 57–58.

⁶⁴ Topоров Пр. яз. А–D 66.

⁶⁵ Žr. Much R. Aisten. – In: Hoops J. Reallexicon der germanischen Altertumskunde. Straßburg, 1911–1914, t. 1, p. 55 tt.

⁶⁶ Žr. Endzelins SPV 7; Endzelins Iev. 38.

⁶⁷ Žr. Frenkelis Balt. kalb. 26.

⁶⁸ Žr. Būga R. r. III 333.

⁶⁹ Žr. Basanavičius J. Etnologiškos smulkmenos. – Tilžė, 1893, p. 22; taip pat jo: Apie senovės prūsų raštą. – Kn.: Lietuvių tauta. V., 1926, t. 4(1), p. 33.

⁷⁰ Žr. Kuzavinis K. Etymologica. – BI(2) 177tt.; Karaliūnas S. Pastabos. – Kn.: Frenkelis Balt. kalb. 113; Topоров Пр. яз. А–D 66.

⁷¹ Žr. Endzelins LVV I 1 7.

upės. Čia taip pat sakoma, kad „didžiulė venedų⁷² tauta užima Sarmatiją⁷³ pagal visą Venedų įlanką“, o „iš mažesnių tautų Sarmatijoje gyvena: prie Vyslos upės už venedų gitonai, taip pat finai, taip pat sulonai... Į rytus nuo paminėtųjų, už venedų, yra galindai ir sūdinai (Γαλίνδαι και Σουδινοί) ir stavanai iki alanų“⁷⁴.

Ne visi čia Ptolemėjo paminėti vardai – tiek toponimai, tiek etnonimai – yra išaiškinti. Manoma, kad Sarmatijos okeanu jis vadina turbūt Baltijos jūrą, o Venedų įlanką – Gdansko įlanką, į kurią įteka Vysla. Dėl kitų upių yra tik įvairių spėliojimų, pvz., Rudoną vieni identifikuoja su Nemunu, kiti su Dauguva.

Krinta į akis, kad Ptolemėjas, gana smulkiai išvardydamas Rytų ir Šiaurės rytų Europoje gyvenančias tautas, visai nemini aiščių vardo. Atvirkščiai, kai kurių Ptolemėjo paminėtų tautų, tarp jų ir galindų bei sūdinų, nemini nei Tacitas, nei kiti romėnų autoriai. Šis dalykas juo mįslingesnis yra todėl, kad, atrodo, romėnai turėjo būti girdėję galindų vardą – esą rasta monetų, kuriose graikų ir lotynų kalbomis iškaltais vieno iš Romos valdovų – Volusiano (III a. viduryje) titulas: *Phinikos, Galindikos, Venedikos*. Iš to kai kurie autoriai daro išvadą, kad romėnai buvo susidūrę su galindais karo lauke ir kad galindai buvusi galinga ir žymi tauta.

Iš trumpo Ptolemėjo paminėjimo nustatyti bent kiek tikslesnes galindų bei sūdinų gyventąsias vietas neįmanoma – matyti tik tiek, kad jų kaimynai buvo slavai (venedai), germanai (gitonai-gotai) ir finai, vadinasi, visi seni baltų kaimynai.

Galindų vardas vėl iškyla tik tada, kai į prūsų žemes ima veržtis kryžiuočiai. XIV a. Kryžiuočių ordino kronikininkas Petras Dusburgas „Prūsijos žemės kronikoje“ (*Chronicon terre Prussie*), aprašydamas visas prūsų sritis bei gentis, tarp jų mini ir *Galindia* bei *Galindite* ir *Sudowia* bei *Sudowite*.

Iš Petro Dusburgo aprašymo matyti, kad galindų gyventa pietinėje Prūsų žemės dalyje. Rytuose jų kaimynai buvę sūduviai – riba tarp šių dviejų prūsų genčiųėjusi maždaug Luko (vo. *Lyck*, le. *Elk*, dš. Bebro intakas) upe. Šiaurėje, einant iš rytų pusės, galindų kaimynai pirmiausia buvę nadruviai – čia ribaėjusi Geldapės (dš. Angerapės intakas) upe, toliau bartai ir pagudėnai. Vakaruose siauru ruožu galindai susisiekę su pamedėnais, paskui jų kaimynai buvę sasnai – ribaėjusi Alnos (kr. Priegliaus intakas) upe. Pietuose Galinda ribojosi su Mozūrais (Mazovija).

Dusburgas pastebi, kad galindų krašte buvę daug ežerų, upių ir pelkių. XIV a. šis kraštas jau buvęs negyvenamas. Laikoma, kad galindų kraštas, kaip labiausiai išsikišęs į mozūrų žemes, jau XIII a. buvęs priešų išnaikintas, dalis jo gyventojų išsikėlę kitur, o dalis asimiliavusis su mozūrais.

⁷² Venedai, venetai, vendai – slavų gentis, gyvenusi Vyslos baseine prie Baltijos jūros.

⁷³ Pažymėtina, kad Ptolemėjas savo sudarytame žemėlapyje skiria europinę Sarmatiją, kuri tęsiasi nuo Germanijos ir Dakijos iki Dono, azijinę Sarmatiją – nuo europinės į rytus iki Volgos ir į šiaurę iki Baltijos įlankos.

⁷⁴ Žr. LIŠ I 19.

Minimi galindai ir rusų metraščiuose, tik čia pateikiama suslavinta jų vardo forma – *Голядь* (< balt. **Galind-*). Pirmą kartą šis vardas paminėtas Lavrentijaus metraštyje, kur pasakyta, kad 1058 m. „Nugalėjo Iziaslavas galindus“. Ipatijaus metraštyje pasakyta, kad 1147 m. Sviatoslavas Rostovo – Suzdalės kunigaikščio Jurijaus įsakymu ėjo į Smolensko sritį (*волость*) kariauti ir „paėmė“ Porotvos (dab. Protva, kr. Okos intakas) aukštupyje gyvenusius „žmones galindus“ (*люди Голядь*). Išeitų, kad dab. Možaisko bei Gžatsko apylinkėse anais laikais irgi gyventa galindų. Koks šitų galindų, paprastai vadinamų rytiniais galindais, ryšys su Dusburgo, arba vakariniais galindais, nėra aišku, ir šiuo klausimu yra pareikšta visokių nuomonių, prikurta įvairių hipotezių.

Į klausimą, koks ryšys tarp Ptolemėjo „galindų“, Dusburgo „galinditų“ ir rusų metraščių „goliadų“, atsakyti nelengva, ir tikro atsakymo iki šiol nėra. Ptolemėjo galindus nuo Dusburgo galindų skiria didžiulis laiko tarpas – daugiau kaip tūkstantis metų. Aišku, per tą laiką, kaip jau minėta, įvairių tautų bei genčių gyvenime įvyko daug visokiausių pakeitimų, tarp kurių ne paskutinę vietą užima ir gyvenamųjų vietų pakeitimai. Antra vertus, tarp Dusburgo ir rusų metraščių galindų tokio didelio laiko skirtumo nėra, užtat čia yra nemažas atstumas tarp jų palyginti gana tiksliai nurodytų gyvenamųjų vietų.

Pastaruoju metu šį sunkų ir painų klausimą mėgina narplioti V. Toporovas⁷⁵. Pirmiausia jis atkreipia dėmesį į eilę, kuria Ptolemėjas vardija Rytų ir Šiaurės rytų Europos tautas – galindai su sūdiniais, einant į rytus, minimi už venedų, gitonų, finų, sulonų. Jie atsiduria tarp venedų ir alanų⁷⁶, vadinasi, gerokai toliau į rytus nuo pietų ir pietryčių Prūsijos. Toporovas atsargiai linkęs manyti, kad Ptolemėjo minimi galindai galėję gyventi tarp Sožės aukštupio ir Okos iki jos pasisukimo į rytus ties Kaluga. O apskritai etnoniminio termino *Galind-* pėdsakų Toporovas randa toli į pietus už Pripetės ir toli į rytus iki Okos, trumpai sakant, visais baltų arealo pakraščiais.

Galindų vardą K. Būga kildino iš žodžio *galas* „kraštas; siena; riba“, plg. la. *dzîvuôt pasaūles galā* „gyventi pasaulio pakraštyje“, vadinasi, galindai – tai „gale, pakraštyje gyvenantys žmonės“. Šiai K. Būgos etimologijai pritarė J. Endzelynas⁷⁷, E. Frenkelis⁷⁸, M. Fasmeris⁷⁹ ir kt. Plačiau ją pagrindė B. Savukynas⁸⁰, savo minėtame straipsnyje jos laikosi ir V. Toporovas. Pagal K. Būgą vakariniai galindai – tai prūsų žemės gale gyvenantys, o rytiniai – lietuviškos ar latviškos kilmės tauta, gyvenusi toliau į rytus,

⁷⁵ Žr. Toporov V. H. Голындаи – Galindite – голядь (Балт. **Galind-*) в этнолингвистической и ареальной перспективе. – В кн.: Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980, с. 124–136.

⁷⁶ Alanai – sarmatams gimininga iranėnų tauta, Romos imperatorių laikais gyvenusį pietų Rusijoje ir šiaurės Kaukaze.

⁷⁷ Žr. Endzelīns Iev. 38; Endzelīns SPV 8.

⁷⁸ Žr. Frenkelis Balt. kalb. 63; Fraenkel Etym. Wb. 130, s. v. *gālas*.

⁷⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964, т. 1, с. 434.

⁸⁰ Žr. Savukynas B. LKK VI 321–322.

kitaip sakant, irgi „galiniai“⁸¹. Jeigu taip, tai gal ir visi minėti baltų area-
lo pakraščių gyventojai buvo vadinami galindais?

V. Mažiulis kelia klausimą: „Ar **Galind-* kartais nėra taip pat vanden-
vardinės kilmės?“⁸². Į šį klausimą greičiausiai galima atsakyti teigiamai.
Toporovas pateikia tokius hidronimus: *Galinde* (dš. Narevo intakas),
ežeras *Galanten* ir jo variantai šaltiniuose: *Galant-(en)*, *Gelland*, *Galland*,
Gielad ir kt.⁸³ Jau anksčiau galindų vardą su šio ežero vardu yra siejęs
J. Nalepa⁸⁴. Taigi V. Mažiulio atsargus spėjimas lyg ir patvirtinamas.

⁸¹ Būga R. r. III 17.

⁸² Mažiulis PKP 18, 74 išnaša.

⁸³ Žr. Топоров В. Н. Мин. веик., p. 129–130.

⁸⁴ Žr. Vanagas Būga 20.

ATSKIROS BALTŲ GENTYS BEI TAUTOS

JOTVINGIAI

Pradedant X a., rusų bei lenkų istorijos šaltiniuose per keletą šimtmečių gana dažnas jótvingių vardas.

Pirmiausia – rusų šaltiniuose: ilgame 945 m. į Bizantiją siunčiamų Kijevo Rusios pasiuntinių sąrašė, kuris pateikiamas Lavrentijaus metraštyje, minimas ir [pasiuntinys nuo] Gunaro Jotvingis (Ятвягъ Гунаревъ; ятвягъ < balt. *jotving-). Kaip gentis (tiksliau turbūt genčių junginys) jotvingiai tame pačiame metraštyje paminėti 983 m.; „Žygiavo Vladimiras [Kijevo kunigaikštis] prieš jotvingius (на Ятвяги) ir nugalėjo jotvingius, ir paėmė jų žemę“. Kadangi Kijevo Rusia buvo jotvingių pietryčių kaimynė ir dažnai juos puldinėjo, tai vėliau tokių jotvingių paminėjimų, ypač Haličo-Volynės metraštyje, yra labai daug.

Pietuose jotvingių kaimynai buvo lenkai. Užtat jotvingių vardas taip pat dažnai randamas ir lenkų šaltiniuose. Lotyniškai parašytuose lenkų šaltiniuose jotvingių vardas rašomas *Jaczwingi*, *Jazuingi*, *Jathwingorum* (*Jacwingorum*) *natio*, *Jaczwingi*, *Jatuiti* ir *terra... Gettarum, getharum genus*, kur pagal viduramžių madą raidė *g* parašyta tikriausiai vietoj *j*. Lenkiškai rašytuose šaltiniuose *Játwingowie*, *Jaczwingi*, *o Jázquezach* arba *Jácwingach* ir *pan*.

Kaip vadinosi jotvingių gyventasis kraštas, iš šaltinių suvaikyti sunkiau, nes ten apie jį sakoma: „jotvingių žemė“ (*terra Jetvitarum*, *земля Ятвезжская*). Vis dėlto poroje vietų yra pavartotos formos *Jettuen*, *Jatwesen* krašto reikšme (pvz., *Per terram vocatam ... Jettuen*). Remdamasis šiomis formomis, Būga atstatė krašto pavadinimą *Jótva*⁸⁵. Šiuo metu yra siūloma pagal analogiją su etnonimu *žemaičiai* ir kraštovardžiu *Žemaičiai* vartoti ir etnonimą *jótvingiai* bei kraštovardį *Jótvingiai*⁸⁶.

Vokiečių šaltiniuose jotvingių vardas irgi pasitaiko, bet palyginti retai. Šiuose šaltiniuose pagal seniai įsigalėjusią ir ilgus metus tvirtai tebeviešpataujančią nuomonę tie patys žmonės, kuriuos slavų šaltiniai vadina jotvingiais, yra vadinami *sūdūviais*, arba *sūdāviais*, o jų kraštas *Sūdūvā*, arba *Sūdāvā*. Tai yra atstatytos, sulietuvintos vardų formos (K. Būga, V. Mažiulis) – pačiuose šaltiniuose, žinoma, rašoma kitaip: gyventojai vadinami lo. *Sudowite*, *Sudowenses*, *Sudowienses*, vo. *Sudawen*, *Sudawiter* ir *pan*.; kraštas – lo. *Sudowia*, *Sudowen*, *Sudowin*, *Sudowin*, vo. *Sudawen*. Yra

⁸⁵ Žr. Būga R. r. III 154–155.

⁸⁶ Žr. Vanagas A. Jotvingiai. Kalbos reliktai. – Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 2, p. 20.

užfiksuota ir kraštovardžio forma *Zudua*, kurią ne visai aišku, kaip skaityti — *Sūduva* ar **Sūdva*. Gal su šiuo kraštovardžiu yra sietinas ir trumpesnis Būgos vartotas *sūdo* vardas — šaltiniuose lo. *Sudi* (plg. *terra Sud-orum*), vo. *Sudauen*; iš čia būdv. *Sudauscher* (*Winkel*), taip pat *Suder-land* ir *Sud-lant*.

Laikoma, kad sūduviai — tai ta pati baltų gentis, kurią, kaip minėta, II m. e. a. šalia galindų pamini Ptolemėjas. Jo pateikiama forma *sudinoi* kartais pavartojama ir XVI a. — *Sudinos*, *Sudinorum*.

Petras Dusburgas, išvardydamas Prūsų žemės sritis, Sūduvą (*Sudowia*) su gyventojais sūduviais (*Sudowite*) mini devintoje vietoje. Jis rašo, kad sūduviai „patys garbingiausieji, kitiems pirmavo ir papročių kilnumu, o turtais ir galingumu kitus pranokdavo“⁸⁷. Ryšium su kryžiuočių brovimusi į prūsų bei lietuvių žemes tuo laikotarpiu sūduvių ir Sūduvos vardas įvairiuose istorijos šaltiniuose minimas labai dažnai.

Kaip atsirado ir kuo pagrįsta minėtoji tvirtai įsigalėjusi nuomonė, kad sūduviai ir jotvingiai yra ta pati gentis? Pirmiausia tai yra tiesiog pasakyta kai kuriuose šaltiniuose, pvz.: „per žemę, vadinamą Sūduva, kitaip Jotva“ (*Per terram vocatam Suderland alias Jattuen*); „žemė sūduvių ir jotvingių, kas tas pats yra“ (*terram Sudorum et Jatuitarum, quod idem est*); „žemė sūduvių arba jotvingių, kuri yra tarp Lietuvos ir Prūsijos“ (*terra Sudorum sive Gettarum, quae mediat inter Litwaniem et Prussiam*) ir pan.

Antra, yra minima nemaža tikrinių vardų (vietovardžių bei asmenvardžių) ir įvykių, kurie vokiečių šaltiniuose priskiriami sūduviams, o rusų bei lenkų — jotvingiams. Pvz., vienur ir kitur minimos Sūduvos resp. Jotvos sritys — valsčiai: Krėsmenis (vo. *Cresmen*, *Crasimam*, rus. *Кресменцы*); Mėrūniškis (vo. *Meruniska*, rus. *Муриниуку*); Pokima (vo. *Pokimat*, *Pokimet*, rus. *Покѣнцы* „Pokimos valsčiaus gyventojai“); Raigardas (vo. *Rogarden*, rus. *Райгород*); Zilyna (vo. *Siliam*, *Silien*, rus. *Злиноу*) ir kt. Tie patys ir atskirų sričių vadai, pvz.: Skomantas (vo. *Scumandus*, *Scumand*, *Scumant*, rus. *Скомонды*); Komatas (vo. *Comat*, rus. *Комать*) ir kt.

Rečiau istorijos šaltiniuose randamas ir trečias šio krašto vardas — *Dainava*. Jis pirmą kartą paminėtas 1253 m. dokumente, kuriuo Mindaugas savo vainikavimo karaliumi proga Livonijos ordinui tarp kitų sričių dovanojo ir pusę Dainavos (*terra Deynowe*)⁸⁸. Kad Dainava buvo vadinama jotvingių-sūduvių žemė, pirmiausia matyti iš kito dokumento — 1259 m. ordino padirbtos privilegijos, kurioje pasakyta: „Visa Dainawa, kurią taip pat Jotva vadina“ (*Denowe tota quam etiam quidam Jetwesen uocant*)⁸⁹. Antra, šiame dokumente taip pat minimi vietovardžiai, kurie kituose šaltiniuose priskiriami sūduviams arba jotvingiams, pvz., kad ir tas pats minėtasis Krėsmenis. Kaip buvo vadinami Dainavos gyventojai, iš šaltinių nematyti. Siūloma juos vadinti *daināviais*⁹⁰. Yra pagrindo spėti, kad Dainavos vardas daugiausia buvo vartojamas lietuvių.

⁸⁷ Vertimas paimtas iš kn.: Kuzavinis K. Prūsų kalba. — V., 1964, p. 7.

⁸⁸ Žr. LIŠ I 46.

⁸⁹ Žr. Liv-Esth-und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, herausgegeben von Dr. Fr. G. von Bunge. — Reval, 1853, t. 1, p. 437.

⁹⁰ Žr. Vanagas Būga 21.

Pagaliau kai kurie lenkų kronikininkai (pvz., V. Kadlubekas) jotvingių vadina *poleksėnais* (lo. *Pollexiani*), o jų gyvenamą kraštą *Poleksija* (lo. *Pollexia*). Lietuviškuose istorijos darbuose šis kraštas paprastai vadinamas *Palenkė*.

Kad tas pats kraštas bei jo gyventojai gali būti vadinami keliais vardais, nėra naujiena, plg., pvz.: Vokietija — le. *Niemcy*, rus. *Германия*, pranc. *l'Allemagne*, la. *Vācija*, est. *Saksamaa*, o patys vokiečiai savo kraštą vadina *Deutschland*. Panašių dalykų yra daugiau, pvz., dar la. *krievi* — rusai, *Krievija* — Rusija. Taip atsitinka dažniausiai perkėlus vienos kurios genties pavadinimą visam genčių junginiui, iš kurio vėliau susiformuoja tauta ir valstybė.

Taip galėjo būti ir su jotvingiais-sūduviais — greičiausiai ir čia buvo genčių junginys, ir tų genčių pavadinimai atsispindi visuose jau minėtuose varduose. Tokiam spėjimui duoda pagrindo ir šaltiniuose esančios užuominos, pvz.: „Yra taip pat poleksėnai, jotvingių arba prūsų gentis“ (*Sunt autem Pollexiani Geiharum vel Prussorum gens*).

Iš to, kaip dažnai visi šie vardai minimi šaltiniuose, galbūt galima spręsti, kad Jotva ir Sūduva buvo didžiausios sritys. Be to, Jotva buvo daugiau į pietus, o Sūduva į šiaurę. Dėl to, galimas daiktas, pietų kaimynai visą genčių junginį ir vadino Jotva arba Jotvingiais, o vokiečiai, užkariaudami Prūsus, pirmiau susidūrė su sūduviais.

Vakaruose jotvingiai-sūduviai ribojasi su Skalva, Nadruva ir Galinda. Dėl šios ribos didesnių ginčų beveik nekyla. Šiaurėje ir rytuose jų riba vedama paprastai Nemunu. Dėl šios ribos tarp tyrinėtojų jau atsiranda nesutarimų. Kai kurie tyrinėtojai, pvz., V. Sedovas, labai išplečia jotvingių ribas tiek į šiaurę, tiek į rytus. Pagal jį, į šiaurę jotvingiai gyvenę ir už Nemuno — Dubysos, Nevėžio ir Neries žemupiuose, o į rytus irgi už Nemuno — apytikriai iki linijos Kernavė — Trakai — Eišiškės⁹¹. Šias V. Sedovo ribas kritikuoja A. Tautavičius, kuris teigia, kad „jotvingių gyventų plotų ribų reikia ieškoti ne į šiaurę ir į rytus nuo Nemuno, bet žymiai piečiau Nemuno žemupio ir į vakarus nuo Nemuno vidupio“⁹². Dėl šių archeologų išvestų ribų R. Volkaitė-Kulikauskienė rašo: „Pastebėtina, jog tiek viena, tiek kita nuomonė yra per mažai pagrįstos. Reikia manyti, kad ateityje, suintensyvėjus archeologinių paminklų tyrinėjimams Užnemunėje, galima bus patikslinti šiaurinę ir šiaurinę jotvingių gyventos teritorijos ribą, nes šiuo metu turimų duomenų neužtenka“⁹³. Taigi reikia palaukti.

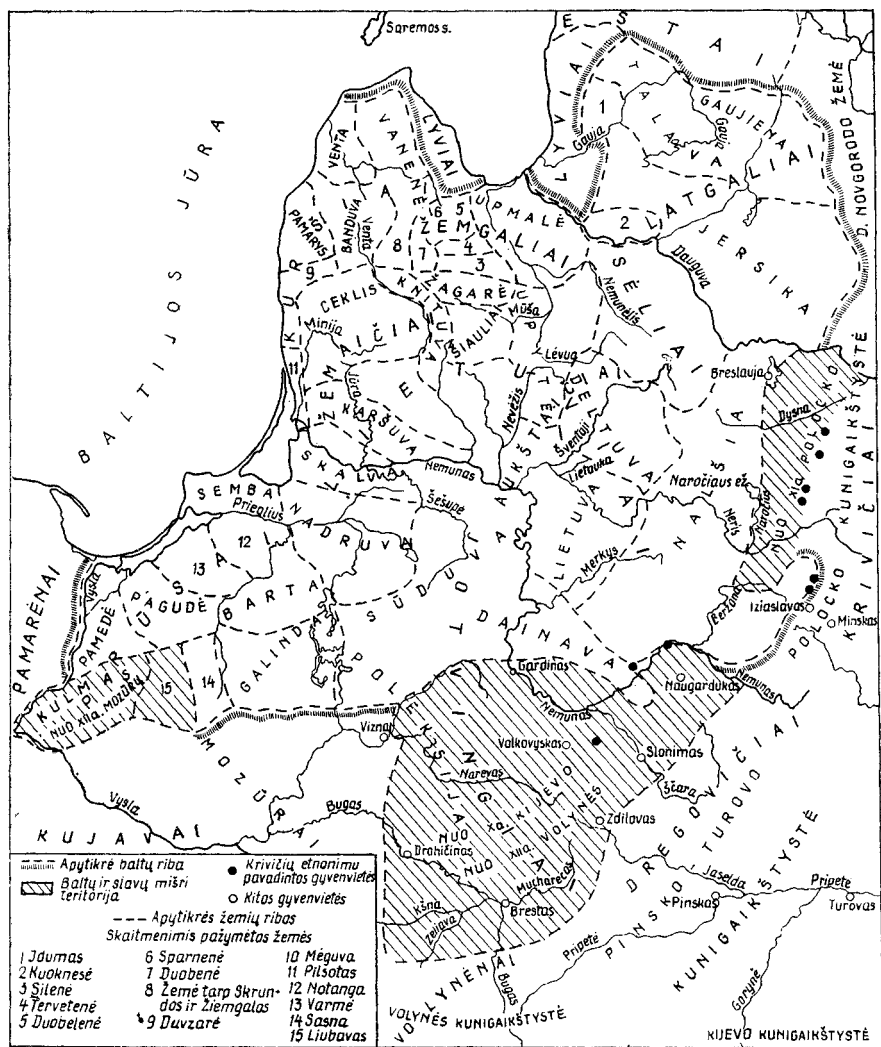
Nesutariama ir dėl pietinės jotvingių ribos. Chrestomatinis teiginys — XII—XIII a. jotvingių pietinė riba buvusi Narevo upė, pietryčiuose pasienio miestai Gardinas ir Volkovyskas. Kiti tyrinėtojai, remdamiesi K. Būga, šią ribą veda: Vakarų Bugas — Jesiolda — Nemuno aukštupys. V. Toporovo nuomone, ankstesniu negu XII—XIII a. laikotarpiu jotvingiai pietuose siekė Kšnos (kr. Bugo intakas) ir Muchaveco (dš. Bugo intakas) upes. Pats lenkiškas upės vardas Kšna (*Krzna*) esąs kilęs iš jotvingių *Kirsna*⁹⁴.

⁹¹ Žr. Седов В. В. Курганы ятвягов. — Советская археология, 1964, № 4, с. 36—51.

⁹² Žr. Tautavičius A. Lietuvių ir jotvingių genčių gyventų plotų ribų klausimu. — LTSR MA darbai. A serija. V., 1966, Nr. 2(21), p. 180.

⁹³ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais. — V., 1970, p. 41—42.

⁹⁴ Žr. Топоров В. Н. Две заметки из области балтийской топонимии. — Кн.: R. kr. Endz. 256—261.

Baltų gentys XIII a. pradžioje

Dėl savo geografinės padėties jotvingiams reikėjo daug kariauti. V. Pašuta rašo: „Jotvingių žemė buvo pasienis, kur susidūrė vokiečių riterių interesai su Lenkijos ir Rusijos interesais. Visi jie stengėsi pajungti savo valdžion tą žemę, tokią svarbią kariniu-politiniu atžvilgiu. Šių kėslų vaisiai žinomi: jotvingiai buvo išnaikinti, didžioji jų žemės dalis pateko ordino valdžion“⁹⁵.

⁹⁵ Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. – V., 1971, p. 259.

Pirmiausia, kaip matyti iš rusų metraščių, jotvingiams reikėjo gintis nuo Kijevo kunigaikščių puldinėjimų. Vėliau jotvingius, gyvenusius Bebro upės baseine, itin atkakliai stengėsi nukariauti Haličo-Volynės ir Lenkijos feodalai. Pagaliau, numalšinęs 1277–1278 m. prūsų sukilimą ir galutinai pavergęs Nadruvą bei Skalvą, prie Sūduvos vakarų sienos atsidūrė Kryžiuočių ordinas. Ir nors „sūduviai su neapsakomu didvyriškumu ir pasiaukojimu gynėsi nuo visų grobikų“⁹⁶, atsilaikyti prieš didžiulę jėgų persvarą nepajėgė. Pradedant 1278 m. ordinas visas savo jėgas nukreipė prieš Sūduvą ir per penkerius metus ją užkariavo. 1283 m. paskutinis likęs nepriklausomas jotvingių-sūduvių vadas Skurdà (*Scurdo capitaneus alterius partis Sudowiae*) su savo žmonėmis persikėlė per Nemuną į Lietuvą. Per Nemuną į Lietuvą iš pavergtos Sūduvos masiškai bėgo ir kiti gyventojai. Tai rodo ir tas faktas, kad čia, ypač Trakų bei Vilniaus apylinkėse, atsirado nemaža kaimų, pavadintų Dainavomis, Dainavėlėmis ir pan., – tokių pavadinimų visai nėra senojoje sūduvių gyventoje žemėje – Užnemunėje. Tuos senosios Sūduvos gyventojus, kurie neišbėgo, ordinas trėmė į kitas Prūsų žemės sritis. Didžiausias būrys sūduvių – 1600 žmonių iš dab. Suvalkų apylinkių – buvo ištremtas į šiaurės vakarų Sembą, kur tokiu būdu atsirado vadinamasis „Sūduvių kampas“ (*Sudauischer Winkel*). Dėl tų bėgimų ir trėmimų žemės ruožas kairėje Nemuno pusėje smarkiai pratuštėjo, virto, kaip dažnai sakoma, dykynė (*Wildnis*). Visiška dykynė tai, žinoma, nebuvo, „šen ir ten tarp miškų, matyt, liko kaimelių su gyventojais ir išliko sūduviški pavadinimai, kaip antai Kirsna, Seira, Leipalingis ir kt.“⁹⁷ Tik po 1422 m. sudarytos Melno taikos, kuria Žemaičiai ir Užnemunė buvo pripažinta Lietuvai, į Lietuvos ribas įėjusi senovės Sūduvos teritorijos dalis ėmė atsigauti. Čia ėmė keltis gyventojai ir iš kitų Lietuvos vietų. Šis kėlimasis, matyt, buvo labai kompaktiškas – dideliu būriu iš vienos Lietuvos vietos. Kitaip sunku būtų paaiškinti, kaip, susimaišius seniesiems išlikusiems vietos gyventojams – sūduviams su atvykėliais iš kitų Lietuvos vietų, galėjo čia susidaryti vadinamoji „suvalkiečių“ tarmė, geriausiai išlaikiusi senovinę, bent jau fonetinę, sistemą ir tapusi lietuvių bendrinės kalbos pagrindu.

Galutinis jotvingių-sūduvių pavergimas XIII a. pabaigoje nereiškė, kad jie tuo pačiu metu ir visiškai išnyko. Tie sūduviai, kurie buvo perkelti į Sembą, net iki XVI a. pabaigos, matyt, nesusimaišė su vietiniais gyventojais, išlaikė savo papročius ir kalbą. Šitie sūduviai (*Sudawen*) atskirai minimi abiejų 1545 m. išleistų prūsiškųjų katekizmų pratarmėse, apie juos kalbama ir trečiojo – 1561 m. – katekizmo pratarmėje, kur jie skiriami nuo prūsų – rašoma „sūduviai ir prūsai“ (*Sudawen und Preussen*), apie jų „netikrus šventuosius“ bei apeigas XVI a. viduryje rašė H. Meletijus.

Suprantama, kad ir pietiniai jotvingiai-sūduviai, ne iš karto susiliejo su rusais bei lenkais, o nutauto per ilgesnį laiką. Taigi galima spėti, kad jotvingiai-sūduviai galutinai išnyko greičiausiai XVI a. pabaigoje ar net XVII a. pradžioje.

⁹⁶ Lietuvių karas su kryžiuočiais. – V., 1964, p. 172.

⁹⁷ Ten pat, p. 175.

XIX a. carinės Rusijos statistikos leidiniuose, kuriuose pateikiamos žinios apie vadinamojo Rusų vakarų krašto (Русско-западный край) devynių gubernijų gyventojų tautybę bei tikyba, nurodoma, kad Gardino gubernijoje šalia kitų tautybių (rusų, ukrainiečių, lenkų, lietuvių, žemaičių, latvių) yra įrašyti ir jotvingiai (Ятвязи)⁹⁸. Kad Gardino sritis iš seno buvo jotvingių gyvenama teritorija, tuo niekas neabejoja. Todėl galėtų būti, kad šie „XIX a. jotvingiai“ yra senųjų jotvingių palikuonys, tačiau tautiniu požiūriu jie tuo metu jau buvo mirę – užmiršę savo gimtąją kalbą.

Jokių rašytinių jotvingių kalbos paminklų nėra išlikę, todėl dabartiniai tyrinėtojai, norėdami ką nors sužinoti apie tą kalbą, gali remtis tik tikriniais vardais – vietovardžiais bei asmenvardžiais, – randamais įvairiuose istorijos šaltiniuose arba dabar esančiais (ar neseniai buvusiais) jotvingių gyventoje teritorijoje. Šiek tiek čia gali padėti ir kai kurios ypatybės tų lietuvių tarmių, kuriomis kalbama jotvingių gyventose vietose.

Kad jotvingiai kalbėjo viena iš baltų kalbų ar tarmių, šiandien niekas neabejoja. Tačiau koks tos kalbos ar tarmės santykis su kitomis baltų kalbomis, toli gražu nėra labai aišku.

K. Būga, kruopščiai išanalizavęs istorijos šaltiniuose randamas žinias apie jotvingius, sūduvius, dainavius ir poleksėnus, tuose šaltiniuose esančias žinias apie jotvingių ir sūduvių kalbą, taip pat remdamasis tiek istorijos šaltiniuose, tiek jotvingių-sūduvių gyventoje teritorijoje pasitaikančiais tikriniais vardais, priėjo prie išvados, kad, pirma, jotvingiai, sūduviai (sūdai), dainaviai ir poleksėnai yra ta pati tauta ir, antra, jie buvo prūsai ir kalbėjo prūsų kalbos tarme. Tokios nuomonės laikėsi ir kiti žymiausieji baltų kalbų tyrinėtojai – J. Endzelynas, E. Frenkelis, J. Gerulis ir kt.

Kitokios nuomonės laikosi tarybiniai lietuvių istorikai – jie sūduvius, kaip ir skalvius ir nadruvius, laiko ne prūsais, o vakariniais lietuviais. Tada, žinoma, išeina, kad ir kalbėjo jie ne prūsų, o lietuvių kalbos tarme.

Pastaruoju metu vis dėlto linkstama manyti, kad jotvingiai-sūduviai kalbėjo ne kurios nors baltų kalbos tarme, o atskira baltų kalba, gana artima prūsų kalbai, ir dėl to ši kalba skirtina prie vakarų baltų kalbų grupės. Tokios nuomonės laikosi, pvz., tarybiniai lietuvių kalbininkai V. Mažulis, A. Vanagas ir kt.

Kad jotvingių kalba skyrėsi nuo lietuvių ir prūsų kalbų, galima spręsti ir iš, tiesa, labai skurdžių užuominų apie tą kalbą kai kuriuose rašytiniuose šaltiniuose. Pvz., lenkų istorikas J. Długošas (XV a.) savo „Lenkijos istorijoje“ (*Historia Polonica*) užsimena, kad jotvingių kalba panaši į prūsų, lietuvių (ir žemaičių) kalbą. Kitas lenkų kronikininkas Motiejus Mechowietis (Mechowita, XVI a.) „Lenkijos kronikoje“ (*Chronica Polonorum*) rašo, kad esančios keturios gentys: prūsai, jotvingiai, lietuviai su žemaičiais ir latgaliais; jos turinčios savo kalbas, labai mažai atitinkančias viena kitą.

Minėtose 1545 m. prūsieškųjų katekizmų pratarmėse sakoma: „Bet sūduviai, nors jų šneka (*rede*) kiek prastesnė yra, tačiau moka šią prūsų kalbą, kaip ji čia katekizme išspausdinta yra; taip pat yra su ja gerai apsipratę ir supranta kiekvieną žodį“. Taigi atrodytų, kad sūduviai lyg ir kalbėjo

⁹⁸ Žr. Būtėnas J. Prieš šimtmetį dar būta jotvingių. – Kultūros barai, 1972, Nr. 11, p. 70; Gučas P. Jotvingiai XIX a.?! – Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 2, p. 21–22.

atskira nuo prūsų kalba, tik ji turbūt kaip ateivių buvo laikoma prastesne. O kad, gyvendami kelis šimtus metų tarp prūsų, jie buvo „apsipratę“ su prūsų kalba ir ją mokėjo, nieko nuostabaus. Greičiausiai kalbos pagrindu skiriami sūduviai nuo prūsų ir 1561 m. katekizmo pratarmėje – kitaip kam reikėtų atskirai minėti „sūduvius ir prūsus“.

Irodinėjant sūduvių kalbos prūsiškumą, kartais remiamasi ir H. Maletijaus knygelėje „Teisingas sūduvių Semboje aprašymas su jų ožio šventinimu ir apeigomis“ (*Wahrhaftige Beschreibung der Sudawen auff Samland sambt ihren Bockheyligen und Ceremonien*) pateiktas tariamai sūduvių kalbos žodžiais ir net sakiniiais. Tačiau iš esmės šie žodžiai nieku nesiskiria nuo atitinkamų prūsų kalbos žodžių, ir čia gali būti ta pati istorija, kaip ir su S. Grunau pateikta tariamai „prūsiška“ malda, kuri iš tikrųjų yra latviška ar kuršiška.

Šiaip ar taip, iš istorijos šaltiniuose randamų užuominų apie jotvingių kalbą nieko labai konkretaus išlukštenti beveik neįmanoma. Beldžia tikriniai vardai ir atitinkamų lietuvių kalbos tarmių ypatybės. Šia medžiaga remiantis, tuo tarpu yra nustatytos tokios būdingesnės jotvingių-sūduvių kalbos ypatybės.

Senąjį dvibalsį *ei* jotvingiai, kaip ir prūsai, yra išlaikę nepakeistą ir ten, kur lietuviai bei latviai jį pavertė *ie*, pvz.: *Preis-inges* asmv., plg. lie. *prieš-ingas*; *Deiv-ó-niškiei* km. Vilkaviškio r., *Deiv-oniškiei* km. Kapsuko r. ir *Diev-óniškės* km. Vilniaus r., *Diev-ėniškės* km. Šalčininkų r.; *Léip-al-ingis* mst. Lazdijų r. ir *Liep-al-ótas* (3x) km. Prienų r.; *Léit-iškių* ež. Kapsuko r. ir *Liet-ava, Liēt-auka* Neries dš.; *Sein-à* up., *Sein-ai* mst. ir *Sien-is* ež. Trakų r.; *Veis-iėjis* ež., *Veis-iejai* mst. Lazdijų r. ir *Vieš-à* Krašunos kr.; *Vieš-ià* Zversos intakas, *Vieš-intas* ež. Anykščių r. ir kt.

Jotvingiai, kaip prūsai, latviai, kuršiai, žiemgaliai ir sėliai, turėjo *s, z* ten, kur lietuviai turi *š, ž*, pvz.: *Aps-ingė* Nemuno dš., *Aps-ingis* ež. Merkinės apyl., plg. lie. *apušė* < **apsis*; *Peřs-as* ež. Seirijų apyl. ir *Perš-ėkė* Nemuno kr., *Perš-okšnà* Lakajos kr., *Perš-okšnai* ež. Švenčionių r.; *Seir-à* Baltosios Ančios kr. ir *Šeir-ė* upė Tauragės r.; *Veis-iėjis* ež. ir *Vieš-à* Krašunos kr. ir kt. *Ažagis* ež. Leipalingio apyl. ir *Āžagis, Ažagys* Šakos int.; *Bėrz-nykas* mst. ir *Bėrz-ininkai* km. Ignalinos r.; *Jiėz-nas* mst. Prienų r. ir *Iėž-esta* Mūšos dš.; *Zeb-rjys* Šlavantos int., *Zeb-rius* Peršėkės int. ir *Žeb-ėrė* Juodupio int., *Žeb-erė* Ventos kr., *Žeb-okštà* ež. Musninkų apyl.; *Zėmb-rė* Nemuno kr. ir greta *Žėmb-rė*; *Zerv-yna* up. Lazdijų r., *Zerv-ynas* ež. Krosnos ir Leipalingio apyl. ir *Žerv-ynas* pieva Keturvalakių apyl. ir kt.

Šitoks priebalsių *s, z* tarimas vietoj *š, ž* pastebėtas ir kai kuriose pietų aukštaičių (vakarų dzūkų) šnektose – Kabelių II kaime (Varėnos r.), apie Musteiką (Varėnos r.), kur, pvz., sakoma: *às* „aš“; *sakaljys* „šakalys“; *sóko* „šoko“; *siňnan* „šienan (= šiene)“; *āzaras* „ažaras (= ežeras)“; *zmogùs* „žmogus“; *zāmas* „žamas (= žemas)“; *zuvìs* „žuvis“ ir kt. Tai aiškinama jotvingių kalbos substratu⁹⁹.

Manoma, kad Zietelos apylinkių (BTSR) lietuvių šnekteje kai kuriuose žodžiuose, pvz., *zqsis* „žąsis“; *zvėris*||*zvėrjys* „žvėris“; *zivis* „žuvis“;

⁹⁹ Žr. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966, p. 147; Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija. – V., 1970, p. 390.

baznyčia // *baznyčia* ir kt., tarimas z vietoj ž taip pat yra jotvingių palikimas¹⁰⁰.

Jotvingių substratu aiškinamas ir priebalsių *t'*, *d'* ir *k'*, *g'* painiojimas kai kuriose Pietų Lietuvos šnektose (Dieveniškėse, Švendubrėje, Kabeliuose, Kapčiamiestyje), pvz.: *kėvas* „tėvas“; *bikė* „bitė“; *ketā* „teta“; *giėvas* „dievas“; *ziegėliai* „žiedeliai“; *begėgė* „begėdė“; *gýgo* „dygo“; *kýli* „tyli“ ir kt.¹⁰¹ A. Girdenio nuomone, šis reiškiny aiškintinas ne jotvingių substratu, bet yra savaiminės pietų lietuvių šnektų raidos padarinys¹⁰². Šiaip ar taip šie dalykai dar laukia išsamesnių tyrinėjimų.

Laikoma, kad jotvingiams, kaip ir prūsams, buvo būdingos priesagos *-ingė*, *-ingis*, pvz.: *Aps-ingė*, *Kač-ingė* km. Varėnos r.; *Kūl-iņgė* km. Kapsuko r.; *Pa-šil-ingė* up. ir km. Varėnos r.; *Rūd-ingė* pieva (Seirijai ir Butrimonys); *Rūs-ingė* km. Varėnos r.; *Aps-ingis*, *Lėjpal-ingis*, *Pilv-ingis* ež.; *Stab-ingis* ež.; *Saūsv-ingis* ež.; *Suv-ingis* ež. ir kt.¹⁰³

Jotvingių kalbos ypatybė laikoma ir kirčiuota galūnė *-ūs*, pvz.: *Alytūs* mst.; *Gystūs* Nemuno dš.; *Guostūs* ež. Aukštadvario apyl.; *Kertūs* Strėvos kr.; *Lajūs* km. Trakų r.; *Niedūs* ež. Kapčiamiesčio apyl.; *Skroblūs* Merkio kr.; *Svetūs* ež. Daugų apyl. ir kt.¹⁰⁴

Iš kai kurių vietovardžių galima ši tą spręsti ir apie jotvingių leksiką, pvz.: *Azāgis* siejamas su pr. *assegis* (tar. *azegis*) „pūgžlys“; *Gāil-iekas* ež., Seirijai, *Gāil-intas* ež. Merkinės apyl., plg. pr. *gayl-is* „baltas“; *Garb-akojis* bala Lazdijų apyl., *Garb-ingiai* kalnas Aukštadvario apyl., *Garb-ūs* kalnas Merkinės apyl., plg. pr. *garb-is* „kalnas“; *Kirsn-ā* Šešupės dš., plg. pr. *kirsn-an* „juodas“.

Iš pateiktųjų pavyzdžių matyti, kad jotvingių kalba kai kuriomis savo ypatybėmis sutapo su prūsų kalba. Be abejo, ji turėjo daug bendrybių ir su lietuvių kalba, tik jas šiuo metu yra sunku išaiškinti. Tokių bendrybių buvimas visai nerodo, kad jotvingių kalba būtų buvusi prūsų ar lietuvių kalbos tarmė — juk giminiškos kalbos tik dėl to ir laikomos giminiškomis, kad jos turi įvairaus lygmens bendrybių.

Visai nepagrįsta yra J. Otremskio nuomonė, kad jotvingių kalba buvusi pereinamasis dialektas tarp baltų ir slavų kalbų¹⁰⁵. P. Skardžius yra pareiškęs nuomonę, kad jotvingiai veikiausiai yra buvusi pereininė kiltis tarp prūsų ir lietuvių¹⁰⁶. Tai jau panašiau į tiesą.

Jotvingių vardą K. Būga kildino iš **Jótvos* šalies vardo, o šis vardas savo ruožtu esąs kilęs iš **Jótvos* upės vardo, vadinasi, jotvingiai — „Jótvos šalies, dar seniau — Jótvos paupio gyventojai“. Lietuviai juos būtų

¹⁰⁰ Žr. Zinkevičius Z. Min. veik., p. 147.

¹⁰¹ Ten pat, p. 140; Dovydaitis J. Priebalsiai *d'*, *t'* ir *g'*, *k'* pietų Lietuvoje. — Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 103–106.

¹⁰² Žr. Girdenis A. Dėl nelūpinių sprogstamųjų priebalsių „maišymo“ pietinėse lietuvių šnektose. — V XV(I) 23–30.

¹⁰³ Žr. Савукина Б. К проблеме западнобалтийского субстрата в югозападной Литве. — В 1(2) 172–175; Vanagas A. Jotvingiai. Kalbos reliktai. — Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 2, p. 70

¹⁰⁴ Žr. Vanagas A. Min. str.

¹⁰⁵ Žr. Отрембский Я. С. Язык ятвягов. — Вопросы славянского языкознания. М., 1961, т. 5, с. 3–8.

¹⁰⁶ Gimtoji kalba, 1961, Nr. 2(12), p. 30.

vadinę *jótviais* ar *jótvais*. Tokiu vardu upės šiuo metu nerandama, bet yra užfiksuota Lydos apyl. *Ямфа*, lenkai ją vadinę *Jatfa*, lietuviškas jos atliepinys būtų **Jotva* < balt. **Játva*¹⁰⁷. Be to, plg. dar: *Jót-upis* Orijos kr.; *Jot-ijà* Šešupės dš., *Jot-ülè* Nemuno kr. Būgos etimologija šiuo metu laikoma patikimiausia. Kitokią etimologiją yra pasiūlęs J. Nalepa: jotvingiai savo vardą gavę nuo *Ančios* upės vardo: **Ant-iv-ing-*, kur *ant-* yra šaknis (*Ančia* < **Antjá* ar **Antiā*), *-ing-* priesaga. Ši etimologija laikoma nepakankamai pamatuota¹⁰⁸.

Su upėvardžiu K. Būga siejo ir sūduvių vardą¹⁰⁹. Ties Liudvinavu (Kapsuko r.) iš kairės pusės į Šešupę įteka *Sūd-uōnė* (ir: *Sūduoniā*)¹¹⁰. Hidronimų bei toponimų su šaknimi *Saud-/Sud-/Sūd-* lietuvių, latvių ir prūsų kalbose yra keliasdešimt. Šiuos vardus B. Savukynas sieja su apeliatyvu *sūd-uva* „klampynė raiste, akis, garmata“, o tai savo ruožtu su prabaltišku **s-ūd-* „pažliugęs vandeniu, šlapias, klampus“. Taigi „Sūduva – klampynių, raistų, pelkių kraštas“, o toks buvęs kraštas tarp Mozūrų ežerų ir Nemuno¹¹¹. Laikydamas B. Savukyno etimologiją gana pagrįsta, V. Mažiulis vis dėlto rašo: „*Sūduvā* anksčiau buvo, matyt, ne „klampynių kraštas“, o greičiausiai upės vardas“¹¹².

Hidroniminės kilmės laikomas ir *Dainavos* vardas – K. Būga rašė: „Šalies vardas *Dainuvā* (pr. *Dainavō*), kaip rodo to paties vardo upė ir ežeras, yra pramintas ne nuo jos gyventojų dainavimo, bet nuo gyventojų gyvenimo *Dainuvōs* paupiais“¹¹³. A. Vanago nuomone, šiam etnonimui pradžią galėjusi duoti Varėnos apyl. upelis *Dainavā*, tekantis į Vardaunio ežerą¹¹⁴. Kitokių *Dainavōs* etimologijų lyg ir nepasiūlyta.

Literatūra apie jotvingius-sūduvius yra gana gausi, bet daugiausia ne lietuvių kalba. Lietuviškai apie jotvingių bei sūduvių praeitį ir kalbą plačiausiai yra rašęs K. Būga savo kapitaliniame darbe: „Lietuvių tauta ir kalba bei jos artimieji giminaičiai“ – žr. Būga R. r. III 126–156; be to, dar: II 100–103; III 735, 845, 857; Kulikauskas P. Jotvingių pėdsakais. – Mokslas ir gyvenimas, 1961, Nr. 3, p. 30–32; Kulikauskienė R. Jotvingiai. – Mokslas ir gyvenimas, 1966, Nr. 1, p. 30–32; Mažiulis V. Jotvingiai. – Mokslas ir gyvenimas, 1966, Nr. 1, p. 32–33; Tautavičius A. Lietuvių ir jotvingių genčių gyventų plotų ribų klausimu. – LTSR MA Darbai. A serija, 1966, t. 2(21), p. 161 tt.; Vanagas A. Jotvingiai. Kalbos reliktai. – Mokslas ir gyvenimas, 1974, Nr. 2, p. 19–21; Sjögren A. Über die Wohnsitze und Verhältnisse der Jatwägen. – Sankt-Peterburg, 1858; Gerullis G. Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger. – In: Festschrift Adalbert Bezenburger zum 14. April 1921. Göttingen, 1921, p. 21 tt.; Kamiński A. Jaćwicz. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne. – Łódź, 1953; Antoniewicz J. The Sudovians. – Białystok, 1962; Nalepa J. Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja. – Białystok, 1964.

¹⁰⁷ Žr. Būga R. r. III 154, 156.

¹⁰⁸ Žr. Vanagas Būga 19.

¹⁰⁹ Žr. Būga R. r. III 156.

¹¹⁰ Raštuose ši vardą randu parašytą dažniausiai *Sūduoniā*. Pats esu gimęs ir jaunas dienas praleidęs ant šios garsios upės kranto, ir man yra mielesnis nuo jaunų dienų įprastats vardas *Sūduōnė*.

¹¹¹ Žr. Savukynas B. LKK VI 323–325.

¹¹² Žr. Mažiulis PKP 19, 82 išnaša.

¹¹³ Būga R. r. III 143, 144, 156.

¹¹⁴ Vanagas Būga 21.

Vardas, ribos, istorija. Bavarių geografo „Šiaurinio Dunojaus krašto miestų bei sričių aprašyme“ tarp daugelio kitų vardų yra paminėtas ir vardas *Bruzi*. Tai, matyt, krašto pavadinimas, nes tarinys yra vienaskaitos forma („*Bruzi plus est undique...*“). Galimas daiktas, kad jis nugirstas iš lenkų *Prusy* „Prūsai, Prūsų žemė, kraštas“. Paminėjimas yra labai trumpas ir miglotas – tepasakyta, kad tas *Bruzi* užima didesnį plotą, negu jis yra tarp Enisos (? – gal Enso upė [vo. Enns] Dunojaus dš.) ir Reino. Tai pirmasis žinomas prūsų vardo paminėjimas (IX a.).

Tame pačiame „Aprašyme“ paminėtas ir vardas *Prissani*. J. Otremskis mano, kad vardas *Priss-ani* yra susijęs su *prūs-ų* vardu¹¹⁵. Jau Būga nurodė, kad, jei lenkai būtų susipažinę su prūsų vardu VI–VII a., dabar jie turėtų ne *Prus-y*, bet **Prys-i*¹¹⁶. Taigi ne visai be pamato galėtų būti J. Otremskio nuomonė, kad vardas **prūs-ai*, vartojamas visoms prūsų gentims vadinti, kaip pakartotinis vėlesnis skolinys, galėjęs patekti į lenkų kalbą vėliau – apie IX a., o *Priss-ani* (tikroji slaviška forma buvusi **Pryšane* < **Prysja-ne*), kaip vienos kurios nors prūsų genties pavadinimas, – anksčiau¹¹⁷. Juo labiau kad ir Būga manė, jog iš pradžių prūsų vardu vadinosi ne visi Prūsų gyventojai, o tik viena kuri jų gentis, gyvenusi pietuose, kaimynystėje su lenkais¹¹⁸.

E. Frenkelis „Lietuvių kalbos etimologijos žodyno“ p. 659 nurodo, kad „vienas IX a. rankraštis vadina prūsus *Pruzzum*“. Kas tai per rankraštis, nežinia – gal tai vadinamasis *Muncheno kodeksas*, kuriame yra „Ivairių provincijų ir miestų vardai“ (*Nomina diversarum provinciarum et urbium*), o čia įrašyta ir vardai *Bruteri, Prezzun*? Įdomu pažymėti, kad J. Endzelynas, 1940–1941 m. Rygos universitete skaitydamas baltų filologijos įvado kursą ir pavasario semestre, pradėdamas kalbėti apie prūsus, kaip pirmą jų vardo paminėjimą, lentoje parašė *Pruzzum* ir nurodė, kad tai *dat. pl.*

Arabų geografas Al Bekri (mir. 1094 m.) savo visuotinės geografijos vadove, kurio yra išlikusios tik atskiros dalys, perteikia Ispanijos keliautojo Ibrahim-ibn-Jakūbo pranešimą apie kelionę, šio pastarojo apie 965 m. atliką į slavų kraštus. Čia minima lenkų valstybė, kuri rytuose ribojasi su *Rus*, o šiaurėje su *B^urus* (= prūsai). Jų sodybos esančios prie Okeano, jie turį savo kalbą ir kaimynų kalbų nemoką. Esą garsūs savo narsumu. Juos itin dažnai puldinėję vikingai. Taigi čia pirmą kartą pateikiama šiek tiek daugiau žinių apie prūsus.

X a. pabaigoje ir XI a. pradžioje, ryšium su lenkų misionierių siuntimu į prūsų žemes ir kai kurių iš šių misionierių nužudymu, prūsų vardas ima darytis vis labiau žinomas Vakarų Europoje ir pradėdamas dažniau minėti įvairiuose anų laikų raštuose. Lotyniškai raštuose lenkų šaltiniuose šis

¹¹⁵ Žr. Otrębski J. Beiträge zur Baltisch-slavischen Namenkunde. 4. *Prissani*. – In: BzN XII 1 41–42.

¹¹⁶ Būga R. r. 121.

¹¹⁷ Žr. Otrębski J. Min. veik., p. 41.

¹¹⁸ Žr. Būga R. r. III 120.

vardas rašomas gana margai: *Pruzze, Pruzos, Pruzorum, Prucorum, Pruziae, Pruciam* ir kt.

Iš vokiečių pirmasis prūsų vardą pamini Adomas Brėmenietis. Savo „Hamburgo vyskupų istorijoje“ jis rašo: „Trečiąją salą, kuri ribojasi su rusais ir lenkais, vadina Semba (*Semland*); joje gyvena sembai arba prūsai (*Sembi vel Pruzzi*)“. Jie esą humaniškiausi žmonės (*homines humanissimi*), nes skubą į pagalbą tiems, kurie žüstą jūroje arba kuriuos užpuolą jūros plėšikai. Jų mėlynos akys, raudoni veidai ir ilgi plaukai. Dėl pelkių neprieinami, jie nepakenčią savo tarpe jokių ponų. Bėda esanti tik ta, kad jie netikį Kristų ir žiauriai persekioją jo mokslo skleidėjus.

Šiuo pačiu metu (XI–XII a.) prūsų vardas pasirodo ir rusų metraščiuose. Lavrentijaus metraštis mini prūsus (*Ипыцу*) tarp tų tautų, kurios „sėdi Jafeto dalyje“. Ipatijaus metraštis mini prūsus (*Ипоуцу*) keletą kartų, pradedant 1252 m. Ten tarp kitko sakoma, kad 1276 m. prūsai, persekiojami vokiečių, atbėgo pas Traidenį, kuris juos įkurdino Gardine ir apie Slonimą.

Šiaip ar taip, pradedant X a. pabaiga, prūsų vardas įvairiuose istorijos šaltiniuose imamas minėti vis dažniau ir dažniau, o XIII–XIV a. jis įvairiomis formomis kartojamas jau nesuskaičiuojamą daugybę kartų.

Išlikusiuose prūsų kalbos paminkluose nei prūsų tautovardžio, nei kraštovardžio su šaknimi *prūs-* nėra. Tačiau yra vedinių su šia šaknimi: III kat. yra būdv. *prūs-isk-an* (*en prūsiskan tautan* – pažodinis vo. „im Land zu Preussen“ vertimas) ir priev. *prūs-isk-ai* „prūsikai“.

Mėginimų etimologizuoti etnonimą *prūsai, prūsas* buvo daug. Galimas daiktas, kad jo kilmė, kaip ir ne vieno iš baltiškų etnonimų, yra sietina su koku nors hidronimu. K. Kuzavinis pateikia B. Savukyno nuomonę „kad prūsų vardas esąs vandenvardžio kilmės žodis“¹¹⁹. Taip linkęs manyti ir V. Mažiulis, tik jis dar priduria, kad „prūsų žodžio šaknis **prūs-*, gal būt, lygintina su „hidroniminės“ reikšmės žodžiu liet. *praus-ti* bei jo giminaičiais“¹²⁰. J. Kazlauskas manė, kad „...darybiškai kraštavardis *Prūsa* galėtų būti susijęs su veiksmažodžiu *prusti* lygiai taip, kaip *mūša* „mušimas, pyla“ ir upės pavadinimas *Mūša* – su veiksmažodžiu *mušti*. Galima spėti, kad prūsų kalboje iš veiksmažodžio *prusti* galėjo būti sudarytas daiktavardis *prūsa* ir, gal būt, upėvardis ir Aistmarių pavadinimas *Prūsa*. Gal ir upė *Frisching*, įtekanti į Aistmarių įlanką, ir pagaliau vokiškas Aistmarių pavadinimas *Frisches Haff* („Gaivingos marios“) yra žodžio *Prūsa* vertiniai-kalkės. Pats pavadinimas *Prūsa* galėjo reikšti „gaivinga vieta“ [...]. Kad prūsų kalboje lietuviško žodžio *prusti* atitikmuo egzistavo, rodo prūsų žodis *prusnan* „veidą“. Kraštas galėjo irgi būti pavadintas įlankos ar upės vardu, o jo gyventojas *prūsu* [...]“¹²¹. S. Karaliūnas pr. **prūsis* resp. **prūsas* (lie. *prūsas*, la. *prūsis*) irgi pirmiausia sieja su lie. *prūsti* „gerai augti, tarpti...“ ir la. *praūsties* „storėti, didėti, stiprėti“ ir kitais giminiškais žodžiais (pvz., lie. *prūsnos*, la. *prusnas*; lie. *prusnà*, pr. *prusnas* „veido“ ir kt.). Pagal S. Karaliūną, **prūsis* ar **prūsas* iš pradžių

¹¹⁹ Kuzavinis K. Prūsų kalba, p. 5.

¹²⁰ Žr. Mažiulis PKP 15, 39 išnaša.

¹²¹ Žr. Kazlauskas J. Prūsai ir jų raštai. – Pergalė, 1967, Nr. 4, p. 163.

buvęs apeliatyvas, reiškęs tam tikrą žmonių būrį, žodžiu, buvęs lie. *liūdis*, *tautà* tipo leksema¹²². A. Vanagas šiai etimologijai turi rimtų priekaištų¹²³.

Sulotynintos prūso ir Prūsų vardų formos *Borussus*, *Borussia* ir *Pruthenus*, *Pruthenia* yra vėlyvi dariniai.

Jau minėta Būgos nuomonė, kad prūsų vardu iš pradžių vadinusis tik viena prūsų gentis, būtent, pagudėnai, ir tik vėliau, maždaug XIII a., šis vardas kryžiuočių buvęs išplėstas ir visoms prūsų (o gal ir ne tik prūsų) gentims¹²⁴. Taip, žinoma, galėjo būti (plg., pvz., lyvių vardo išplėtimą). Abejotina tik, ar tai buvo pagudėnai. Tiesa, K. Henenbergerio Prūsijos žemėlapyje (XVI a.) jie parodyti pačiuose krašto pietuose, kaimynystėje su mozūrais, bet pagal kitus žemėlapius, įskaitant ir paties Būgos nubrėžtą (žr. R. r. III 119), pagudėnai gyvena toliau į šiaurę ir visai nesusisiekia su lenkais.

XII – XIII a. prūsų žemės ribos buvo maždaug tokios: šiaurėje Nemunas ir Baltijos jūra, vakaruose Vysla, pietuose nepastovios ribos su lenkais (kašubais bei mozūrais), rytuose jotvingių-sūduvių ir lietuvių žemės.

Petras Dusburgas „Prūsijos žemės kronikoje“ išvardija tokias prūsų sritis (pateikiamos K. Būgos rekonstruotos pavadinimų formos, skliausteliuose – šaltinių formos):

Pirmoji Kulmo bei Liubavo žemė (*Colmensis et Lubovia*). Tai toliausiai į pietvakarius nutįsusios sritys – tarp Vyslos vakaruose ir pietvakariuose, Drevernos pietuose ir Osos upių šiaurėje. Dusburgas sako, kad ši žemė dar prieš vokiečių ordino brolių atėjimą buvusi beveik išnaikinta. Šioje srityje iki Osos upės jau gyveno lenkai, nors aplink toliausiai į šiaurę esantį Liubavą dar buvo likę ir prūsų. Kulmo ir Liubavo vardai yra lenkiški.

Antroji Pamedė (*Pomesania, Pomezania, Pomizania, Pomesan*), gyventojai – pamedėnai (*Pomesani*). Vakarinė Prūsų sritis tarp Vyslos ir Nogato upių vakaruose, Zirgūnos upės, įtekančios į Drūsos ežerą, rytuose. Pietuose ribojasi su Kulmo ir Liubavo sritimis. Pamedės vardą Būga kildina iš pr. **Pa-medjan* – *pa* „po“ ir *median* „miškas“, plg. lie. dial. *mėdžias* „miškas, giria“, la. *mežs* „t. p.“ (R. r. III 113); Mažiulis šį vardą linkęs sieti su nepriešdėlētu hidronimu, prasidedančiu pr. **Med-*, plg. lie. *Mėd-upis*, *Medž-iôtė* ir priešdėlētu pr. *Pa-med-* (PKP 16).

Trečioji Pagudė (*Pogesania, Pogusania, Pogazania* ir kt.), gyventojai – pagudėnai (*Pogesani*). Į rytus nuo Pamedės, šiaurėje siekė Aismares, pietuose ribojosi su Liubavo ir Sasnos sritimis, rytuose ribaėjo iš pradžių su Varme, toliau Serijos (*Passarge*) upe maždaug nuo jos vidurio aukštupio link. Vardą K. Būga kildina iš pr. **Pa-gudjan*: *pa* „po“ ir *gudde* „krūmas“ (R. r. III 113); V. Mažiulis atsargiai linkęs manyti, kad vardas hidroniminės kilmės, plg. lie. *Gūd-upis* ir kt. (PKP 16).

Ketvirtoji Vařmė (*Warmia, Warmeland, Wormeland*), gyventojai – vařmiai (*Warmiensis*). Į šiaurės rytus nuo Pagudės, šiaurėje siekė Aismares, pietuose ribojosi su Sasna, rytuose su Notanga, pietryčiuose ribaėjo

¹²² Žr. Karaliūnas S. Dėl prūsų etnonimo kilmės ir reikšmės. – B XIV(3) 372.

¹²³ Žr. Vanagas Būga 16.

¹²⁴ Žr. Būga R. r. III 120.

Alnos upe. Būgos pateikta vardo etimologija: pr. *worm-yan*, *warm-un* „raudonas“, taigi pr. *Vārmē* „Raudonė“, plg. lie. *Vārmē* Ventos dš. ir *Raudōnē* kelių upių vardai (R. r. III 14).

Penktoji Nótangā (*Nattangia*, *Notangia*, *Natania* ir kt.), gyventojai – nótangai (*Nattangi*). Į šiaurės rytus nuo Varmės, prie Aismarių, šiaurės rytų riba – Priegliaus upė, pietryčiuose ir pietvakariuose – Alno upė. Būga vardą mėgino sieti su Sūduvos lietuvių žodžiu *nótung-aris* „griozdiškas žmogus, grėva“ (R. r. III 114–115); geresnė etimologija yra Mažiulio, kuris jį laiko hidroniminės kilmės, plg. lie. *Notà* ir kt. (PKP 17).

Šeštoji Sémba (*Sambia*, *Zambia*, *Samblandia*, *Samlandia*, *Semland*, *Samia*), gyventojai – sėmbai (*Sambite*). Iš visų pusių apsupta vandenu tarp Aismarių, Baltijos jūros, Kuršių marių, Priegliaus ir Deimenos upių. Pagarsėjusi savo gintaru. Kaip minėta, galimas daiktas, kad tai yra nuo senovės žinoma „gintaro sala“ Baltija (*Baltia*). Nustatyti tikrą šios srities vardo formą yra sunku, nes, pirmiausia, neaišku, kaip prūsų buvo tariamas pirmasis garsas *s- ar *z-; taip pat neaišku, ar priebalsis -b- čia atsirado prūsų tartyje, ar buvo įspraustas pagal vokiečių tarimą (Mažiulis PKP 17–18). Dėl to ir vardą etimologizuoti praktiškai neįmanoma, nors tokių mėginimų yra buvę. Istorikai šią sritį dažniausiai vadina *Žemijà*, o jos gyventojus – *žėmiai*¹²⁵.

Septintoji Nadruvā (*Nadrowia*, *Nadrawia*, *Nadrowen*, *Nadrua*), gyventojai – nadrživiai (*Nadrowite*). Mažiulio nuomone, teisingiau (arčiau šaltinių) šią sritį būtų vadinti Nadravā, o gyventojus – nadrživiais (PKP 19). Buvo į pietryčius nuo Kuršių marių, vakaruose riba su Sembā ėjo Deimės upe, toliau pietryčių kryptimi su Barta iki Mozūrų ežerų, pietuose ir pietryčiuose ribojosi su Sūduva, rytuose siekė ir Šešupe. Pagal K. Būgą, vardo kilmė neaiški (R. r. III 115–116). Mažiulis atsargiai spėja jį taip pat esant hidroniminės kilmės iš **Na-drav-*, **Ne-drav-*, plg. lie. *Ne-vardā*, dial. *Na-vardā* (PKP 19–20). Hidroniminės kilmės ši vardą laiko ir K. Kuzavinis ir sieja jį su upėvardžiu *Druoja* (Priegliaus intakas)¹²⁶.

Aštuntoji Skalvā (*Scalowia*, *Scalewe*, *Scalowen*, *Schalowe*, *Schalowerlant*), gyventojai – skaļviai (*Scalowite*). Nemuno žemupyje, siekė ir už Nemuno, vakaruose riba – Kuršių marios, teritorija įsiterpusi tarp Nadruvos ir Kuršo bei Žemaičių. Mažiulio nuomone, vardas hidroniminės kilmės, plg. lie. *Skalvys* (PKP 20). Plačiau tokią etimologiją pagrindė K. Kuzavinis¹²⁷.

Devintoji – Sūduvā, žr. p. 31–39.

Dešimtoji – Galinda, žr. p. 27–30.

Vienuoliktoji Bārta ir Plikoji Bārta (*Bartha et Plicka Bartha*), Dusburgo laikais vadinama didžiąja ir mažąja Bārta (*major et minor Bartha*), gyventojai – bārtai (*Barthi vel Barthenses*). Riba su Pagude, Varme ir Notanga ėjo Alno upe, pietuose ribojosi su Galinda, rytuose – su Nadruva. Vardas hidroniminės kilmės (Būga R. r. III 118; Mažiulis PKP 18).

¹²⁵ Žr., pvz.: LIŠ I 24–26 ir kt.

¹²⁶ Žr. Kuzavinis K. *Etymologica. Baltų etnonimų kilmės klausimu.* – B I(2) 179.

¹²⁷ Ten pat.

Be šių, Petro Dusburgo išvardytų (ir kituose šaltiniuose minimų) prūsų žemių sričių, kai kurie ano meto šaltiniai dar mini ir sritį Sasnà (*Sassin, Soysim*, le. *Sasińska albo Saska ziemia*), buvusią tarp Liubavo ir Galindos sričių. Vardas siejamas su pr. žodžiu *sasins* „kiškis“, plg. taip pat Sūduvos upėvardį *Sasnà* Šešupės dš. ir mst. *Sasnava* Kapsuko r. (Būga R. r. III 118).

Ar visų čia išvardytų žemių gyventojai iš tikrųjų buvo prūsai? Įvairūs tyrinėtojai į šį klausimą atsako nevienodai. Tas faktas, kad Petras Dusburgas ir kiti vokiečių ordino kronikininkai bei kitokie anų laikų šaltiniai visas kryžiuočių užgrobtas žemes tarp Vyslos žemupio ir Nemuno vadina Prūsija (*Prussia, terra Prussie* ir pan.), o jų gyventojus prūsais, dar nėra pakankamas įrodymas, kad iš tikrųjų taip ir buvo. Pradėję savo agresiją į prūsų žemes iš pietvakarių (Kulmo sritis) ir pirmiausia susidūrę su ta gentimi (ar gentimis), kuri kaip tik ir vadinosi prūsais, kryžiuočiai, verždamiesi tolyn, prūsų vardu ėmė vadinti ir visas jų naujai užgrobtas žemes. Atvykėliams, nežinantiems vietos geografinių sąlygų ir visai nesuprantantiems gyventojų kalbos, visi jie galėjo atrodyti vienodi, juo labiau kad anais laikais tiek kalbinių, tiek kitokių skirtumų tarp atskirų baltų genčių turėjo būti daug mažiau, negu jų atsirado vėliau.

Tarybiniai lietuvių istorikai mano, kad Skalvos, Nadruvos ir Sūduvos sritys buvusios gyvenamos ne prūsų, o vakarinių lietuvių. Iš tikrųjų šiaurinėje Skalvoje ir Sūduvoje, seniau vadintoje Užnemune, gyveno ištiesai lietuviai. Lietuviai, bent jau nuo XVI a., gyveno ir pietinėje Skalvoje bei Nadruvoje (vadintoje Rytų Prūsija). Kai kurie vokiečių istorikai bei kalbininkai lietuvius čia laikė atsikėlėliais.

Kad čia nuo senų senovės gyveno lietuviai, teigė ir objektyvesni vokiečių mokslininkai. Pvz., A. Becenbergeris dar 1882 m., remdamasis Prūsijos vietovardžiais, kurie savo sudėtyje turi prūsiškus *ape, kaimis, garbis* ir lietuviškus *upė, kiemas, kalnas*, tarp prūsų ir lietuvių vedė tokią ribą: nuo Labguvos Deimės upė iki Vėluvos, toliau Priegliaus upė iki Narkyčių, paskui į pietryčius iki Nordenburgo, toliau ši riba pasisuka į pietvakarius ir eina maždaug linija Gerduva, Bartai, Rastenburgas Mozūrų ežerų link¹²⁸. Visai panašiai šią ribą veda ir mūsų istorikai: „Siena tarp vakarinių lietuvių (nadruvių ir skalvių) bei sūduvių (jotvingių) ir prūsiškųjų giminių (sambius, natangų ir barčių) vedama Deimės upė nuo Kuršių marių iki santakos su Priegliu ir toliau pietryčių kryptimi dabartinių Mozūrų ežerų link“¹²⁹.

Antra vertus, negalima taip pat paneigti ir kalbos duomenų, rodančių, kad, pvz., skalviai (ar bent jų dalis) kalbėjo prūsų kalba. Jeigu sūduviai net ir istorikų laikomi jotvingiais, tai kaip jie galėjo būti lietuviai? Trumpai sakant, ribų klausimas tarp lietuvių ir prūsų, lygiai kaip ir tarp lietuvių ir jotvingių, ir apskritai tarp atskirų baltų genčių yra labai sudėtingas, ir jo tuo tarpu negalima laikyti išspręstu.

Jau nuo senų laikų – pirmųjų mūsų eros amžių – prūsai palaikė gana glaudžius santykius tiek su savo kaimynais – greta gyvenusiomis baltų

¹²⁸ Žr. Bezenberger A. Die littauisch-preussische Grenze. – In: Altpreussische Monatsschrift. Königsberg, 1882, t. 19, p. 651–655.

¹²⁹ Jasas R. Didysis prūsų sukilimas. – V., 1959, p. 11.

gentimis, slavais bei germanais, pirmiausia skandinavais, tiek ir su tolimomis Romos provincijomis ir net Bizantija. Tai rodo prūsų gyventoje teritorijoje rasti ir teberandami skandinaviški, Romos imperijos ir Bizantijos gaminiai – monetos, net ištisi jų lobiai, indai, karoliai, medalionai, sagės ir panašūs daiktai. Itin aktyvi buvo prekyba gintaru. Apie tai, kaip minėta, kalba ir kai kurie rašytiniai šaltiniai. Ypač dažnai prūsų žemėse lankydavosi skandinavai – danai bei švedai. Antra vertus, prūsai, pirmiausia sembai, laivais taip pat plaukiojo į skandinavų uostus, dažniausiai į Gotlandą, kur gabendavo savo amatų dirbinius.

Tačiau šie prūsų santykiai su kaimynais toli gražu ne visuomet būdavo tiktai taikaus prekybinio pobūdžio – neretai kai kurie iš šių kaimynų puldinėdavo prūsų žemes, stengdamiesi jas užgrobti. Apie I tūkst. m. pr. m. e. vidurį prūsai jau turėjo gintis nuo vakarų slavų lužičėnų (sorbu) ir rytų germanų antpuolių. Pirmaisiais mūsų eros metais į Pavyslį ir nemažą dalį prūsų žemių iš Skandinavijos buvo įsiveržę gotai. Apie VII a. pabaigą savo didžiuosius grobiamuosius žygius į įvairius Europos kraštus pradėjo skandinavų jūrininkai, vadinami vikingais, arba normanais. Jie neaplenkė ir pajūryje gyvenusių baltų genčių. Nuo vikingų antpuolių daugiausia kentėjo prūsų sritis Semba.

Kartais vikingams pavykdavo nugalėti sembus bei kitas pajūryje gyvenančias prūsų gentis ir priversti jas mokėti duoklę. XI a. skandinavų veržimasis į baltų žemes įgavo naują pobūdį – prasidėjo centralizuota Danijos ir Švedijos valstybių ekspansija į baltų žemes krikščionybės platinimo dingstimi. Ypač uoliai čia veikė tais laikais pirmaujanti Skandinavijos šalis Danija. Paskutinį kartą į Sembą ir kitas prūsų žemes danai įsiveržė 1210 m., valdant karaliui Valdemarui II.

Nors nei danams, nei švedams ir nepavyko ilgesniam laikui pavergti pajūryje gyvenusių baltų genčių, tačiau dažni jų puldinėjimai, be abejo, darė neigiamą įtaką šių genčių ekonominiam, politiniam, kultūriniam ir kt. plėtojimuisi.

Kitas atkaklus ir nuožmus prūsų priešas buvo jų vakarų ir pietų kaimynai lenkai. Jie dažnai puldinėjo prūsų žemes, tačiau prūsai atkakliai gynėsi. Kai 966 m. lenkai priėmė krikščionybę, feodaliniai jų valdovai ėmė siuntinėti į prūsų žemes katalikų misionierius. Tačiau prūsai suprato, kad priešų lenkų siunčiamų misionierių peršama krikščionybė yra ne kas kita kaip kėšinimasis į jų laisvę, ir tuos misionierius sutikdavo priešišškai.

997 m. lenkų kunigaikštis Boleslovas (992 – 1025), kurio laikais, atrodo, prasidėjo ir Kulmo srities polonizacija, pasiuntė į Sembus iš Čekijos išvytą Prahos vyskupą Vaitiekų (vienuoliškas vardas Adalbertas) su dviem vienuoliais ir 30 lenkų karių palyda. Prūsai Vaitiekų su abiem vienuoliais nužudė. Toks pat likimas ištiko ir kitą 1008 m. Boleslovo į Sūduvą pasiųstą misionierių vokiečių Brunoną (vienuoliškas vardas Bonifacas) su 18 palydovų.

Po ilgų pastangų lenkams pagaliau pavyko užgrobti Kulmo sritį. Tačiau tai buvo tik nedidelė Prūsijos dalis. Lenkai siekė užvaldyti kuo daugiau prūsų žemių.

XIII a. pradžioje Olyvos vienuolino vienuoliui Kristijonui, skatinamam ir remiamam Mazovijos (Mozūrų) kunigaikščio Konrado, pavyko tvirčiau įkelti koją į prūsų žemę – jam pasisėkė apkrikštyti keletą prūsų

didikų ir tam tikrą skaičių šiaip jau prūsų. Norėdamas turėti krikščionybę priėmusias prūsų žemes tiesioginėje valdžioje, popiežius 1215 m. paskyrė Kristijoną Prūsijos vyskupu. Du iš apkrikštytų prūsų padovanojo naujajam vyskupui nemaža savo žemių – Svarbūnas (Survabūnas) (krikščioniškas vardas Povilas) – Liubavą, o Varpoda (krikščioniškas vardas Pilypas) – Lauzanos (ar Lanzanos) žemę. Tačiau prūsai greitai sukilo, išvijo Kristijoną, įsiveržė į Kulmo, Mazovijos ir Kujavijos sritis, griovė bažnyčias ir koplyčias. Tada popiežius paskelbė kryžiaus žygį prieš prūsus, kuriame dalyvauti jis ragino ne tik lenkų, bet ir Vokietijos, Čekijos, Moravijos, Danijos riterius. Be to, buvo uždrausta parduoti prūsams ginklus, geležį, net ir druską. Kryžininkams kartkartėmis pavykdavo įsiveržti į prūsų žemes, kurias jie be gailėsčio niokodavo. Tačiau prūsai buvo nepalaužiami; jie patys neretai puldinėjo lenkų žemes. Ypač didelį puolimą surengė 1223 m. Taigi kad ir ką darė lenkai, jiems nepavyko pavergti prūsų. Tada Mazovijos kunigaikštis Konradas su vyskupu Kristijonu nutarė pasikviesti į pagalbą Kryžiuočių ordiną, kuris tuo metu, išvarytas iš Vengrijos, buvo likęs be darbo. Konradas padovanojo ordinui Kulmo sritį. Imperatorius Frydrichas II patvirtino Konrado dovanojimą, be to, įgaliojo jį užkariauti visas prūsų žemes ir įsteigti jose lenkamas nepavaldžią teutonų valstybę. 1230 m. kryžiuočiai atvyko į Lenkiją ir, bijodami iš karto keltis į Kulmo žemę, įsikūrė iš pradžių už Vyslos. Taip prūsų pašonėje atsirado labai pavojinga karinė jėga, už kurios pečių stovėjo visa krikščioniškoji Vakarų Europa.

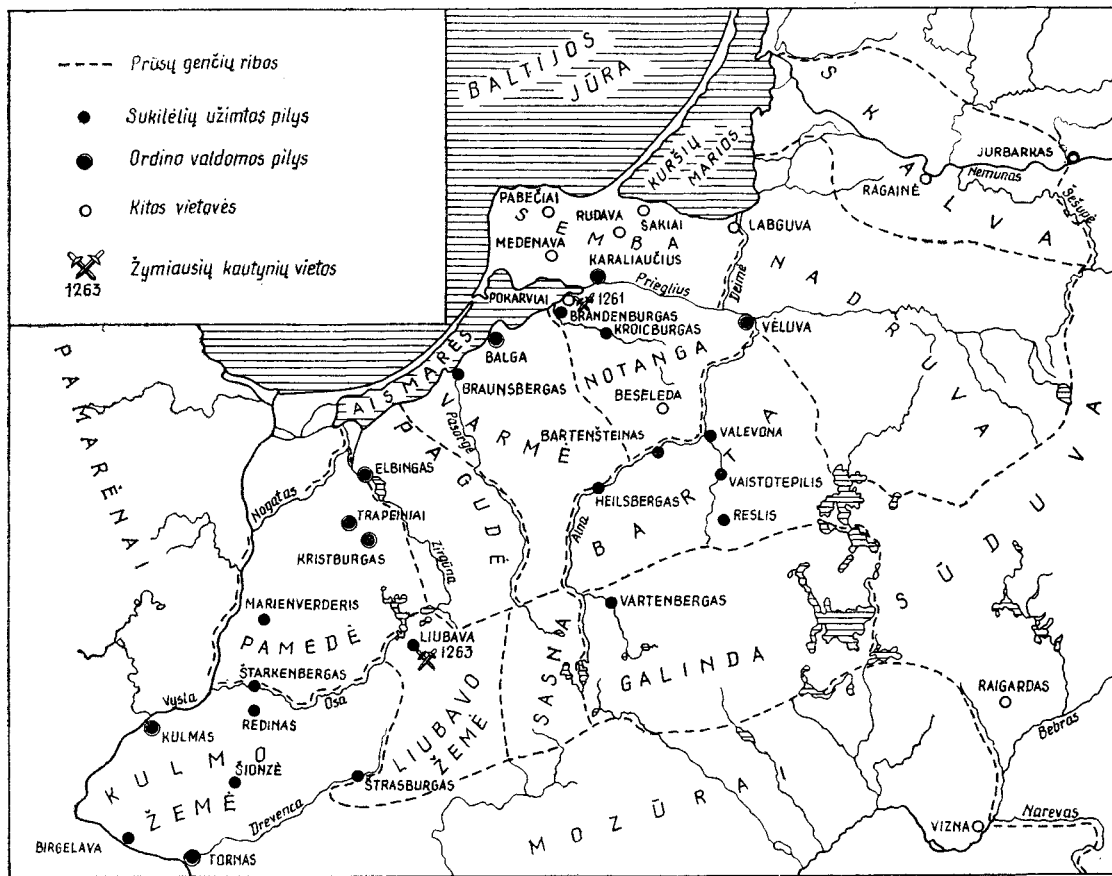
Ordino didžiojo magistro Hermano Zalcos paprašytas, popiežius Grigalius IX 1230 m. paskelbė prieš prūsus naują kryžiaus žygį, kuriame kvietė dalyvauti Vokietijos, Lenkijos, Serbijos, Gotlando ir kitų kraštų katalikus. 1231 m. naujai paskirtas prūsų žemės magistras Hermanas Balkas su ordino riteriais bei kryžiuočiais persikėlė per Vyslą ir pradėjo ten savo grobiamuosius žygius.

Kariaudami su prūsais, kryžiuočiai visų pirma naudojos nepaprastai žiauriai kovos būdais. Antra, taikė kryžiaus žygių metu Palestinoje iš prancūzų perimtą vadinamąjį „įtvirtintųjų pilių“ (*Zwingburg*) metodą – pirmiausia įkurdindavo prieš žemėje pastatytoje pilyje ordino riterių įgulą, kuri nuolat puldinėdavo apylinkių gyventojus, niokodavo jų laukus, kad tokiu būdu priverstų juos pasiduoti ir priimti krikščionybę. Trečia, ordinas įvairiomis priemonėmis stengdavosi patraukti į savo pusę prūsų kilminguosius. Deja, tai jam kartais pavykdavo – išdavikų visuomet atsirasdavo. Ketvirta, paskui karius į prūsų žemes traukdavo vokiečių amatininkai bei žemdirbiai – vokiečiai iš karto kolonizuodavo užgrobtas žemes.

Prūsų silpnoji pusė buvo ta, kad jie nebuvo sukūrę vienos valstybės, neturėjo bendros valstybinės valdžios, vieningos kariuomenės bei jos vadovybės, ir su grobikais kovodavo paprastai atskiros, pavienės gentys.

1231 m. įsitvirtinęs Kulmo srityje, ordinas toliau ėmė veržtis į Pamedę, ir 1236 m. jam pavyko ją užgrobti. Kitais metais kryžiuočiai užėmė kitą prūsų sritį – Pagudę su labai svarbiu uostu Trusu, kurį vokiečiai pavadino Elbingu.

Tada atėjo eilė Varmei. Čia kryžiuočiams sekėsi sunkiau. Tik kai 1240 m. ordinui į pagalbą atėjo Braunšveigo hercogas Otonas ir kai pavyko

Prūsai Didžiojo sukilimo metu

pirkti vieną kitą prūsų didiką, kurie išdavė savuosius, 1241 m. kryžiuočiams pagaliau pasisekė užimti Varmę, Notangą ir Bartą. Vadinasi, per dešimt metų ordinui pavyko užgrobti maždaug pusę prūsų žemių.

Bet šiuo metu prasidėjo kivirčiai tarp lenkų kunigaikščių, ir iki šiol kryžiuočiams buvęs draugiškas Pomeranijos kašubų kunigaikštis Sventopelkas sudarė sąjungą su prūsų feodalais ir užpuolė ordiną. Pavergtosios prūsų žemės sukilo, ir 1242 m. prūsai sumušė ordiną. Buvo išvaduota Notanga, Barta, Pagudė, Pamedė ir nuniokota Kulmo sritis. Įsikišo popiežius – jis pasiekė, kad būtų sudaryta taikos sutartis tarp ordino ir Sventopelko. Prūsai, netekę sąjungininko, kreipėsi pagalbos į jotvingius ir lietuvius. 1243 m. birželio mėnesį jungtinė prūsų, jotvingių ir lietuvių kariuomenė visiškai nusiaubė Kulmo žemę.

Popiežius vėl skelbė kryžiaus žygį prieš prūsus. Buvo išplėtota labai aktyvi diplomatinė veikla. Viso to rezultatas buvo tas, kad dalis prūsų susitaikė su ordinu, ir 1249 m. buvo pasirašyta Kristburgo taikos sutartis. Tačiau ne visi Varmės, Bartos ir Notangos prūsai sutartį pripažino. Jie toliau priešinosi kryžiuočiams ir 1249 m. juos smarkiai sumušė. Ir vėl pasikartojė ta pati istorija – buvo paskelbtas kryžiaus žygis, ordinui atėjo pagalba iš Vokietijos, ir galų gale ordinas 1253 m. atgavo žemes, kurias buvo užgrobęs iki 1242 m.

Tada kryžiuočiai puolė Sembą. Jos užkariavimas truko daugiau kaip penkerius metus. Čia ordinui ypač padėjo Čekijos karalius Otokaras II. Jo vadovaujama didžiulė kryžininkų armija 1255 m. įsiveržė į Sembą, viską grobdama ir niokodama. Užimtoje Sembos žemėje netoli Priegliaus žiočių tais metais buvo pastatyta nauja kryžiuočių tvirtovė ir pavadinta *Castrum Regium*, vo. *Königsberg*, lie. Karaliūčius (dab. Kaliningradas). Galutinai užkariauti Sembą vokiečiams pavyko tik 1257 m.

Tuo pačiu metu sunkias kovas reikėjo kovoti ir galindams bei jotvingiams, kuriuos nuolat puldinėjo tiek jų kaimynai slavai, tiek ordinas. Kai 1260 m. vasarą prie Durbės lietuviai visiškai sutriuškino jungtinę kalavijuočių bei kryžiuočių kariuomenę, pavergtieji prūsai irgi ryžosi sukilti. Ruošdamiesi sukilimui, jie išsirinko vadus: notangai – Herkų Mantą, sembai – Glandą, varmiai – Glapą, pagudėnai – Auktumą, bartai – Divaną. Žymiausias iš visų šių vadų buvo Herkus Mantas, kuris praktiškai ir vadovavo visam sukilimui. Sukilimas truko keturiolika metų (1260–1274), buvo apėmęs visą prūsų kraštą ir gavo Didžiojo prūsų sukilimo vardą.

Iš pradžių sukilimas vyko sėkmingai – per pirmuosius penkerius metus prūsams pavyko išvyti kryžiuočius iš Varmės, Pagudės ir Bartos, paimiti daugelį stiprių ordino pilių. Kai kuriais atvejais prūsams kariauti su ordinu padėdavo ir lietuviai. Tačiau apie 1265 m. sukilėlių jėgos ėmė silpti, o pagalba ordinui iš Vakarų Europos vis didėjo. 1273 m. pakliuvo į nelaisvę ir buvo pakartas notangų vadas Herkus Mantas. Tada galutinai buvo nuslopintas sukilimas Notangoje ir Varmėje. Ilgiausiai kryžiuočiams priešinosi Pagudė, bet ir ji pagaliau buvo nugalėta, ir 1274 m. Didysis prūsų sukilimas baigėsi.

Prie prūsų pralaimėjimo labai prisidėjo kai kurių jų didikų, vadinamųjų vitingų, parsidavėliškumas bei išdavystė ir tas faktas, kad po Mindaugo

mirties Lietuvoje prasidėjusios kėvos dėl sosto neleido lietuviams suteikti prūsams bent kiek didesnę pagalbą.

Nuslopinę Didįjį prūsų sukilimą, kryžiuočiai 1275 m. puolė Nadruvą. Nuniokoję kraštą ir užėmę svarbiausias nadruvių pilis, jie palyginti greitai užgrobė šią šalį. Labai daug nadruvių, nenorėdami vergauti vokiečiams, pabėgo į Lietuvą. Toliau ėjo Skalva. Čia ordinui sekėsi sunkiau, bet vis dėlto 1276 m. jam pavyko užgrobti ir šią sritį. Tada kryžiuočiai visas jėgas metė prieš Sūduvą, kurią nusiaubė ypač žiauriai. Ji, kaip minėta, buvo galutinai pavergta 1283 m.

Pralaimėję Didįjį sukilimą ir atsidūrę žiaurioje vokiečių vergijoje, prūsai vis dar neprarado vilties atgauti savo senąją laisvę ir dar keturis kartus bandė sukilti, tačiau ordinui šiuos sukilimus pavykdavo greitai nuslopinti. Ypač pavojingas ordinui buvo paskutinis – 1295 m. – sukilimas. Pirmieji sukilo notangai, paskui sembai. Semboje svarbiausi sukilimo dalyviai buvo valstiečiai. Tačiau čia pačių sukilėlių išrinktasis vadas greitai išdavė sukilimo dalyvius, ir jie visi buvo nužudyti. Taip dėl išdavystės ir šis sukilimas pačioje užuomazgoje buvo nuslopintas.

Sunkios dienos atėjo prūsų liaudžiai. Vos tik nuslopinus Didįjį sukilimą, į prūsų žemę ėmė plūsti vokiečių kolonistai, kuriuos ordinas kurdino tiek miestuose, tiek kaimuose ir teikė jiems įvairių privilegijų. Privilegijomis buvo apdovanoti ir tie prūsų kilmingieji, kurie tiek sukilimų metu, tiek po jų ėjo savo tautos išdavystės keliu – bendradarbiavo su vokiečiais. Jie gana greitai suvokietėjo. Paprasti prūsai, kuriuos ordinas stengėsi izoliuoti nuo vokiečių kolonistų, buvo paversti vokiečių ir išdavikų prūsų kilmingųjų baudžiauninkais. Jiems nebūdavo leista apsigyventi miestuose ir verstis amatais. Be to, jie prievarta buvo verčiami krikštytis. Reikia pasakyti, kad krikščionybės skleidimas tarp prūsų vyko sunkiai – net XVI a., kaip rodo įvairūs šaltiniai, dar buvo prūsų, kurie laikėsi savosios religijos. Dalykas tas, kad į pavergėjų vokiečių brukamą krikščionybę prūsai žiūrėjo priešiška ir priėmė ją labai nenoriai. Antra, atėjūnai vokiečiai, su panieka žiūrėdami į prūsus, niekino ir jų kalbą ir visai nesirūpino jos išmokti. Todėl ne tik įvairūs ordino pareigūnai, bet ir dvasininkai kalbėjosi su prūsais per vertėjus, kurie dažniausiai būdavo paprasti prūsų žmonės, kiek pramokę vokiškai. Toks kunigų bendravimas su savo parapijiečiais irgi labai trukdė krikščionybės plitimui. Tai suprato ir katalikų bažnyčios vadovybė, kuri reikalavo, pirma, kad kunigai mokėtų vietos žmonių kalbą, ir, antra, kad parapijiečiai prūsai pagrindines maldas („Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“, „Tikau“) mokėtų savo kalba. Dėl to buvo priimta ir atitinkamų nutarimų. Kitas klausimas, žinoma, kaip tie reikalavimai ir nutarimai buvo vykdomi. Iš pačių prūsų dėl jų socialinės padėties kunigų praktiškai galėjo atsirasti vos vienas kitas. Pvz., yra žinoma, kad kai kurie prūsų didikų vaikai studijavo Prahoje¹³⁰. Kunigai vokiečiai ir toliau daugiausia naudojosį vertėjais. O maldos į prūsų kalbą greičiausiai vis dėlto buvo išverstos. Yra išlikusi priešreformacinio laikotarpio „Tėve mūsų“ maldos vertimo į prūsų kalbą nuotrupa¹³¹.

¹³⁰ Plg. Mažiulis V. Seniausias baltų rašto paminklas. – B XI(2), p. 125–131.

¹³¹ Žr. Mikalauskaitė E. Priešreformacinių laikų prūsiško Tėve mūsų nuotrupa. – Aph VII 103–105.

Negalima sakyti, kad prūsai nutauto – suvokietėjo labai sparčiai, tačiau dėl minėtųjų aplinkybių šis procesas vis dėlto vyko. Kai ordino magistras Albrechtas 1525 m. priėmė reformaciją ir Kryžiuočių ordino valstybę pavertė pasaulietine Prūsų kunigaikštyste, o pats pasiskelbė Prūsų kunigaikščiu (hercogu), dar buvo, ypač Semboje, nemaža prūsų, kurie temokėjo tik prūsiškai. Norėdamas, kad reformacija kuo plačiau pasklistų tarp jo kunigaikštystės gyventojų, kurių sudėtis tautiniu atžvilgiu buvo gana marga, Albrechtas, be kitų dalykų, rūpinosi ir religinių raštų leidimu vietinėmis kalbomis. Taip atsirado ir pirmosios knygos prūsų (ir lietuvių) kalba – šia kalba 1545 m. buvo išleisti du katekizmai ir 1561 m. vienas. Daugiau prūsiškų knygų nebuvo išleista, todėl galima manyti, kad šiuo laikotarpiu prūsų vokiečiųimas vyko jau labai sparčiai. Kada prūsai galutinai išnyko, tiksliai pasakyti, aišku, neįmanoma, tačiau įvairūs anų laikų liudijimai rodo, kad XVII a. dar buvo ne visai maža tik prūsiškai kalbančių ar bent prūsų kalbą mokančių žmonių. Pvz., J. Gerulis yra konstatavęs, kad apie 1600 m. Pamedėje dar buvo prūsų, nemokėjusių vokiškai¹³². Peterburge buvusio II prūsų katekizmo egzemplioriaus tituliniam lapė apie 1700 m. įrašyta: „Šita senoji prūsų kalba dabar yra visiškai išnykusi. 1677 metais numirė vienintelis Kuršių Nerijoje gyvenęs senelis, kuris ją dar mokėjo, tačiau tenai tokių dar esą“¹³³.

Remdamasis šiais ir dar kitais liudijimais, V. Mažiulis daro išvadą, „kad apie 1700 m. vis dar būta kad ir nedaug prūsų, mokėjusių savo tėvų kalbą, kurią viena kita prūsų šeima, savųjų tarpe, namie, rodos, vartojo bent jau keletą dešimtmečių ir XVIII amžiuje“¹³⁴.

Prūsų kalbos paminklai. Prūsai neišnyko be pėdsakų. Pirmiausia išliko jų vardas – jį pasisavino prūsų pavergėjai vokiečiai. Kaip minėta, ordino magistras Albrechtas, priėmęs reformaciją, savo valstybę pavadino Prūsų kunigaikštyste (hercogyste). Vėliau Prūsais, arba Prūsija (vo. *Preussen*), ėmė vadintis didžiausia ir įtakingiausia Vokietijos žemė (*Land*). Jos gyventojai vokiečiai taip pat imti vadinti prūsais (*Preussen*). Tie lietuviai, kurie gyveno Vokietijos pasienyje, vadinamojoje Paprūsėje, prūsais paprastai vadindavo visus vokiečius, dažnai ir visus liuteronus, ir tuos, kurie gyveno Lietuvoje, net jei jie buvo ir grynai lietuviai. Kad dėl tokio etnonimo turinio pasikeitimo nekiltų dviprasmybių, daugelyje kalbų prūsai – baltų gentis dabar vadinami senaisiais prūsais, arba senprūsiais, pvz., la. *senprūši*, rus. *древние пруссы*, angl. *Old Prussian*, pranc. *vieux prussien*, vo. *Altpreussen*, nors pastaruoju metu imamas vartoti ir vardas *Prussen*, skiriant jį nuo *Preussen*.

Be to, yra išlikusių, nors ir nedaug, rašytinių prūsų kalbos paminklų, iš kurių galima susidaryti apie prūsų kalbą kur kas aiškesnį vaizdą, negu apie kitų išnykusių baltų tautų ar genčių kalbas.

¹³² Žr. Gerullis G. Zur Beurteilung des altpreussischen Enchiridions. – Kn.: Streitberg Festgabe. Leipzig, 1924, p. 100.

¹³³ Žr. Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. – Göttingen, 1910, p. VIII.

¹³⁴ Mažiulis PKP 26.

XIII a. vokiečių kronikininkas Alberikas (*Albericus*) rašo, kad popiežiaus legatas Modenos vyskupas Vilhelmas Savojetis, kuris XIII a. pirmojoje pusėje du kartus lankėsi Pabaltijyje, pramokęs vietinių gyventojų kalbos ir į tą kalbą išvertęs Donato lotynų kalbos gramatiką. Yra pareikšta nuomonių, kad ši gramatika buvusi išversta į prūsų kalbą. Tačiau kadangi pats vertimas nėra išlikęs, o ir smulkesnių žinių apie jį niekur nepateikiama, tai nieko tikresnio apie tai pasakyti ir negalima. Kiti tyrinėtojai mano, kad gramatika buvusi išversta į lyvių kalbą.

Kai kurie XVI a. vokiečių kronikininkai, pvz., Lukas Davidas, Simonas Grunau, taip pat M. Pretorijus, rašo apie į rusų raites panašius senovės prūsų raštaženklus, kurie esą buvę legendinio pirmojo prūsų karaliaus Videučio vėliavoje. Keletas tyrinėtojų, tarp jų ir K. Būga su K. Jauniumi, mėgino tuos raštaženklus perskaityti. Tačiau kiti mokslininkai ir pačią vėliavą, ir raštaženklus laiko kronikininkų prasimanymu¹³⁵.

Seniausias iki šiol žinomas neabejotinas prūsų, ir apskritai baltų, kalbos paminklas yra nedidelis tekstelis, kurį 1973 m. Bazelio universiteto viešojoje bibliotekoje surado Viskonsino (JAV) universiteto profesorius St. K. Maklaskis (McCluskey). Tekstelis įrašytas ranka viename foliante, kuris datuojamas 1369 m. Pirmiausia šis seniausias baltiškąs tekstas buvo paskelbtas: S. C. McCluskey, W. R. Schmalstieg, V. J. Zeps. *The Basel Epigram: A New Minor Text in Old Prussian. — General Linguistics*, 1975, vol. 15, N 3, p. 159–165. V. Mažiulis tekstelį laiko hegzametru parašytu rimuotu posakiu, kurį vienas studiozas humoristiškai-ironizuojamai sako kitam studiozui. Mažiulis tekstelį transliteruoja (jis parašytas gotiškėmis raidėmis), rekonstruoja ir verčia į lietuvių kalbą taip:

1. *Kayle rekyfe' toneaw labonache thewelyfe'*
*Kails *rikis *tu *n'au *labans *tēvelis!
„Sveikas, pone! Tu nebe geras dėdelis, —
2. *Eg' Koyte' poyte nykoyte' penega doyte'*
*ik *k(v)ši-tu *pōt *nik(v)ši-tu *penigan *dšt.
jeigu nori tu gerti, bet ne(be) nori tu pinigą duoti“.

Manoma, kad šis tekstelis galėjęs būti tame foliante įrašytas apie XIV a. vidurį ir kad jo autorius buvęs prūsas¹³⁶.

Svarbiausi iki šiol surasti prūsų kalbos paminklai yra du rankraštiniai žodynėliai ir trys išspausdinti katekizmai.

Žodynėliai. Vienas iš seniausių didesnių rašytinių prūsų kalbos paminklų yra Elbingo vokiečių — prūsų kalbų žodynėlis. Taip vadinamas jis todėl, kad rastas Elbingo (dab. Elbliongas Lenkijoje) mieste teisinių rankraščių rinkinyje. Visas rinkinys, vadinasi, ir žodynėlis, yra nuorašas, padarytas apie 1400 m. Nuorašą iš originalo ar kito nuorašo padarė Petras Holcvešeris (*Holzwescher*) — tai parašyta žodynėlio gale. Žodyno originalas, kaip manoma, galėjęs būti parašytas XIII a. pabaigoje ar pačioje XIV a. pradžioje.

¹³⁵ Žr. Basanavičius J. Apie senovės prūsų raštą. — Kn.: Lietuvių tauta. V., 1926, t. 4(1), p. 35–43; Būga K. Videvuto vėliavos antrašas. — Ten pat, p. 44–50.

¹³⁶ Žr. Mažiulis V. Seniausias baltų rašto paminklas. — B XI(2) 125–131.

Žodynėlyje yra 802 žodžiai, iš esmės tik daiktavardžiai ir keletas spalvas reiškiančių būdvardžių. Žodžiai surašyti ne abėcėlės tvarka, o pagal sąvokų grupes, pvz., pirmuoju žodžiu eina *Deywis* „dievas“, toliau *Rapa* „angelas“, *Dangus* „dangus“, *Lauxnos* „žvaigždės“ ir t. t. Arba: *Mettan* „metai“, *Dagis* „vasara“, *Assanis* „ruduo“, *Semo* „žiema“ ir t. t.

Žodynėlio nurašytojas pats prūsiškai tikriausiai nemokėjo – tai rodo įvairios rašto klaidos, paaiškinamos tik tuo, kad nurašytojas neteisingai perskaitė jam nesuprantamus žodžius.

Nors žodynėlio pagrindą sudaro Pamedės tarmės žodžių formos, tačiau jame yra ir kitų tarmių ypatybių. Tai paaiškinama tuo, kad žodynėlio sudarytojas, tikriausiai vokietis, gyvendamas Pamedėje, žodžius galėjo išgirsti iš įvairių prūsų tarmių atstovų, nes daugelis prūsų dėl dažnų karų turėjo pakeisti savo gyvenamąją vietą, arba juos nusiklausyti, pats keliaudamas po įvairias Prūsų vietas.

Pirmasis Elbingo žodynėlį išspausdino F. Neselmanas: Nesselmann F. Ein deutsch – preussisches Vocabularium... – Königsberg, 1868. Fotografuotiniu būdu jį išleido A. Becenbergeris ir V. Zimonas: Das Elbinger Deutsch – preussisches Vocabular... herausgegeben von dr. A. Bezenberger und Dr. W. Simon... – Königsberg in Pr., 1897. Iš čia jis perspausdintas V. Mažiulio PKP, p. 59–75.

Kitas, žymiai menkesnis, yra vadinamasis *Simono Grūnau* (Grunau) žodynėlis. Vienuolis Simonas Grunau, iš Tolkiemyčio (dab. Tolmickas, Lenkija) Pagudėje, 1517–1526 m. parašė „Prūsų kroniką“, kurioje, norėdamas parodyti, kad senieji Prūsų gyventojai nėra vokiečiai ir kad prūsų kalba yra savarankiška, visai nesuprantama lenkams ir mažai tesuprantama lietuviams kalba, pateikia apie šimtą prūsų kalbos žodžių su vokiškais atitikmenimis. Žodžiai žodynėlyje surašyti kaip pakliuvo, be to, vienuose nuorašuose pirma pateikiami prūsiški, o po jų vokiški žodžiai, kituose – atvirkiščiai. Nors Grunau sakosi pats šiek tiek mokėjęs prūsiškai, tačiau tas jo mokėjimas yra buvęs, matyt, labai menkas – žodynėlyje prūsiški žodžiai užrašyti palyginti gana prastai – kartais visai be galūnių arba su iškraipytomis galūnėmis, maišomos įvairių tarmių formos, tarp prūsiškų yra įrašyta ir lietuviškų bei lenkiškų žodžių. Vis dėlto ir toks žodynėlis vertingas – jame yra žodžių, kurių nėra kituose prūsų kalbos paminkluose.

„Prūsų kronika“ su žodynėliu pirmą kartą buvo išspausdinta: *Simon Grunau's Preussische Chronik* / Hrg. von M. Perlbach, I, Leipzig, 1875. V. Mažiulio PKP fotografuotiniu būdu yra paskelbtas 1949 m. Getingene naujai surasto Grunau žodynėlio tekstas (77–80) su jo transliteracija (p. 249–252).

Katekizmai. 1545 m. Karaliaučiuje buvo išspausdinta pirmoji knyga prūsų kalba – M. Liuterio vadinamojo mažojo katekizmo vertimas iš vokiečių kalbos. Kas buvo katekizmo vertėjas, nežinoma.

Šis katekizmas, dabar paprastai vadinamas pirmuoju katekizmu, yra nedidelė 16 p. mažosios oktavos formato knygelė, išspausdinta vadinamuoju gotiškuoju šriftu (fraktūra). Jos buvo išspausdinta apie 197 egzemplioriai. Dabar išlikusių yra tik keletas egzempliorių, iš kurių po vieną turi Vilniaus universiteto biblioteka ir LTSR respublikinė biblioteka.

Knygos antraštė (titulinis puslapis) ir dviejų puslapių pratarmė yra vokiška. Paskutinis (16) puslapis tuščias, vadinasi, pats katekizmas užima 12 p. O kadangi katekizmas išspausdintas dviem kalbom – kairėje vokiškai, o priešais – dešinėje – prūsiškai, tai prūsiško teksto čia iš viso tėra 5 p. ir pusketvirtos eilutės.

Iš pratarmės galima suprasti, kad, jau ir prieš pasirodant šiam spausdintam katekizmui, vienas kitas jo skyrelis buvo išverstas į prūsų kalbą ir rankraščio pavidalu vartojamas bažnyčios reikalams. Be to, šie vertimai skyreši priklausomai nuo vertėjo tarmės. Pratarmėje taip pat sakoma, kad katekizmas esąs verstas taip, kaip kalbama „Semboje ypač tikrojoje prūsų srityje“. Vis dėlto vertime randama ir kitų tarmių ypatybių bei stambių klaidų.

Didelei daliai katekizmo vartotojų – dvasininkų pareiškus nepasitenkinimą šiuo pirmuoju vertimu, tais pačiais 1545 m. taip pat Karaliaučiuje buvo išspausdintas naujas šio katekizmo vertimas. Vertėjas irgi nežinomas.

Šio, dabar paprastai vadinamo antruoju, katekizmo formatas, šriftas ir puslapių skaičius yra visai tokie patys kaip ir pirmojo. Jo buvo išspausdinta 192 egzemplioriai. Iki šių laikų yra išlikę tik keletas egzempliorių, tačiau Lietuvoje nėra nė vieno.

Tokia pat kaip pirmojo yra ir šio katekizmo antraštė, tik pridėtas žodis „pataisytas“ (*gecorrignet*). Sutampa ir abiejų katekizmų pratarmės, išskyrus jų pabaigas, – antrojo katekizmo pratarmės pabaigoje nurodyta, kad vertimui taisyti buvę pasitelkti „ne tiktai labai prityrę krašto vertėjai, bet ir šią kalbą suprantą žmonės, kurie nuo gimimo iš tėvų buvo išmokę prūsiškai, o po to dar vokiškai bei lotyniškai“. Dėl tokio talkininkų įvairumo ir šiame katekizme nėra vieningumo nei tarmės, nei rašybos atžvilgiu. Vis dėlto daugelis I katekizme buvusių klaidų yra ištaisytos, kai kurios ir gana vykusiai, tačiau viena kita yra ir likusi, o kai kur net ir „nutaisyta“ – padaryta blogiau, negu buvo pirmajame katekizme.

Didžiausias ir vertingiausias prūsų kalbos paminklas yra vadinamasis Enchiridionas, arba M. Liuterio mažojo katekizmo vertimas, dabar paprastai vadinamas trečiuoju katekizmu. Jis taip pat išspausdintas Karaliaučiuje 1561 m. Kiek egzempliorių buvo išspausdinta, nežinia. Iki Antrojo pasaulinio karo buvo žinomi trys išlikę šio katekizmo egzemplioriai, dabar tėra žinomi du: Tiubingeno (VFR) Valstybinėje bibliotekoje ir Drezdeno (VDR) Valstybinėje bibliotekoje – šis egzempliorius yra nepilnas, trūksta p. 1–16. Lietuvoje, MA bibliotekoje, tėra tik 1960 m. padaryta Drezdeno egzemplioriaus fotokopija.

Šį katekizmą yra išvertęs Pabečių bažnyčios klebonas Abelis Vilis – jis yra pasirašęs dedikacinę prakalbą kunigaikščiui Albrechtui (*Abel Will Pfarherr zu Bobeten*). Nors pats Abelis Vilis yra šiek tiek mokėjęs pūsų kalbą, tačiau tas jo mokėjimas buvęs ne per geriausias, ir katekizmą jis vertęs oficialaus savo bažnyčios vertėjo („tulko“) prūso Pauliaus Mėgoto (Paul Megott) padedamas. Šis Mėgotas, be prūsų ir vokiečių kalbų, dar mokėjęs lietuviškai bei kuršiškai, buvo greičiausiai beraštis¹³⁷.

¹³⁷ Plg. Gerullis G. Bittgesuch von Abel Wills Tolken. – FBR VIII 50.

Trečiojo katekizmo formatas ir šriftas toks pat kaip ir abiejų pirmųjų. Puslapių (nenumuotų) čia yra jau 134, iš kurių 54 yra prūsiško teksto, taigi keleriopai daugiau negu abiejuose pirmuosiuose katekizmuose kartu paėmus. Be to, prūsiško teksto čia yra kur kas daugiau ir dėl to, kad daugelyje puslapių gerokai smulkesnis šriftas ir žymiai daugiau ištisinio teksto.

Titulinis puslapis ir čia yra vokiškas. Bet po vokiškos kunigaikščio Albrechto prakalbos (p. 3 – 16) antras titulinis puslapis jau vokiečių ir prūsų kalbomis (*Stas Likuts Catechizmus D. M. L. Mixkai bhe Prūsiskai...*). P. 25 yra įdėtas paaiškinimas, kaip reikia skaityti ir tarti prūsiškus žodžius. P. 28 – 81 užima Liuterio katekizmas kaip ir pirmuosiuose katekizmuose dviem kalbomis – vokiečių (kairėje) ir prūsų (dešinėje). Toliau yra jungtinių (p. 82 – 109) ir krikšto (p. 110 – 133) formuliarai, per visą paskutinį 134 puslapį išspausdintas tuometinis Prūsų valstybės herbas.

Tyrinėtojų pažymima, kad šio katekizmo rašyba yra palyginti neprasta. Kalba irgi nėra blogesnė už pirmųjų katekizmų kalbą, bet ir ne ypač gera. Kaip minėta, Abelis Vilis prūsų kalbą mokėjo nelabai gerai. Savo darbe, kaip nurodo J. Endzelynas, jis naudojosi ir kitais vertimais, jų nesuderindamas¹³⁸. Versta pažodžiui. Vertimas labai nevienodas. Jo kalbos pagrindas iš esmės yra taip pat Sembos tarmė.

Šis katekizmas itin vertingas ne tik tuo, kad tai didžiausias prūsų kalbos paminklas, bet ir dėl savo brūkšnėtųjų raidžių – čia ant kai kurių raidžių, žyminčių balsius ar dvibalsių atskirus sandus, parašyti ilgumo ženklai. E. Bernekeris ir F. Fortunatovas nustatė, kad, pirma, brūkšnelis paprastai būna ant tų raidžių, kurios žymi ilguosius kirčiuotus balsius ar dvibalsius, ir, antra, jeigu dvibalsyje ar mišriajame dvigarsyje brūkšnelis yra ant raidės, žyminčios pirmąjį sandą, tai priegaidė yra tvirtaprādė, o jei ant antrosios – tvirtagalė. Taigi iš čia gaunamos pirmosios žinios apie baltų kalbų akcentą.

Visi šie pagrindiniai prūsų kalbos paminklai yra išleisti fotografuotiniu būdu (Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. – V., 1966, t. 1; 1981, t. 2.).

Be minėtųjų pagrindinių dalykų, yra išlikusių ir smulkesnių kalbos nuotrupų – įvairiuose raštuose pasitaiko prūsiškų žodžių ar net sakinių, taip pat nemaža tikrinių vardų – vietovardžių bei asmenvardžių. Daugelis šių dalykų surinkta ir paskelbta atskiromis knygomis arba šiaip įvairiuose leidiniuose. Ir vis dėlto negalima pasakyti, kad šioje srityje jau viskas padaryta – darbo dar nemaža, juo labiau kad surandama vis kas nors nauja.

Prūsų kalba. Prūsų kalba iš vakarų arealo periferinių baltų prokalbės tarmių pradėjo formuotis palyginti gana anksti. V. Mažiulio nuomone, viena iš periferinių baltų prokalbės tarmių, vėliau virtusi prūsų kalba, atskilo nuo centrinių baltų prokalbės tarmių apie 500 m. pr. m. e.¹³⁹ K. Būga mano, kad baltų prokalbė suskilusi į prūsų prokalbę ir lietuvių – latvių prokalbę IV – III a. pr. m. e.¹⁴⁰

Būdama baltų kalbų šeimos narys, prūsų kalba, savaime aišku, turi daug bendrų bruožų su kitomis baltų kalbomis – iš esmės ji nesiskiria nuo lie-

¹³⁸ Žr. Endzelins SPV 12.

¹³⁹ Žr. Mažiulis V. Pasaulio tautų kalbos. – V., 1979, p. 9.

¹⁴⁰ Žr. Būga R. r. III 102, 661.

tuvių ir latvių kalbų tiek savo fonetine, tiek gramatine struktūra, turi su šiomis kalbomis daug bendrų žodžių. Vis dėlto tarp prūsų kalbos, tokios, kokia ji pažįstama iš išlikusių kalbos paminklų, ir rytų baltų kalbų yra nemaža ir skirtumų. Didžioji dalis šių skirtumų reliatyviai neseni – atsiradę dėl to, kad prūsų kalboje ne vienu atveju yra išlaikyti nepakeisti tie dalykai, kurie rytų baltų kalbose pakitę. Kitaip sakant, prūsų kalba yra gerokai archaiškesnė už rytų baltų kalbas. Tačiau šis faktas dar nereiškia, jog joje visai nėra inovacijų – jų palyginti nedaug, bet vis dėlto yra, ir tai jau antras prūsų kalbos skirtumų nuo rytų baltų kalbų šaltinis.

Pagaliau yra ir tokių atvejų, kur prūsų ir rytų baltų kalbų formos negali būti kildinamos iš bendros visiems baltams praformos. Šie skirtumai, matyt, atspindi dialektinių baltų prokalbės susiskaldymą.

Iš ryškesnių prūsų kalbos fonetikos ypatybių galima paminėti:

1) kirtis prūsų kaip ir lietuvių kalboje yra buvęs laisvas, t. y. galėjo būti kirčiuojamas bet kuris skiemuo, be to, kirčio vieta dažnai sutapo su lietuvių kalbos žodžių kirčio vieta, tačiau kai kuriais atvejais ir skyrėsi, pvz.: pr. *būton*, lie. *būti*; pr. *gidan*, lie. *gėdą*; pr. *mūti*, lie. *môtė*; pr. *antrā*, lie. *antrà*; pr. *kaimīnan*, lie. *kaimýnà*; pr. *turīt*, lie. *turėti*, bet: pr. *āusins*, lie. *ausis*, pr. *budē*, lie. *būdi*, pr. *rānkans*, lie. *rankàs*, pr. *semmē*, lie. *žėmė* ir kt.

2) priegaidėmis prūsų kalba daugiau sutapo su latvių kalba ir skyrėsi nuo lietuvių kalbos – prūsų akūtinė priegaidė kaip ir latvių (taip pat slavų) buvo kylanti, o lietuvių krintanti; cirkumfleksinė priegaidė prūsų kaip ir latvių (taip pat slavų) buvo krintanti, o lietuvių kylanti, pvz.: pr. *ālgas*, la. *ālga*, lie. *ālgą*; pr. *āntran*, la. *ūotru*, lie. *añtrą*; pr. *āusins*, la. *āusis*, lie. *aūsys*; pr. *mārtin*, la. *māršu*, lie. *mařčią*; pr. *kaūlins*, la. *kaūlus*, lie. *kāulus*; pr. *ioūson*, la. *jūsu*, lie. *jūsų*; pr. *aīnan*, la. *viēnu*, lie. *viėną*; pr. *hou̯t*, la. *būt*, lie. *būti* ir kt.

3) senąjį dvibalsį *ei* prūsai išlaikė, o lietuviai ir latviai po kirčiu jį pavertė *ē*, kuris daugelyje tarmių virto *ie*, pvz.: pr. *deiwas*, *deīws*, *deywīs*, lie. *diēvas*, la. *dlews*; pr. *deinan*, lie. *diēnà*, la. *dienu*; pr. *prei*, *prēi*, *prei-*, lie. *priē*, *prie-*, la. *prie-*; pr. *preicalas*, lie. *priekālas*; pr. vtv. *Leipe*, *Leypein*, *Leypiten*, lie. *liēpa*, la. *liēpa* ir kt. Yra atvejų, kai lie. ir la. *ie* prūsų atliepia *ai*, pvz.: pr. *braydis*, lie. *briedis*, la. *briēdis*; pr. *maigun*, lie. *miēgą*, la. *miegu*; pr. *slayx*, lie. *slīekas*, la. *sližka*; pr. *snaygis*, lie. *snižgas*, la. *snięgs* ir kt. Šį faktą kai kurie kalbininkai naudoja kaip vieną iš argumentų įrodyti, kad lie. ir la. *ie* gali būti kilęs ne tik iš senojo *ei*, bet ir iš *ai*, o kiti dvibalsį *ai* prūsų kalboje šiais atvejais laiko antrinės kilmės.

4) junginiai *dī*, *tī*, kurie lie. virto *dž*, *č*, la. *ž*, *š*, prūsų kalboje, atrodo, buvo virtę *d'*, *t'*, pvz.: pr. *median* „miškas“, lie. dial. *mēdžias* „t. p.“, la. *mežs* „t. p.“; pr. *medione* „medžioklė“, lie. dial. *medžiōnė* „t. p.“; pr. *crixtianai*, lie. *krikščionys* ir kt.

5) junginys *sī* prūsų, kaip ir latvių, kalboje yra virtęs *š*, lie. *s'*, pvz.: pr. *schu-tuan* (= *šūtan*) „siūlas“, la. *šū-t*, lie. *siūti*.

6) minkštieji priebalsiai *g'*, *k'* prūsų kalboje išlaikyti kaip lietuvių, latviai juos yra pakeitę, pvz.: pr. *gerwe*, lie. *gėrvė*, la. *dzērve*; pr. *gemton*, lie. *gimti*, la. *dzimt*; pr. *kettwirts*, lie. *ketviřtas*, la. *čėturt(ai)s*; pr. *kittan*, lie. *kitą*, la. *citū* ir kt.

7) mišrieji dvigarsiai *an, en, in, un* prūsų kalboje yra išlaikyti visose pozicijose, daugelyje lietuvių kalbos tarmių pakitę žodžių galūnėse ir prieš tam tikrus priebalsius, latvių kalboje visur pakitę, pvz.: pr. *rancko*, lie. *rankà*, la. *rùoka*; pr. *penckts*, lie. *peñktas*, la. *piekt(ai)s*; pr. *newints*, lie. *deviñtas*, la. *devit(ai)s*; pr. *luncan*, lie. *lũnkas*, la. *lũks*, bet: pr. *sansy*, lie. *žąsis*, la. *zùoss*; pr. *ansis*, lie. *ąsà*, la. *ùosa*; pr. *įnsan*, lie. *įsq*, la. *įsu* (-u < -uo); pr. *naktin*, lie. *nãkti*, la. *nakti* (-i < -i) ir pan.

8) prūsų kaip ir latvių kalboje yra *s, z* ten, kur lietuvių išlaikyti *š, ž*, pvz.: pr. *assis*, la. *ass* (< *asis*), lie. *ašis*; pr. *sunis*, la. *suns*, lie. dial. *šunis* „šuo“; pr. *semmē* (= *zemē*), la. *zeme*, lie. *žemė*; pr. *sirgis* (= *zirgis*), la. *ziřgs*, lie. *žirgas* ir kt.

Daugiau įvairių garsų ir jų junginių pakitimų yra įvykę atskirose prūsų tarmėse.

Kai kurios morfologijos ypatybės.

Prūsų kalboje dar buvo išlikusių bevardės giminės daiktavardžių. Daugiausia jų yra seniausiame paminkle – Elbingo žodynėlyje, pvz.: pr. *assarān* (= *azarān*), lie. dial. *āžaras* „ežeras“, la. dial. *ęzars*; pr. *balgnan*, lie. *bal(g)nas*; pr. *luncan*, lie. *lũnkas*, la. *lũks*; pr. *meltan*, lie. *miłtai*, la. *miłti*; pr. *alu* „midus“, lie. *alūs*, la. *alus*; pr. *meddo* (< **medu*), lie. *medūs*, la. *mędus* ir kt. Katekizmuose tokių daiktavardžių tėra vos vienas kitas, pvz.: I K. *testamentan*, II K. *testamenten*, o III K. jau *testaments* „testamentas“. Tai rodo, kad ir prūsų kalboje vyko bevardės giminės perėjimas į vyr. giminę.

Prūsai išlaikė senąją *o* kamieno vardažodžių vns. klm. galūnę *-as*, o lietuviai ir latviai (kaip ir slavai) čia įsivedė (iš abliatyvo) kitą – lie. *-õ*, la. *-i* > *-a*, pvz.: pr. *deiw-as*, lie. *diẽv-o*, la. *diẽv-a*; pr. *tāw-as*, lie. *tẽv-o*, la. *tẽv-a*; pr. *mijl-as* (= *mil-as*), lie. *miel-o*, dial. *myl-o*, la. *miļ-a*; pr. *swynt-as*, lie. *šveñt-o*, la. *svęť-a* ir pan.

o kamieno būdvardžiai prūsų kalboje dgs. vrd. turi tą pačią galūnę kaip ir daiktavardžiai, būtent, *-ai*; lietuvių ir latvių kalbose čia yra išgalėjusi įvardinė galūnė *-i* (< *-ie* < *-ei*), pvz.: pr. *mil-ai*, lie. *miel-i*, dial. *myl-i*, la. *miļ-i*; pr. *swint-ai*, lie. *švent-i*, la. *svęť-i*; pr. *tickr-ai*, lie. *tikr-i* ir kt. Pasitaiko ir galūnė *-ei*, pvz.: pr. *wert-ei*, plg. lie. *vertie-ji*, la. *vęťt-ie*; pr. *pogaut-ei*, plg. lie. *pagautie-ji* ir kt.

Vardažodžių dgs. klm. daugiausia turi galūnę *-an*, pvz.: *griķ-an* „griekų“; *swint-an* „šventų“; pasitaiko ir *-on* bei *-un*, pvz.: *grec-on*, *grec-un*. J. Endzelynas tarp prūsų *-an* ir lie. *-ų*, la. *-u* įžiūri genetinį skirtumą (*-an* < ide. **-om*, *-ų* resp. *-u* < ide. *-õm*); V. Mažiulis mano, kad tiek pr. *-an*, tiek lie. *-ų* ir la. *-u* yra išriedėjusios iš balt. **-õn* (< ide. **-õm*).

Dgs. nd. turi galūnę *-mans*, pvz.: *waiķ(a)-mmans* „vaikams“, *gennāmans* „žmonoms“, *mergū-mans* „mergomams“, *vre-mmans* (*v-* = *u-*) „seniems“ ir kt. Prūsų *-mans* ir lie. *-ms* < *-mus* vieni kalbininkai (J. Endzelynas, Ch. Stangas) laiko genetiškai skirtingomis, kiti (V. Mažiulis) tos pačios kilmės – iš balt. **-mõns*.

Dgs. gln. *o* ir *ā* kamieno vardažodžiai turi galūnę *-ans*, pvz.: pr. *deiw-ans*, lie. *diẽv-ūs*, la. *diẽv-us*; pr. *tāw-ans*, lie. *tẽv-ūs*, la. *tẽv-us*; pr. *swint-ans*, lie. *švent-ūs*, la. *svęť-us*; pr. *dein-ans*, lie. *dien-ās*, la. *dien-as*; pr. *rānk-ans*, lie. *rank-ās*, la. *rùok-as* ir kt. Čia irgi vieni kalbininkai pr. *-ans* kildina

iš ide. *-*ons*, lie. ir la. -*as* iš ide. *-*ōns*, kiti (V. Mažiulis) tiek pr. -*ans*, tiek ir la. -*as* iš tos pačios balt. *-*ōns*. *ē*, *i* ir priebalsinio kamieno vardažodžiai turi galūnę -*ins*, pvz.: pr. *kurp-ins*, lie. *kūrp-es*, la. *kuřp-es*; pr. *ack-ins*, lie. *ak-is*, la. *ac-is*; pr. *smument-ins* „žmones“ ir pan.

Skaitvardžiai, išskyrus vieną kitą, nesiskiria nuo lietuvių ir latvių kalbų skaitvardžių. Iš kiekinių skaitvardžių yra: *ains* „vienas“, plg. go. *ains*, lo. *ūmus* < *oinos*; *dwai* „du“, plg. lie. *du*, *dvi* < **dyō*, **duai*, la. *divi* < **duvai*; dūrinuose pasirodo ir *dvi-*: *dwi-gubbus* „dvigubas“, *dwi-gubbū* „dvejoja, abejoja“; *dessimpts*, *dessempts* „dešimtis“; *tūsimtons* „tūkstančius“, plg. ssl. *tysešta* arba *tysqšta* ir go. *þ-ūsundi*.

Kelintinių skaitvardžių yra 1–10. Skiriasi nuo lietuvių ir latvių: *tirtis*, *tirts*, *tirts* „trečias“; *usts*, *uschts* „šeštas“; *newints* „devintas“, su senuoju *n-*, plg. go. *niunda*.

Daug daugiau nuo rytų baltų kalbų skiriasi prūsų kalbos įvardžiai bei jų linksniavimas – prūsų kalba čia, pirma, išlaikiusi nemaža archaiškumo ir, antra, yra įvardžių ir jų formų, genetiškai skirtingų nuo rytų baltų įvardžių formų.

Skirtingų gimininių įvardžių pavyzdžiai: vyr. g. *stas* „tas“, mot. g. *sta*, *stā*, *stai* „tā“, bev. g. *sta* „tai“; J. Endzelyno, V. Mažiulio ir kt. nuomone, forma su *s-* atsirado kontaminuojant supletyvinės formas vns. vrd. **so-* ir kitų linksnių **to-*; vyr. g. *tāns* „jis“, mot. g. *tannā*, *tennā* „ji“; manoma, kad *tāns* < **tān(a)s* atsirado kontaminuojant **tas* ir **ana-* ir reiškę iš pradžių tą patį, ką lie. *anās*, *añs*; įvardis *kas* „kas“ prūsų kalboje dar turi giminės ir skaičius – mot. g. yra *kas*, bet ir *quai* bei *quoi*, bev. g. *ka*; *kawīds* „koks, kuris“ ir *stawīds* „toks“ yra dūriniai, kurių antrąją dalį sudaro vardažodžio *vida-* kamienas (plg. lie. *vėidas*, la. *veīds*); *subs*, *sups* „pats“; dūrinuose pasitaiko ir šaknis *pat-*: *wais-pattin* „poniā“; vyr. ir mot. g. vns. gln. *dīn* ir *dien* „jį, ją“.

Vadinamieji savybiniai įvardžiai *mais*, *twais*, *swais*, mot. g. *maia*, *twaia*, *swaia* skiriasi nuo lie. *māno*, *tāvo*, *sāvo* bei la. *mans*, *tavs*, *savs*, *mana*, *tava*, *sava* ir suartėja su slavų, plg. ssl. *mojb*, *tvojb*, *svojb*.

Negimininiai įvardžiai: *as*, *es*, lie. *dš*, s. lie. *es*, la. *es*, dial. *as*; *tu*, *tū*, *toū*, *tu*, lie. *tū*, la. *tu*;

vns. ndn. *mennei*, *tebbei*, *sebbei*; *tebbei* ir *sebbei* sutinka su ssl. *tebē*, *sebē*; pagal šias formas padaryta ir *mennei* iš vns. klm. kamieno *men-*;

dgs. vrd. *mes* (su senu trumpu *e*), lie. *mēs*, dial. *mēs*, la. *mēs*; *ioūs*, lie. *jūs*, la. *jūs*; dgs. klm. *noūson*, lie. *mūsu*, la. *mūsu*; prūsų *n-* čia yra senesnis už lie. ir la. *m-*, plg. lo. *nos*, sl. *nasъ*; dgs. gln. *mans* < **nans* „mus“, *wans* „jus“; abi šios formos iš **nōns*, **uōns*.

Veiksmažodžio bendratis prūsų kalboje turėjo formantus -*t*, -*twei*, -*ton* (< -*tun*), -*tun*, kurie vartojami be reikšmės skirtumo, pvz.: *boūt*, *boūton*, lie. *būti*, la. *būt*; *dāt*, *dātwei* „duoti“, lie. *dūoti*; la. *duōti*; *turīt*, *turretwei*, lie. *turėti*, la. *turēt* „laikyti“; *west*, *westwei*, lie. *vėsti*, la. *vest* ir pan.; galūnė -*tun* paprastai rašoma sangražžiniuose veiksmažodžiuose prieš sangražžos afiksą: *maitātun-sin* „maitintis“, *dātun-si* „prisipažinti kaltu“.

Formantas -*t* veikiausiai iš -*ti*, plg. lie. -*ti* ir -*t*, la. -*t*; laikoma, kad -*twei* yra *tu-* kamieno vardažodžių dgs. ndn. galūnė; galūnė -*tun*, kuri rašoma ir

-ton, yra sena supino galūnė, plg. lie. -tu, la. -tu; vadinasi, prūsų kalboje supinas buvo imtas vartoti bendraties reikšme. Bendraties kamienai, apskritai imant, nesiskiria nuo lietuvių ir latvių tų pačių kamienų, tačiau pasitaiko ir nukrypimų, pvz., *laikū-t* < **laikā-ti*, lie. *laiký-ti*, la. *laic̃-t*.

Apie asmenų galūnes ne viskas aišku. Su atskira vns. I asm. galūne paminkluose yra tik vienas veiksmažodis – *asmai* ir rečiau (2x) *asmu* „esu“. Galūnės -*mai* kilmė nėra visai aiški. Šiaip jau vns. pirmuoju asmeniu paprastai eina trečiojo asmens forma. Tos pačios formos dažniausiai eina ir antrojo asmens reikšme, pvz.: *druwē* reiškia: „aš tikiu, tu tiki, jis tiki“; *turri, tur* „aš turiu, tu turi, jis turi“ (reiškia „privalėti“).

Vns. II asm. yra ir kitokių galūnių: -*sei, -sai, -se, -si*, pvz.: *assei, assai, asse* „tu esi“; *ėisei* „tu eini“; *gīwasi* „tu gyveni“ ir pan. Yra formų ir su -*s*, pvz.: *wedais* „vesk“; *imais* „imk“ ir kt. Dėl šių galūnių kilmės kalbinių nuomonės skiriasi.

Dėl III asm. dar reikia pastebėti, kad čia kaip lietuvių ir latvių kalbose ta pati forma vartojama abiem skaičiams. Atematiniai veiksmažodžiai turi galūnę -*t* (< -*ti*), pvz.: *est, ast*, lie. *ėsti*; *ēit*, lie. *ēit* „eina“; *dāst* „duoda“. Tematinių veiksmažodžių III asm. forma kaip lietuvių ir latvių kalbose eina grynasis kamienas, pvz.: *imma*, lie. *ima*; *turri*, lie. *tūri*; *laiku* (-*u* < -*o*), lie. *laiko*; *weddē*, lie. *vėdē* ir kt. Kartais III asm. forma baigiasi -*ts*, pvz.: *astits* „yra“; *daitis* „davė“; *immats* „ėmė“ ir pan.

Dgs. I asm. paprastai turi galūnę -*mai*, pvz.: *asmai* „esame“; *gīwammai* „gyvename“; *immimai* „imame“; *turrimai* „turime, privalome“ ir kt. Dėl šios galūnės kilmės aiškinimo sutarimo nėra.

Dgs. II asm. dažniausiai turi galūnę -*ti*, pvz.: *as-ti* „esate“; *imma-ti* „imate“; *immai-ti* „imkite“ ir pan. Ši galūnė kildinama iš *-*te*, plg. lie. -*te* ir sangr. veiksm. -*tē-s*. Retesnės yra galūnės -*tei, -tai, -te* ir -*ta*, pvz.: *druwē-tei* „tikėti“; *as-tai* „esate, būkite“; *edei-tte* „valgykite“; *seggī-ta* „darykite“.

Veiksmažodžių es. laiko. kamienai iš esmės nesiskiria nuo lietuvių ir latvių tų pačių kamienų. Yra keletas atematinių kamienų, pvz.: vns. I asm. *asmai, asmu* „esu“; II asm. *assei, essei, assai, assai* „esi“; *ėisei* „eini“; *dāse* „duodi“; III asm. *ast, est* „esti“; *ēit* „eina“; *dāst* „duoda“ ir kt.

Būtojo laiko formų paminkluose nedaug, ir jos, išskyrus vieną kitą, nėra pakankamai išaiškintos.

Būsimasis laikas greičiausiai dėl lenkų ir vokiečių kalbų įtakos prūsų kalboje paprastai daromas perifrastiškai – juo eina veikiamosios rūšies dalyvis su pagalbiniu veiksmažodžiu *wirst*, pvz.: *pergubons wirst* „ateis“; *wirst bouuns* „bus“ ir pan.

Liepiamosios nuosakos reikšmę prūsų kalboje buvo įgavusios senosios optatyvo formos su -*ai, -ei, -i*, pvz.: *gerb-ai-s* „kalbėk“; *gerb-ai-ti* „kalbėkite“; *id-ai-ti, id-ei-tte, id-ei-tte* „valgykite“; *lauk-ij-ti* (*ij = i*) „ieškokite“ ir kt. Laikoma, kad čia -*ai-* < ide. *-*oi-*, plg. gr. φέροις, go. *bairais*, sl. *berī*, lie. *tenešie* ir pan. -*ei-* galėtų būti iš -*ai-* po *j* arba minkštojo priebalsio. Su -*i-* daromos formos iš *i* kamieno veiksmažodžių ir lyginamos su lie. dial. *tūri, tūrīt'ės*.

Dalyviai daromi, apskritai imant, kaip lietuvių ir latvių kalbose. Skiriasi tik būtojo laiko veikiamasis dalyvis, kuris baigiasi -*uns*, pvz.: *id-uns*

($\bar{i} < \bar{e}$), lie. *ĕd-ęs*, la. *ĕd-is*; islī-*uns* ($\bar{i} < e$) „išliejęs“, la. *izlĕj-is*; *klausī-uns* „klausęs“, la. *klausij-is* ir kt. Čia lietuviai su (ir latviai) *-ęs* (la. *-is*) yra išlaikę senoviškesnę formą.

Prūsų kalbos leksikoje yra daugybė bendrašaknių žodžių su lietuvių ir latvių kalbomis. Tačiau pasitaiko atvejų, kur lietuvių ir latvių yra vienodai, o prūsų skiriasi, pvz.: pr. *aglo*: lie. *lietūs*, la. *lietus*; pr. *ayculo*: lie. *ādata*, la. *adata*; pr. *bītas* (klm.): lie. *vākaras*, la. *vakars*; pr. *dadān*: lie. *pienas*, la. *piēns*; pr. *emnes*, *emmens*: lie. *vařdas*, la. *vārds*; pr. *gaylis*: lie. *bāltas*, la. *balts*; pr. *garbis*: lie. *kālnas*, la. *kalns*; pr. *kails*: lie. *sveikas*, la. *svēiks*; pr. *camstian*: lie. *avis*, la. *avs*; pr. *kelan*: lie. *rātas*, la. *rats*; pr; *mēntimai*: lie. *meľuojame*, la. *meľuōjam*; pr. *pintis*: lie. *kĕlias*, la. *ceľš*. pr. *seggūt*: lie. *darýti*, la. *darīt*; pr. *stallīt*: lie. *stovĕti*, la. *stāvĕt*; pr. *wupyan*: lie. *debesis*, la. *debess* ir kt.

Savo geografinė padėtimi prūsai buvo kaimynai su lietuviais ir nesusisiekė su latviais. Dėl to natūralu, kad yra nemaža atvejų, kur prūsai ir lietuviai turi bendrus žodžius, o latviai skiriasi, pvz.: pr. *angurgis*, lie. *ungurys*: la. *zutis*; pr. *ausis*, lie. *áuksas*: la. *zĕlts*; pr. *blusne*, lie. *bľužnis*: la. *liēsa*; pr. *gīdan*, lie. *gĕda*: la. *kāuns*; pr. *krawian*, lie. *kraūjas*: la. *asins*; pr. *parsťian*, lie. *pařsas*: la. *sivřns*; pr. *soūns*, lie. *sinūs*: la. *dĕls*; pr. *stogis*, lie. *stógas*: la. *jūmts*; pr. *swestro*, lie. *sesuō*: la. *māsa*; pr. *warnis*, lie. *vařnas*: la. *kraūklis* ir kt.

Čia reikia pridurti, kad ne visai reti ir tokie atvejai, kai prūsai su lietuviais yra išlaikę savus žodžius, o latviai turi skolinius, pvz.: pr. *antis*, lie. *ántis*: la. *pīle*; pr. *balgnan*, lie. *balnas*: la. *sedli*; pr. *bhe*, lie. *be*, *bei*: la. *un*; pr. *buttan*, lie. *būtas*: la. *māja*; pr. *peilis*, lie. *peilis*: la. *nazis* ir kt.

Kai kurie lietuvių kalbos archaizmai bei dialektizmai turi atitikmenis prūsų kalboje, pvz.: pr. *aswinan* „kumelės pienas“, plg. lie. *ašvā* „kumelė“, *ašvienis* „darbinis arklys“; pr. *klupstis* „kelis“, lie. *klūpstis* „t. p.“; pr. *pecku*, *peckan* „galvijai“, lie. *pĕkus* „banda, galvijai“.

Visai maža yra atvejų, kur prūsai turėtų bendrus žodžius su latviais ir skirtusi nuo lietuvių, pvz.: pr. *nabis*, la. *naba*: lie. *bāmba*; pr. *salme*, la. *salmi*: lie. *šiaudaĩ*; pr. *warrin*, *warien* (gln.), la. *vara*: lie. *jĕgā*, *galiā*.

Kai kuriais atvejais prūsai turi bendrus žodžius su slavais ir skiriasi nuo rytų baltų, pvz.: pr. *arwis* „tikras“, plg. prasl. **orvin-*; pr. *assanis* „ruduo“, plg. rus. *ocenb*; pr. *austo* „burna“, plg. ssl. *usta*; pr. *eyswo* „žaizda“, plg. ssl. *jazva*; pr. *geits* „duona“, plg. ssl. *žito* „javai, rugiai“; pr. *insuwis* „liežuvis“, plg. ssl. *jĕzykō*; pr. *malđai* „jauni“, plg. ssl. *mladō*; pr. *pintis* „kelias“, plg. ssl. *poťb*; pr. *tisties* „uošvis“, plg. ssl. *tstb*; pr. *waisei* „žinai“, plg. ssl. *vĕsi*; pr. *waitiāt* „kalbėti“, plg. ssl. *veřtati*; pr. *winna* „laukan, išorėn“, plg. ssl. *vĕne* ir kt.

Turi prūsai leksikos bendrybių ir su germanais, pvz.: pr. *anctan* „svietas“, plg. sva. *ancho*; pr. *druwit* „tikėti“, plg. sva. *trūĕn*; pr. *krūt* „kristi“, plg. s. isl. *hrun*; pr. *panno* „ugnis“, plg. go. *fōn*; pr. *sasins* „kiškis“, plg. sva. *haso*; pr. *wirds* „žodis“, plg. sva. *wort* ir kt.

Kaip kiekviena kalba, taip ir prūsų, buvo susiskirsčiusi tarmėmis, o šios savo ruožtu šnektomis. Nustatyta, kad Elbingo žodynėlis parašytas pamedėnų tarmės pagrindu, o visi trys katekizmai remiasi sembų tarme. Tik reikia turėti galvoje, kad, kaip jau minėta, kalbant apie prūsų kalbos

paminklus, ir atskiri šie paminklai savo kalbos ypatybėmis nėra vienalyčiai — beveik kiekvienam iš jų randama tam tikrų įvairavimų. Jie atsirado arba dėl tarmių sumišimo, arba atspindi skirtingas tos pačios tarmės šnekatas. Be to, nereikia išleisti iš akių, kad gerokai — apie porą šimtų metų — skiriasi ir šių paminklų parašymo laikas.

Prūsų tarmėse, matyt, nevienodai buvo atliepiamas baltų *ā*: Elbingo žodynėlyje čia paprastai yra *o* kaip ir lietuvių kalboje arba *oa*, katekizmuose paprastai yra *ā* kaip latvių kalboje, bet po lūpinių ir gomurinių priebalsių šis *ā* čia yra išvirtęs *ū(u)*, pvz.: E. *brote*, K. *brāti*, plg. lie. *broter-ėlis*, la. *brāter-ītis*; E. *nozy*, plg. lie. *nōsis*, la. *nāss* „šnervė, šnypšlė“; E. *moazo* „teta“, plg. lie. *mōša*, la. *māsa* „sesuo“; E. *soalis*, K. *sālin*, plg. lie. *žolė*, la. *zāle*; E. *menso*, K. *mensā* „mėsa“, plg. la. *miesa* „kūnas“; E. *mothe*, K. *mūti* „motina“, plg. lie. *môtė* „žmona, motina; moteris“, la. *māte* „motina“; K. *mukint*, plg. lie. *mokinti*, la. *mācīt*; K. *deiwuts*, plg. lie. *dievōtas*; E. *galwo* „batų priesakys, nosis“, K. *gallū* (< *galvū), plg. lie. *galvā*, la. *galva*; K. *poglabū* „pamylavo“, plg. lie. *globó-ti*, la. *glābāt*; K. *supūni* „ponia“, plg. lie. *žiūpōnė* (< le. *župani); E. *mergo*, K. *mergu*, plg. lie. *mergā*; K. *mergūmans*, plg. lie. *mergóm(u)s*; K. *lāiku*, plg. lie. *laiko*; K. *skūdan*, plg. la. *skāde* (< vvž. *schade*) „žala“ ir kt.

Elbingo žodynėlyje pasitaiko kartais *o* arba *oa* ir ten, kur katekizmuose ir lietuvių bei latvių kalbose yra trumpasis *a*, pvz.: E. *golis* „mirtis“, K. *galan* (vns. gln.) „t. p.“, plg. lie. *gālas*, la. *gals*; E. *wobse*, lie. *vapsā*. Dar dažniau Elbingo žodynėlyje yra *o* arba *oa* ten, kur lietuvių bei latvių kalbose *a* eina pirmuoju dvibalsio ar mišriojo dvigarsio sandu, pvz.: *moasis* „dumplės“, plg. lie. *maišas*, la. *māiss*; *roaban* „dryžuotas“, plg. lie. *raības*, la. *rāibs* „margas“; *bordus*, lie. *barzdā*, la. *bārda*; *doalgis*, lie. *daļgis*; *wolti* „varpa“, plg. lie. *vāltis* „avižų varpa“ ir kt.

Prūsų tarmėse bei šnektose nevienodai elgiamasi ir su balsiu *ē*: šis *ē* yra išlaikytas Elbingo žodynėlyje ir I katekizme, pvz.: E. *semen* „sėkla“, plg. lie. *sėmenys*; E. *wetro* „vėjas“, plg. lie. *vētra*, la. *vētra*; E. *creslan*, lie. *krėslas*, la. *krēsls*; I K. *edeitte* „valgykite“, la. *ēdiēt*, lie. *ėskite* (*s < d*); I K. *turretwey*, lie. *turėti*, la. *turēt* „laikyti“; *grekun* „nuodėmių“, plg. la. *grēks*; Elbingo žodynėlyje kartais parašoma ir *ea*, pvz.: *geanis* „perkūno oželis“, plg. la. *dzēsnis* „juodasis gandras“; *peadey* „kojinės“, plg. lie. *pėdā*, la. *pēda*. Galimas daiktas, kad tokie parašymai rodo platų *ē* tarimą.

II ir III K. tiek šaknyje, tiek priesagoje *ē > ī*, pvz.: *gīdan* (vns. gln.), lie. *gėda*; *grikan* (vns. gln.), la. *grēks*; *īdis*, lie. *ėdis*; *īst* „valgyti“, plg. lie. *ėsti*, la. *ēst*; *turritwei* „turėti, privalėti“, lie. *turėti*, la. *turēt* ir kt. Kirčiuotose galūnėse *ē* ir čia yra išlikęs, pvz.: *semmē*, lie. *žėmė*, la. *zeme*; *weddē*, lie. *vėdė*; *druwē* „tiki“ ir kt.

Atrodo, kai kuriose prūsų tarmėse buvo diftongizuoti senieji ilgieji balsiai *ī* ir *ū*, pvz.: *geiwin*, *geiwan* šalia *gīwan*, *gīwas* „gyvenimas“, plg. lie. *gývas*, la. *dzīvs*; *crixteits* šalia *crixtits*, lie. *krikštýtas*; *leygenton*, *leygin(t)wey* šalia *līgint* „teisti“, plg. lie. *lýginti*; *boūton*, *baūton* šalia *būton*, lie. *būti*, la. *būt*; *noūson*, *nouson* šalia *nuson*, *nusun* „mūsų“; *toū*, *tu* šalia *tu*, *tū*, lie. *tù*, la. *tu* ir kt. Elbingo žodynėlyje balsiai *ī* ir *ū* išlaikyti.

Tarminių prūsų kalbos susiskaidymą galbūt atspindi ir ne visai vienodas elgimasis su *o* kamieno vardažodžių vns. vrd. galūne *-as*: tiek Elbingo žo-

dynėlyje, tiek katekizmuose čia *a* dažniausiai yra iškritęs, pvz.: E. *awins* „avinas“; *catils* „katilas“; *slayx* „sliekas“; K. *ains* „vienas“; *deivs* „dievas“; *labs* „geras, labas“; *mils* „mielas“; *wirs* „vyras“. Bet Elbingo žodynėlyje yra taip pat nemaža atvejų, kur vietoj *-as* yra *-is*, pvz.: *asilis* „asilas“; *aulis* „aulas“; *deywis* „dievas“; *dumis* „dūmas“; *caymis* „kaimas“; *malunis* „malūnas“; *powis* „povas“; *ragis* „ragas“; *warnis* „varnas“; *wilkis* „vilkas“ ir kt.

Kaip lietuvių bei latvių, taip ir prūsų šnektose žodžio pradžioje prieš *ō* arba *u* kartais pridemas *v*, pvz.: *wobalne* „obelis“, plg. lie. *obelis*, la. *âbele*; *woble* „obuolys“, plg. lie. *obuolys*, la. *âbuôls*; *wobsdus* „opšrus“, plg. lie. *opšrūs*, la. *âpsis*; *wosee* „ožka“, plg. lie. *ožys*, la. *âzis*; *wunda*, *wundan*, K. *unds* „vanduo“, plg. la. *ûdens*; K. *wuschts* šalia *uschts* „šeštas“; E. *wutris* „kalvis“ šalia *autre* „kalvė“ ir kt.

Dalis prūsų šnektų išlaikė senesnius garsų junginius *tl*, *dl*, kuriuos kitos prūsų šnektos ir lietuviai su latviais pavertė *kl*, *gl*; pažymėtina, kad junginiai *tl*, *dl* geriau yra išlaikyti katekizmuose, o Elbingo žodynėlyje dažniau yra *kl*, *gl*, pvz.: K. *eb-sentliums*, plg. lie. *ap-žėnkliņes*; asmv. *Tloke*, vtv. *Tlokunpelk* „Lokių pelkė“, E. *clokis* „lokys“ (prabalt. **tlāk-*); E. *addle*, lie. *ėglė*, dial. *āglė*, la. *egle* (plg. le. *judla*), bet: *auclo* „apynasris“, plg. lie. *aūklė* „virvelė naginei ar vyžai prie kojų priišti“, la. *aukla* „t. p.“: *aūt-i*; *gurcle* „gerklė“, lie. *gurklė* „t. p.“, la. *gurklis* „t. p.“: *gért-i*; *piuclan* „pjautuvas“; plg. lie. *pjūklas*: *pjaut-i* ir kt.

Įtaką prūsų kalbai darė pirmiausia jų kaimynų – slavų ir germanų kalbos. Kiek didelė ši įtaka buvo prūsų kalbos fonetikai ir gramatikai, nustatyti sunku – tekstų nedaug, jie parašyti gana netobula rašyba, versti labai pažodžiui.

Galima vokiečių įtaka fonetikoje J. Endzelynas laiko, pvz., junginių *sp-*, *sk-*, *sl-* ir *-rs-* virtimą *šp-*, *šk-*, *šl-* ir *-rš-*, pvz.: *schpartina* šalia *spartina* „stiprintų“; *schkellānts* šalia *skellants* „kaltas“; *schlāit* šalia *slait* „bet, o“; *kirscha* šalia *kirsa* „per, virš“ ir kt.

Iš vokiečių kalbos yra perimtas prūsų veiksmazodžių priešdėlis *er-*, pvz.: *er-mirit* „išgalvoti“, vo. *er-dichten*; *er-neritimai* „supykdomė“, vo. *er-zürnen*; *er-sinnat* „pripažinti“, vo. *er-kennen* ir kt. Visur prielinksniu *prei* aklai verčiamas vo. prielinksnis *zu* su bendratimi. Ar tai jau buvo būdinga ir gyvajai prūsų kalbai, ar čia tik vertėjų pramonė, pasakyti sunku – įtikimesnis yra antrasis atvejis.

Lengviau nustatoma įtaka leksikoje, ir čia jau galima daugiau šį tą pasakyti. Taigi prūsų kalboje yra tam tikras skaičius skolinių iš slavų ir germanų kalbų.

Iš savo pietų ir vakarų kaimynų slavų, daugiausia lenkų, prūsai buvo pasiskolinę nemaža žodžių, pvz.: *nadele* „sekmadienis“ (sl. *nedělja*); *piwis* „alus“ (sl. *pivo*); *grikas* (*ī < ē*) „nuodėmė“ (prasl. **grěchъ*); *ratinsi* „grandinė“ (s. le. **ret'ędz*); *supuni* „ponia“ (le. *župani*); *switan* (*ī < ē*), *swetan* „pasauli“ (prasl. **světs*); *kamenis* „kaminas; kalvės žaizdras“ (le. *komin*); *karczemo* „kaimo smuklė“ (le. *karczma*); *maddla* „malda“ (le. *modla*); *salūban* „santuoka“ (le. *ślub*); *slywaitos* „slyvos“ (le. *śliwy*) ir kt.

Per slavų prūsai yra gavę ir žodžių iš germanų kalbų, pvz.: *asilis* „asilas“ (sl. *osblъ* < go. *asilus*). Dėl kai kurių žodžių nesutariama – ar jie į

prūsų kalbą atėję tiesiai iš germanų kalbų, ar per slavus, pvz.: *brunyoš* „šarvai“ (go. *brunjō*, sl. *brōnja*); *catils* „katilas“ (go. *katils*, sl. *kotělb*); *stiklo* „stiklas“ (go. *stiklas*, sl. *stěklo*) ir kt.

Senų germaniškų skolinių prūsų kalboje randama nedaug: *ilmis* „barkas“ (burinis laivas) (go. **hilms*); *ylo* „yla“ (go. **ēla*); *kelmis* „skrybėlė“ (germ. **xelmax*); *lapinis* „šaukštas“ (go. **lapins*); *rikijs* (= *rikīs*) „ponas“ (go. **reikeis* (*ei=ī*)); *riks*, *rijks* „valstybė, imperija“ (go. *reiki*); *sarwis* „ginklas“ (go. *sarwa*).

Gemanizmų antplūdis į prūsų kalbą prasidėjo po to, kai vokiečiai pavergė prūsus. Šiuo metu vokiški žodžiai brovėsi į prūsų kalbą iš vokiečių kalbos tarmių. Ar visi paminkluose randami šios rūšies žodžiai buvo bent kiek plačiau vartojami ir šnekamojoje prūsų kalboje, ar dalis jų čia atsirado tik dėl menko vertėjų prūsų kalbos mokėjimo, dabar pasakyti sunku. Pvz., nors prūsai turėjo žodį su šaknimi *vis-*, ir jis labai dažnai vartojamas paminkluose (*wissa*, *wissan*, *wissas* ir t. t.), tačiau III K. yra keletą kartų pavartotas ir vokiškos kilmės žodis *gāntsas* (*gāntsan*, *gantzei*). Šalia prūsų kalboje buvusio žodžio su šaknimi *merg-* (*mergo*, *merga*, *mergu*) vartojami ir vokiški skoliniai *jungfrawen*, *jungprawan* ir *pan*.

Šiaip iš naujesnių germanizmų galima paminėti, pvz.: *bile* „kirvis“ (vž. *bile*); *gruntan* „pamatą“ (vo. *grunt*); *kelkis*, *kelks* „taurė“ (vo. *Kelch*); *kīrkin* „bažnyčią“ (vo. *Kirche*); *licte* „žvakė“ (vo. *Lichte*); *reisan* „kartą“ (vž. *reise*); *stubo* „kambarys“ (vo. *Stube*); *surgaut* „rūpintis“ (vo. *sorgen*); *werts* „vertas“ (vo. *wert*) ir kt.

Prūsai – jų praeitis, likimas ir kalba – jau seniai pradėjo traukti įvairių tautų tyrinėtojų dėmesį, ir literatūra apie prūsus labai gausi. Nemaža jos dalis jau smarkiai pasenusi, yra ir darbų, ypač parašytų vokiečių autorių, kuriuose įvairūs klausimai nušviečiami gana tendencingai.

Čia pateikiami tik svarbesnieji ir naujesnieji darbai, pirmiausia parašyti lietuvių kalba.

Istorinių žinių apie prūsus galima rasti: Jasas R. Didysis prūsų sukilimas. – V., 1959; Lietuvių karas su kryžiuočiais /Red. J. Jurginis. – V., 1964; Pakarklis P. Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai. – K., 1948; Lietuvos TSR istorija / Vyr. red. J. Žiugžda. – V., 1957, t. 1.

K. Būgos darbe „Lietuvių tauta ir kalba bei jos artimieji giminaičiai“ (Būga R. r. III 102–156) nagrinėjami ne tik prūsų kalbos klausimai, bet pateikiama ir daug prūsų istorijos žinių. Prūsistikos klausimai liečiami ir kituose Būgos darbuose (žr. R. r. Rodyklės, p. 8).

Mažiulis V. PKP; Kuzavinis K. Prūsų kalba. – V., 1960; Mikalauskaitė E. Priešreformacinių laikų prūsiško Tėve mūsų nuotrupa. – Aph VII 102–106; Matusevičiūtė I. Kiek naujos medžiagos prūsų vardynui. – Aph VII 10–18.

Endzelīns J. SPV; Endzelīn J. Altpreussische Grammatik. – Riga, 1944 (be leksikos); Топоров В. Н. Пр. яз.; Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. – Göttingen, 1910; Gerullis G. Die altpreussischen Ortsnamen. – Berlin–Leipzig, 1922; Trautmann R. Die altpreussischen Personennamen. – Göttingen, 1925.

Schmalstieg W. R. Old Prussian. – The Pennsylvania Univ. Press., 1973; taip pat jo: An Old Prussian Grammar. The phonology and morphology of the three catechisms. – University Park and London, 1974; taip pat jo: A. Critical Review of the Relevant Literatur in the Field since 1945. – The Pennsylvania State University, 1976; Levin J. F. The slavie Element in the Old Prussian Elbing Vocabulary. – Berkeley–Los Angeles–London, 1974; Kilian L. Zu Herkunft und Sprache der Prussen. – Bonn, 1980.

KURŠIAI

Rytiniame Baltijos jūros pakraštyje gyveno baltų gentis kuřšiai. Jų gyvenamą kraštą Kuršą (Kuržemę) dažnai puldinėjo švedų bei danų vikingai, ir kartais jiems pavykdavo kuršius ar bent jų dalį pavergti. Tačiau ir patys kuršiai buvo drąsūs jūrininkai, gana kovingi, ir ne tik greitai išsivadavodavo iš pavergėjų jungo, bet ir patys dažnai leisdavosi į jūros žygius. Todėl ir seniausi kuršių bei Kuršo vardo paminėjimai susiję su skandinavais.

Kuršių vardą pirmą kartą pamini Brėmeno – Hamburgo arkivyskupas Rimbertas IX a. savo pirmtako ir mokytojo Anskaro (Anskarijaus) gyvenimo aprašyme (*Vita Anskarii*). Jis rašo: „Toli nuo jų [švedų] yra viena gentis, vadinama kuršiais (*Cori*), kadaise priklausiusi švedų valdžiai, bet jau gerokas laikas praėjo, kaip jie sukilo ir stengėsi tapti nepriklausomi. Pagaliau danai, tai žinodami, minėtuoju laiku [853 m.], kai ponas vyskupas [Anskaras] jau buvo nuvykęs į švedų šalį, surinko didelę daugybę laivų ir nuvyko į jų [kuršių] tėvynę, norėdami jų turtus išplėsti ir juos sau pasivergti. O ta valstybė turėjo 5 sritis“¹⁴¹. Toliau pasakojama, kad kuršiai danus smarkiai sumušę. Tada švedų karalius Olofas surinkęs didžiulę kariuomenę ir užpuolęs kuršius. Pirmiausia švedai nuniokoję, apiplėšę ir sudeginę jų pilį *Seeburg*, paskui po penkių žygio dienų apsupę kitą pilį, vadinamą *Apulia*. Išaiškinta, kad aprašyme minima pilis *Seeburg* buvusi ten, kur dabar yra latvių miestelis Gruobinia (netoli Liepojos), o *Apulia* – tai dabartinė žemaičių Apuolė (Skuodo r.).

Kad apie 650 – 800 m. švedai valdė vakarų Kuršą, rodo vadinamuosiuose Gruobinios skandinavų senkapiuose atrasti įvairūs daiktai – ginklai bei įvairūs papuošalai. Manoma, kad ir pačią pilį *Seeburg* įkūrę išeiviai iš Švedijos apie 650 m.

Ne kartą kuršiai ir jų žemė minima istorinėse senovės islandų sagose. Pvz., apie 1300 m. sukurtoje „Hervarar sagoje“ (*Hervararsaga ok Heiðreks konungs*) pasakojama, kad švedų karalius Ivaras apie 675 m. užkariavęs visus Rytus iki Rusijos, taip pat Kuršą ir Estiją. Snorio Sturlusono (1178 – 1241) sagų apie Norvegijos karalius rinkinio „Žemės ratas“ (*Heimskringla*) pirmojoje sagoje *Ingligasaga* sakoma, kad Upsalos karalius Erichas apie 850 – 860 m. kariavęs Estijoje ir Kurše. Maždaug 1220 m. užrašytoje „Egilio sagoje“ 46 sk. pasakojama apie skaldo ir vikingo Egilio žygį apie 925 m. į rytų žemes ir į Kuršą (*Kúrland*) ir jo susidūrimus su kuršiais (*Kúrir*)¹⁴². „Knytlingo sagoje“ (*Knytlingasaga*) yra epizodas apie turtingą sembų pirklių Vidgautą, kuris plaukęs į Kuršą (*at Kúrland*), kelionėje susidūręs su kuršių (*Kúrir*) laivynu ir pabėgęs į Daniją.

Iš sagų taip pat matyti, kad ne tiktai danai bei švedai puldinėję kuršius – būdavę ir atvirkščiai. Pvz., *Haraldarssaga harðráða* sakoma, kad norvegų karalius Haraldas Hardradas („Kietasis“) pavedęs Hakonui Ivarsonui ginti Daniją nuo vendų, kuršių ir kitų rytų kraštų jūros plėšikų puldinėjimų. Į *Heimskringla* įtrauktoje *Magnúsar saga góða* minima, kad danų karalius

¹⁴¹ LIŠ I 21.

¹⁴² Žr. Egilio saga / Vertė S. Steponavičienė. – V., 1975, p. 117–122.

Magnus Gerasis paskyręs Sveiną Ulfsoną sargu prieš vendų, kuršių (*af Vindum ok Kurum*), kitų rytiečių ir saksų puldinėjimus.

Adomas Brėmenietis irgi mini Kuršą (*Curland*) ir kuršius (*Cori*). Pagal jį, 1075–1090 m. Kurše vėl viešpatavę švedai.

Po keletą kartų kuršius pamini ir danų istorikas Saksas Gramatikas (Saxo Grammaticus) savo 1180–1202 m. parašytoje „Danijos istorijoje“ (*Historia Danica*) ir apie 1202–1216 m. parašytame darbe „Danų žygiai“ (*Gesta Danorum*). Čia pasakojama apie estų ir kuršių (*Curi*) išvijimą iš Elando salos (prie pat Švedijos krantų) 1170 m. ir Knuto I Didžiojo žygi prieš prūsus ir kuršius.

Minimi kuršiai ir rusų Lavrentijaus metraštyje. Pirmą kartą Kuršas (*Корель* ir *Кърель*) paminėtas tarp tų „kalbų“, kurios „sėdi Jafeto dalyje“, antrą kartą tarp tų, kurios moka [Kijevo] Rusiai duoklę.

Taigi kuršiai ir Kuršas IX–XII a. minimi ne taip jau retai. Deja, šie visi paminėjimai vis dėlto yra labai trumpi ir ne tokie konkretūs. Daugiau ir tikslesnių žinių tiek apie kuršius, tiek ir apie kitus Rytų Pabaltijo gyventojus pradeda rasti tik XII a. pabaigoje ir XIII a., kai į šiuos kraštus pradėjo brautis vokiečiai, stengdamiesi juos užgrobti ir pavergti vietinius gyventojus. Tada buvo surašyta nemaža įvairių dokumentų: aktų apie užgrobūtų žemių dalybas, susirašinėjimų (su popiežiaus kurija ir įvairiomis Vakarų Europos šalimis) ir kt. Šių visų kovų metu buvo parašytos ir pirmosios gana plačios kronikos, kuriose nemaža ir smulkesnių žinių apie Rytų Pabaltijo tautas bei gentis, taip pat apie kuršius. Pirmosios iš tokių kronikų yra vadinamosios Livonijos kronikos: Henriko Latvio (lo. Henricus Letus, vo. Heinrich der Lete, la. Latviešu Indrikis) 1225–1226 m. lotyniškai parašytoji „Livonijos kronika“ (*Chronicon Livoniae*), apimanti 1184–1226 m. įvykius, ir vidurio vokiečių aukštaičių tarpe 1290–1296 m. parašytoji vadinamoji „Eiliiotoji Livonijos kronika“ (*Livländische Reimchronik*), apimanti 1143–1290 m. įvykius.

Vokiečiai kuršius pradėjo puldinėti ir po kurio laiko pavergė ne iš jūros kaip danai ir švedai, o iš sausumos – iš dab. Latvijos TSR teritorijos rytinės dalies. Iš kur tie vokiečiai čia atsirado?

Jau XI a. antroje pusėje vokiečių pirkliai pradėjo lankytis Rygos įlankoje. Šios įlankos pakraščiuose tuo metu gyveno estams giminiška finougrių gentis lyviai, arba lybiai (lyv. *livli*, est. *liivlane*, lo. *Livones*, vo. *Liven* ir *Liwen*, rus. *Лювь, Лубвь, Лувь*, la. *libieši*). Rytiniame krante jie gyveno į dešinę nuo Dauguvos žemupio ir Gaujos žemupyje, vakariniame – už Lielupės žiočių ir Kuržemės pusiasalio šiaurinėje dalyje. Pradėję lankytis Rytų Pabaltijyje, vokiečiai su jais pirmiausia ir susidūrė. Iš šios genties vardo buvo padarytas ir krašto pavadinimas – lo. *Livonia*, vo. *Livland* (vėliau ir rus. *Лифляндия*). Šiuo vardu vokiečiai ėmė vadinti ir visas jų užgrobtas Rytų Pabaltijo žemes. Tuo metu lyviai buvo pavaldūs Polocko kunigaikščiui.

Apie 1180 m. kartu su vokiečių pirkliais čia atvyko ir vienuolis Meinhardas, lydintas ginkluotos palydos. Gavęs Polocko kunigaikščio Vladimiro leidimą skelbti krikščionių tikėjimą tarp Padauguvio lyvių, jis apie 1184 m. pradėjo juos krikštyti ir Dauguvos dešiniajame krante buvusiam lyvių kaime Ikškilėje pastatydino pirmąją bažnyčią. 1192 m. Ikškilėje buvo įkur-

ta vyskupija, ir Meinhardas paskirtas vyskupu. Krikščionių tikėjimo skelbimas iš tikrųjų vokiečiams tebuvo tik priedanga vietiniams gyventojams pavergti. Šie tai suprato ir atkakliai priešinosi. Todėl Meinhardas Iškškilėje pastatydino pilį. Kita pilis buvo pastatyta Dauguvoje esančioje saloje (v. dial. *Holm* „sala“ — iš čia ir įvairiuose raštuose pasitaikantis pavadinimas „Holmo pilis“, la. *Salaspils*). Šiose pilyse Meinhardas įkurdino ginkluotas įgulas.

Meinhardui jau teko susidurti ir su kuršiais, kurie puldinėdavo į Rygos įlaną plaukiančius vokiečių pirklus ir dvasininkus. „Livonijos kronikoje“ (I, 13) minima, kad vyskupas kartu su švedų karvedžiu, vokiečiais ir gotais (= Gotlando gyventojais) buvo pradėję karą prieš kuršius (*Curones*), bet audra juos nunešusi į Vironiją (Estijoje), kur jie tris dienas niokoje kraštą.

1196 m. Meinhardas mirė, ir jo įpėdiniu paskirtas cisterionų vienuolis Bertoldas. Jis jau iš pat pradžių karine jėga stengėsi palaužti lyvių priešinimąsi, bet 1198 m. mūšyje prie Rygos kalno žuvo. Tada vyskupu popiežius paskyrė Brėmeno kanauninką Albertą. Šis pirmiausia Danijoje, Švedijoje ir Vokietijoje surinko didelę kariuomenę ir 1200 m. 23 laivais atgabeno ją prie Dauguvos žiočių. Užėmęs Salaspilio pilį, vyko toliau į Iškškilę. Ir ši pilis buvo užimta, lyviai priversti pasiduoti ir krikštytis.

Iškškilė buvo gana toli nuo jūros, ir iš jos buvo sunku valdyti pajūrio lyvius. Todėl Albertas 1201 m. prie Dauguvos atšakos Rygos upės ir Rygos kalno pradėjo statyti naują pilį ir miestą vokiečių kolonistams bei kryžininkams apgyvendinti — Rygą. 1202 m. į čia buvo perkelta vyskupo sostinė, ir įsteigtas vyskupui pavaldus Kalavijuočių ordinas, kuris, įsitvirtinęs Dauguvos žemupyje, toliau vykdė agresiją, pirmiausia į rytinių lyvių žemes. Nors lyviai atkakliai priešinosi (jiems padėjo ir polockiečiai), tačiau popiežiaus ir vokiečių feodalų bei pirklių aktyviai remiamam ordinui pavyko gana greitai tą pasipriešinimą palaužti, ir apie 1208 m. ordinas jau buvo pavergęs visus rytinius lyvius. Tada atėjo eilė kitoms šiuose kraštuose gyvenusioms tautoms bei gentims, taip pat ir kuršiams.

„Livonijos kronikoje“ pasakojama, kad kuršiai, išgirdę apie Rygos statymą, „ne bijodami karo, bet Kristaus kvietimu“ pasiuntę į miestą pasiuntinius sudaryti taikos. Tačiau tos taikos nebuvo ar bent truko ji neilgai, nes kuršiai nuolat puldinėjo vokiečių laivus, o 1210 m. surengė didžiulį žygį prieš Rygą ir vos jos neužėmė. Vis dėlto, nepaisant didelio kuršių narsumo bei atkaklumo, atsilaikyti prieš ordiną jiems nepavyko. Pavergęs lyvius, latgalius, sėlius ir estus, ordinas visas savo jėgas nukreipė prieš kuršius ir žiemgalius. Jam pavyko įsigalėti Šiaurės ir Vidurio Kuršė. Tačiau po 1236 m. Saulės mūšio, kuriame lietuviai visiškai sutriuškino vokiečius, padėtis pasikeitė. Pasinaudodami ordino pralaimėjimu, kuršiai sukilo ir atsimetė nuo krikščionybės. Gelbstint pašlijusią ordino padėtį Rytų Pabaltijyje, 1237 m. Kalavijuočių ordinas buvo sujungtas su Kryžiuočių ordinu ir virto pastarojo šaka — Livonijos ordinu. 1242 m. jis vėl pradėjo pulti kuršius ir iš naujo užėmė šiaurės bei Vidurio Kuršą. Po to ordinas veržėsi toliau į pietus, siekdamas užgrobti tiek Pietų Kuršą, tiek ir Žemaičius ir sausuma susijungti su Kryžiuočių ordinu. Jam sekėsi, ir

iki 1252 m. buvo pavergtas beveik visas kuršių kraštas ir Klaipėdos gyvenvietė, kur 1253 m. buvo pastatyta Klaipėdos pilis. Tačiau Durbės mūšyje (1260 m.), kuriame kuršiai prievarta turėjo dalyvauti vokiečių pusėje, jie iš kovos lauko pasitraukė ir net puolė vokiečius iš užnugario. Vokiečiams mūšį visiškai pralaimėjus, kuršiai vėl sukilo. Iš naujo juos pavergti ordinui pavyko tik per septynerius metus – 1267 m. Šis „naujas Kuršo nukariavimas, sprendžiant iš šaltinių, buvo vienas iš kruviniusių Livonijos nukariavimų istorijoje. Kryžiuočiai planingai degino kuršių pilis, niokojo kraštą ir žudė žmones. Dalis kuršių per tą laiką arba išbėgo į Lietuvą, arba paskui buvo vokiečių ištremti į Vidžemę“¹⁴³.

1253 m. Kuršo ir vakarinių lyvių žemes pasidalijo ordinas ir Kuršo vyskupas (Kuršo vyskupija buvo įsteigta 1234 m.). 1561 – 1562 m. likvidavus Livonijos ordiną, buvo įkurta nuo Lenkijos karaliaus priklausoma Kuršo kunigaikštystė (hercogystė) (1561 – 1795 m.), kuri apėmė ir Žiemgalą bei sėlių žemes, bet į ją neįėjo Kuršo vyskupijos teritorija. XVIII a. pabaigoje visa ši sritis buvo įjungta į Rusijos imperiją ir paversta Kuršo gubernija (1795 – 1915 m.), prie kurios 1817 – 1819 m. buvo priskirta ir buvusi Kuršo vyskupijos teritorija. Pagal vokišką pavadinimą *Kurland* ši sritis ir rusiškai buvo vadinama Курляндия. Toji kuršių ir vakarinių lyvių gyvenata sritis, kuri įeina į dabartinę Latvijos TSR, dabar vadinama la. *Kūrzeme* arba *Kūrsa* (senesnis pavadinimas), lie. *Kuŗšas*.

Jau minėta, kad Rimbertas rašė, jog kuršių žemė (*regnum*) turėjusi penkias sritis (*civitates*). Smulkesnių žinių apie Kuršo susiskirstymą sritimis yra XIII a. dokumentuose: 1252 m. ordino magistro ir Kuršo vyskupo sutartyje dėl Klaipėdos pilies statybos, 1253 m. dokumentuose dėl Šiaurės ir Pietų Kuršo žemių pasidalijimo ir 1291 m. – dėl Pietų Kuršo sričių dalybų. Šiuose dokumentuose minimos tokios Kuršo sritys:

Vredecuronica (*V- = F-*) – vokiškas – lotyniškas vardas: vo. žem. *Fred, Freden* „taika“ + lo. *Curonia* „Kuršas“, taigi „Taikos Kuršas“. Taip pavadinta ši sritis gal dėl to, kad jau 1231 m. sudarė taikos sutartį su popiežiaus vicelegatu Balduinu. Iki to laiko ši sritis vadinusis *V a n e n e* (*Wannenia, Wanneman*) – šis vardas laikomas kuršišku. Sritis apėmė Abuvos (Ventos dš.) upyną ir Kuršo šiaurę maždaug nuo Uovyčių (*Oviŗi*) vakaruose iki Lapmežciemio (*Lapmeŗciems*; į vakarus nuo Slukos), rytuose – dab. Tukumo, Kandavos, Sabilės, Talsų, Dundagos sritis ir dalį Varmos bei Piltenės sričių.

Venta (*Wende, Wynda, Winda*) – pavadinimas nuo Ventos upės vardo, kuris laikomas kuršišku. Apėmė Ventos upės žemupį į šiaurę maždaug iki Uovyčių, į pietus iki Zlėkų su Užavos apylinkė ir dalimi Piltenės apylinkių.

Bihavelanc (*v = [f], c = [k]*) – vokiškas vardas: vo. žem. *bi* „prie“ + *have* „marios“ + *lanc* „išilgai“, lietuviškai būtų *Pamarys*. Tos „marios“ – tai greičiausiai Liepojos ežeras. Apėmė Liepojos, Durbės, Sakos, Aizputės sritis ir Gruobinio sritis dalį.

Banduva, Bandava (*Bandowe*) – vardas kuršiškas. Apėmė Ventos vidurupį aukštyn nuo Abuvos intako abiem upės pusėmis iki Skrundos,

¹⁴³ Lietuvių karas su kryžiuočiais. – V., 1964, p. 157.

toliau paventį iki Lietuvos sienos – dab. Kuldygos, iš dalies Varmos ir Saldaus sritis, taip pat Emautės, Valtaičių, Alsungos, iš dalies Aizputės ir Sakos sritis.

Duvzarė (*Dowzare, Dowsare, Duizare, Devzare*). Vardo etimologijos yra dvi – A. Bylenšteino ir A. Salio: **duvi* „du“ + *ezars, ezers* „ežeras“ > **Duvezare* > *Duwzare*; K. Būgos: **duvi* „du“ + *zars* „šaka“, taigi „Dvišakis“. Abi etimologijos susijusios su šioje srityje esančiu Papės ežeru, kuris yra „išsišakojęs“ ir atrodo kaip „du ežerai“. Apėmė Gruobinio srities dalį, visą Grumzdos sritį ir kairįjį Šventosios pakraštį. Dalybų akte minimos tokios šiandien žinomos vietovės: Latvijoje – Rucava, Virga, Papė, Trekniai, Damai, Lietuvoje – Impiltis.

Mėguva, Mėgava (*Megowe, Megowen, Negouwe*) – vardas kuršiškas. Apėmė siaurą pajūrio ruožą – nuo Palangos beveik iki Klaipėdos, taip pat Kretingos ir Šventosios apylinkes.

Pilsotas (*Pilsaten, Pilsathe*) – vardas kuršiškas: *pils* „pilis“ + *sāta* „tvora; kiemas“. Apėmė Klaipėdos apylinkes – nuo Ventės Rago pietuose iki Kretingos–Palangos apylinkių šiaurėje.

Ceklis (*Ceclis, Cecklis*), lietuviškai vadinamas ir Keklys. Šiaurėje ribojosi su Duvzare ir Bandava, taigi čia riba sutapo maždaug su dabartine Lietuvos ir Latvijos siena. Vakaruose riba ėjo maždaug linija Kretinga—Impiltis ir skyrė šią sritį nuo Pilsoto ir Mėguvos. Rytuose riba ėjusi Ventos upe, paskui į pietvakarius pro Luokę ir Rietavą iki Veiviržo upės.

Pagaliau dar minima Kuršo sritis, kuri vadinama: *terra inter Scrunden et Semigalliam* arba vo. *lant tusschen Scrunden und Semigallen* – „žemė tarp Skrundos ir Žiemgalos“, kuri apėmusi Lielezerės ir Saldaus sričių šiaurę iki Varmos ir Škėlės, o pietuose ėjusi iki Žemaičių.

Kalbant apie XIII a. istorijos šaltiniuose kuršiams priskiriamas gyvenamąsias žemes, vėl kyla tas pats klausimas, kuris jau buvo kilęs, kalbant apie prūsus: ar visose tose žemėse, kurias minėtieji šaltiniai priskiria kuršiams, iš tikrųjų gyveno kuršiai? Ir vėl atsakyti į šį klausimą nėra lengva, ir įvairūs tyrinėtojai – archeologai, istorikai, kalbininkai į jį atsako toli gražu nevienodai. Mat ir čia, kaip ir prūsų atveju, minėtaisiais dokumentais akiai pasikliauti negalima dėl tų pačių priežasčių, kurios buvo išvardytos kalbant apie prūsus (žr. p. 44).

Daugiausia ginčų kelia dab. Lietuvos TSR teritorijoje gyvenusių kuršių ribos. Vieni tyrinėtojai rytinę kuršių ribą veda Ventos upe, šiaurėje dargi nukelia už Ventos, kiti – Varduvos upe. Nesutariama ir dėl pietinės ribos – vienų nuomone, kuršiai gyvenę iki Ventės Rago, kitų – jų pietinė riba ėjusi linija Telšiai–Plungė–Palanga. Taigi vieni dab. Lietuvos teritorijoje kuršių gyventą plotą labai išplečia, kiti visai sumažina.

Mažiau ginčų kelia kuršių gyventų žemių ribos dab. Latvijos TSR teritorijoje, nors ir čia išvesti labai tikslią ribą tarp kuršių, lyvių ir žiemgalių gyventų žemių yra neįmanoma.

Kuršiai išnyko – gyvenusieji Lietuvos teritorijoje sulietuvėjo – susiliejo su vakarų bei šiaurės žemaičiais, o Latvijos teritorijoje – sulatvėjo. Atrodo, Lietuvoje kuršiai išnyko anksčiau negu Latvijoje. A. Salys nurodo, kad kuršiai kartu su žemaičiais istorijos šaltiniuose paskutinį kartą

paminėti 1455 m. XVI a. jų vardas jau niekur neminimas¹⁴⁴. Vadinasi, galima laikyti, kad Lietuvoje kuršiai išnyko jau XV a.

Kiek kitaip buvo Latvijoje — ten kuršiai ir jų kalba, kaip besiskirian- ti nuo kitų vietinių kalbų, minima iki XVI a. pabaigos. Pvz., pran- cūzų riteris ir keliautojas Žilberas de Lanua (Lannoy) 1413–1414 m. ke- liavo per Livoniją iki Narvos. Savo kelionės aprašyme jis mini Kuršą (*Correlant*) ir sakosi keliavęs per daugelį žiemgalių, kuršių (*Corres*) ir ly- vių kaimų; kiekvienas iš jų turįs savo atskirą kalbą¹⁴⁵. Apie tai, kad kur- šiai kalbėję atskira, kitiems vietos gyventojams nesuprantama kalba, liu- dija ir kiti XV–XVI a. autoriai, pvz., B. Rusovas (1584 m.), M. Brandis (1600 m.) ir kt.

XVII a. autoriai sako jau ką kita. Pvz., A. Bureus (1631 m.), J. Skotas (Scott, 1639 m.) nurodo, kad kuršiai kalbą latviškai. Ypač įsakmiai tai pabrėžia Kuršo superintendantas P. Einhornas savo „Latvijos istorijoje“ (*Historia Lettica*) 1649 m. teigdamas, kad kuršių ir latvių kalba esanti viena kalba¹⁴⁶.

Kuršių kalbos išnykimo priežastys turėjo būti kitokios negu prūsų kal- bos išnykimo. Juk jie, kaip ir prūsai, buvo pavergti vokiečių, tačiau ne su- vokietėjo, o sulatvėjo, nors latviai taip pat buvo vokiečių pavergti. J. End- zelynas šį kuršių sulatvėjimą linkęs aiškinti šitaip: pirma, kai XIII a. kuršiai sukilo ir šis jų sukilimas buvo numalšintas, kai kurios Kuršo sritys galēju- sios likti be gyventojų ir jas užimti žiemgaliai; kitaip sakant, Kurše galėjo atsirasti ne viena žiemgalių kolonija. Antra, katalikybės laikais buvo įsakyta vietiniams gyventojams skelbti tikėjimo dalykus gimtąja kalba. Taip atsi- rado religinių tekstų vertimai. Bet šie vertimai buvo ta tarpe, kuria tuo metu kalbėta Žiemgaloje. Kadangi kuršių kalba negalėjusi per daug skirtis nuo žiemgalių ir latvių kalbų, tai šie vertimai buvę vartojami ir kuršių. Pagaliau, trečia, XVI a. kronikininkas J. Reimeris teigia, kad kuršių kal- ba buvusi „negraži“ ir dėl to vokiečių uždrausta, o kuršiai pradėję kalbėti latviškai¹⁴⁷.

Kadangi iš įvairiuose istorijos šaltiniuose esančių žinių apie kuršius nu- statyti jų etninį priklausymą neįmanoma, o bent kiek didesnių rašytinių savo kalbos paminklų kuršiai nėra palikę, tai ir apie šį jų priklausymą buvo pareikšta įvairių nuomonių. Nors ne viename iš minėtųjų (ir neminėtųjų) XV–XVI a. autorių liudijime yra gana aiškiai pasakyta, kad kuršių kal- ba skiriasi nuo lyvių bei estų kalbų ir kad ji panašesnė į latvių kalbą, vis dėlto ilgą laiką — net iki XX a. pradžios — vyravusiantį pažiūra, galima sakyti, buvo ta, kad kuršiai buvo finougrų gentis. Kai kurie autoriai juos tiesiog identifikavo su lyviais arba estais.

Prie tokios pažiūros atsiradimo tarp kitko prisidėjo ir tai, kad kai ku- riuose XIII–XIV a. istorijos dokumentuose apie Kuršą randama finougrų

¹⁴⁴ Žr. Salys A. Die žemaitischen Mundarten. T. 1. — Kn.: Tauta ir žodis. K., 1930, t. 6, p. 193.

¹⁴⁵ Žr. Bielenstein A. Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der letti- schen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. — St. Petersburg, 1892, p. 129 tt.

¹⁴⁶ Žr. Kiparsky V. Die Kurenfrage. — Helsinki, 1939, p. 58–60.

¹⁴⁷ Žr. Endzelīns J. FBR XX 254–255.

terminų. Pvz., 1230 m. sutartyje, kurią Balduinas sudarė su kuršių karaliumi Lamekinu, minimas Kuršo suskirstymas į sritis, vadinamas *kiligundomis* (est. *kihelhond* „parapija“, suo. *kihlakunta* „apskritis“). Finougriskų žodžių pasitaiko ir kituose dokumentuose, pvz.: *vickete* (lyv. *vikart*, *vikāt*, est. *vikat* „dalgis“); *ture* (est. *tuur*, suo. *tuura* „laužtuvas“); *vaka* „valsčius“ ir kt.

Didelę įtaką vėlesniems tyrinėtojams darė F. J. Vydemano (Wiedemann) teiginys, kad kuršiai buvę ne kas kitas kaip lyviai, jo paskelbtas J. A. Šėgreno „Lyvių gramatikos“¹⁴⁸ įvade. Šią Vydemano pažiūrą, kaip visai neiginčijamą, pateikė ir V. Tomsenas savo garsiaame darbe „Suomių ir baltų (lietuvių – latvių) kalbų ryšiai“ (*Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk – lettiske) sprog.* – Kopenhavn, 1890, p. 15, 21).

Iš esmės jos laikėsi ir A. Bylenšteinas. Jis šią pažiūrą tik kiek modifikavo: lyviai ir senovės kuršiai buvusi ta pati tauta, bet Ceklio ir didesnė dalis Mėguvos bei Pilsoto sričių gyventojų buvę lietuviai¹⁴⁹.

Tais pačiais laikais reiškiamos ir priešingos pažiūros. Pvz., istorikas N. Karamzinas teigė, kad Nestoro minimos Letgala, Žiemgala, Kuršas ir Lietuva nepriklauso prie suomių, bet kartu su Prūsais sudaro latvių (= baltų) tautą¹⁵⁰.

Jau stipriai argumentuotai, remdamasis daugiausia kalbos medžiaga (ypač vietovardžiais), kuršių latviškumą įrodinėjo K. F. Vatsonas¹⁵¹. Rusų kalbininkas A. Pogodinas pritarė Bylenšteiniui, kad šiaurės kuršiai (Taikos Kuršas, Venta, Banduva ir Pamarys) kalbėjo kita kalba negu pietų kuršiai (Ceklis, Mėguva, Duvzarė ir Pilsotas). Šiaurės kuršius ir jis skiria prie lyvių, o pietų kuršiai nesą žemaičiai, kaip teigėjas Bylenšteinas, bet sudarą atskirą lietuvių (= baltų) giminę, kuri asimiliavusis su latviais ir su lietuviais¹⁵².

Kuršių klausimas rūpėjo ir J. Endzelyniui. Jau 1911 m. trumpame straipsnelyje „Ventos vardas ir kuršių tautybė“ (*Ventas vārds un kuru tautība*) jis, remdamasis kai kuriais vietovardžiais, pareiškė nuomonę, kad Kuršo vakaruose seniau yra gyvenusi baltų tautybės gentis, kalbėjusi pereinamąja tarpe tarp latvių ir lietuvių kalbų¹⁵³. Galutinai kuršių baltiskumą J. Endzelynas įrodė straipsnyje „Apie kuršių tautybę ir kalbą“ (*Über die Nationalität und Sprache der Kuren*), kuris 1912 m. buvo išspausdintas žurnale „Finų-ugrų tyrinėjimai“ (*Finnisch-Ugrische Forschungen.* – Helsingfors, 1912, Bd 12, p. 59–72)¹⁵⁴. Šiame darbe savo jau anksčiau pareišką nuomonę, kad kuršiai buvę ne lyviai, bet ir ne lietuviai bei ne lat-

¹⁴⁸ Žr. Sjögren J. A. Livische Grammatik nebst Sprachproben. – St. Petersburg, 1861, p. XIV tt.

¹⁴⁹ Žr. Bielenstein A. Min. veik., p. 175–176, 256.

¹⁵⁰ Žr. Карамзин Н. История Государства Российского. – Санкт-Петербург, 1815, ч. 1, с. 38–39.

¹⁵¹ Žr. Watson K. F. Darstellung der alten Entheilung von Kurland wie die Deutschen solchen voranden. – In: Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Mitaw, 1822, Bd 2, p. 281–291.

¹⁵² Žr. Погодин А. Л. Несколько слов о Куронах. – В кн.: Живая старина. Санкт-Петербург, 1843, т. 3, с. 571–572.

¹⁵³ Žr. Endzelīns D. izl. II 358.

¹⁵⁴ Žr. ten pat, p. 440–453.

viai, o atskira baltų gentis, Endzelynas pagrindžia kruopščia lingvistine įvairiuose šaltiniuose randamų tikrinių vardų ir kai kurių vakarų Kuržemės tarmės vartojamų žodžių analize. Kai kurias vietas šiek tiek perredagavęs ir šiuo tuo papildęs, Endzelynas šį straipsnį tais pačiais metais paskelbė ir latviškai: „Par seno kursu (jeb kuršu) tautību un valodu“¹⁵⁵.

Pažymėtina, kad vokiškai parašyto straipsnio pradžioje Endzelynas nurodo, jog po to, kai laikraštyje „Dzimtenes vēstnesis“ pasirodęs jo straipsnis „Ventos vardas ir kuršių tautybė“, jo čia pareikštai nuomonei visiškai pritaręs K. Būga ir atsiuntęs šiuo klausimu papildomos medžiagos. Iš to matyti, kad Būga, dar būdamas studentu, jau buvo įsitraukęs į kuršių problemų tyrinėjimą.

Apskritai šalia Endzelyno Būga yra žymiausias kuršių istorijos ir kalbos tyrinėtojas. Visų pirma jis surinko daug naujos kuronistinės medžiagos, kuria nebuvo operuojama ankstesnių tyrinėtojų darbuose. Be to, jis išaiškino ir identifikavo daug iki tol buvusių neaiškių kuršiškų vietovardžių. Pagaliau Būga pirmasis parodė, kad kuršių kalba kai kuriomis savo ypatybėmis buvo artima prūsų kalbai.

Kuršių ir Kuršo vardo formos įvairiuose istorijos šaltiniuose skiriasi pirmiausia savo šaknies balsiu: vienur yra *-u-* (*Curi, Curones, Curonienses, Kūrir, Kuren; Curland, Kurland, Curonia*), kitur – *-o-* (*Cori, Corres; Correlant, Корец*), o nuo XV a. pabaigos pasitaiko ir *-au-* (*Cawern, Kauren; Cawerlant, Kauerlant*). Pagrindinė šaknies forma yra buvusi su *u* (*Kur-*), kuris, matyt, buvo plačiai tariamas ir išvirto į *o*, kaip ir apskritai kuršių bei žemaičių šnektose. Dvibalsis *au* atsirado vokiečių kalboje dėsningai iš *vva. ū*.

Kitas skirtumas yra tarp šaltinių ir gyvosios kalbos formų – čia skiriasi šaknies pabaiga: lotyniškuose bei vokiškuose šaltiniuose ji baigiasi *-r-* (*kur-*), o lietuvių ir latvių kalbose – *-rš-* arba *-rs-* (plg. *kurš-ai, kurš-iai, Kurš-as; kurs-i, kurš-i, Kufs-a, Kurs-e*). Prie šių formų derinasi ir rusiškuose šaltiniuose esančios *Корец, Кърцъ*. Formos be *š* (> *s*) yra atsiradusios finougrų kalbose, kur baltų *kurša* > **kurha-*, o estų ir lyvių kalbose *h* po *r* išnyko (plg. lie. *dařžas*, la. *dãrzs* „sodas“, suo. *tarha*, est. *tara*, lyv. *tara* „sodas, aptvaras, žardis“). Taigi skandinavai ir vokiečiai kuršių vardą pirmiausia išgirdo, matyt, iš lyvių lūpų.

Kuršių bei *Kuršo* vardo etimologijų yra keletas. Patikimiausia turbūt yra Būgos etimologija. Jis šį vardą siejo su sl. *kъrsъ*, plg. ukr. *корц* „lydimas, plėšinys, plėšimas (naujiena)“, slov. *krš* „krūmas“, ček. *krš* „nuskurdęs medis, kerežis“, le. *karšlak* „žemas, šakotas, kreivas, malkoms tetinkamas medis“. „Taigi *Kuršas* būtų „lydimas“ arba „žemų, nuskurdusių medelių, krūmų šalis“¹⁵⁶. Jau 1921 m. M. Fasmeris (Vasmer) *kuršių* vardą siejo su sl. **kъrchъ*, ček. *krchý* „kairys“, serb. *korch* „kairė ranka“, le. *karšniavy* „kairiarankis“ ir aiškino, kad kuršiai – tai „šiaurėje (= kairėje) gyvenantys“. Šios etimologijos Fasmeris laikėsi ir vėliau¹⁵⁷. Būga su

¹⁵⁵ Ten pat, p. 454–465.

¹⁵⁶ Žr. Būga R. r. II 234; III 251.

¹⁵⁷ Žr. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967, т. 2, с. 338.

ja nesutiko, nes „Kuršių tauta senovėje gyveno nuo lietuvių ir latvių ne šiaurėje, bet vakaruose“¹⁵⁸.

J. Kazlauskas manė, kad vardai lie. *Kuřšas*, la. *Kūrsa* galėtų būti antroponiminės ar toponiminės kilmės – tiek Lietuvoje, tiek Latvijoje esą nemaža tikrinių vardų su šaknimi *kur-* ir priesaga *-ša-*. Jie sietini su bendriniu daiktavardžiu *kuřšas* „važas, kablys“, kuris yra vedinys iš veiksmažodžio lie. *kūr̃ti* „steigti, statyti, rengti, ugnį degti“, la. *kuř-t* „ugnį degti“, pr. *kūr-a* „statė“¹⁵⁹. Mintį, kad vardą *kūr-i* galbūt galima sieti su veiksmažodžiu lie. *kūr̃ti* „statyti“, la. *kuřt*, yra pareiškęs ir Endzelynas¹⁶⁰.

Kaip minėta, jokių rašytinių kuršių kalbos paminklų nėra išlikę. Tiesa, S. Grunau „Prūsų kronikoje“ kaip prūsų kalbos pavyzdį pateikia maldos „Tėve mūsų“ tekstą. Iš tikrųjų šis tekstas nėra prūsiškas – ilgą laiką jis buvo laikomas seniausiu latvišku šios maldos tekstu. Tačiau V. P. Šmidas, nuodugniai išanalizavęs jo kalbą, priėjo prie išvados, kad ši malda parašyta arba kuršių kalba su latvių kalbos įtaka, arba senoviška latvių kalba su stipria kuršių kalbos įtaka¹⁶¹. Tačiau šis tekstas per mažas, kad iš jo būtų galima ką nors konkrečiau spręsti apie kuršių kalbą. Taigi vienintelis šaltinis, iš kurio galima apie šią kalbą ką nors sužinoti, yra įvairiuose istorijos šaltiniuose randami tikriniai vardai ir kai kurios latvių kalbos kuršiškųjų patarnių bei lietuvių kalbos žemaičių patarnių ypatybės. Žinoma, šia medžiaga remiantis, galima nustatyti tik kai kurias kuršių kalbos fonetikos ypatybes, šį tą sužinoti apie vieną kitą kuršių kalbos priesagą ir išskirti vieną kitą kuršišką žodį.

Kuršiai minkštuosius priebalsius *k'*, *g'* buvo pavertę *c*, *dz*, pvz.: *Letzime*, lie. *Lekēmė*; *Zilden*, la. *Cildi*, plg. lie. *Kildiškis*, *Kildonys*; *Pretzele*, la. *Priēkule*, lie. *Priekulė*; *Rutzowe*, la. *Rucava*, lie. *Rukiavà*; *Zegere* (*Z = Dz*), lie. *Gegrėnai*; *Zelende*, lie. *Gelindėnai*; *Celde* (*C = Dz*), la. *Dzeļdē*, plg. lie. *Geldėnai*; *Sintere* (*S = Dz*), la. *Dziņtare*, plg. lie. *Gintarà* ir kt.

Be to, kuršiai buvo išlaikę sveikus junginius *an*, *en*, *in*, *un*, pvz.: *Ballanden*, lie. *Balañdziai*; *Palange*, lie. *Palangà*; *Gandingen*, lie. *Gandingà*; *Wenten*, lie. *Ventà*; *Blendene*, plg. lie. *blendis*; *Grynde*, plg. lie. *grindis*; *Lindale*, plg. pr. *lindan* (gln.) „slėnis“; *Papundiken*, *Pundere*, plg. pr. asmv. *Pundiko*, lie. *Pundžiai*; *Scrunden*, plg. pr. *scrundes* „žirklės“ ir kt.

Pažymėtina, kad kuršiai, kaip prūsai ir kai kurie žemaičiai, buvo išlaikę tautosilabinį *n* ir prieš tuos priebalsius, prieš kuriuos lietuvių kalboje šiandien jis išnykęs, pvz.: *Sansugale*, lie. *Žasūgala*; *Grunste*, lie. *Grūstė*; *Wense*, pr. *Winse* ir kt.¹⁶²

Kuršiai turėjo *s*, *z* ten, kur lietuviai turi *š*, *ž*, pvz.: *Talsen*, *Telse*, lie. *Telšiai*; *Vesete*, lie. *Viešėtė*; *Wieswe*, lie. *Viešvėnai*; *Birsine*, lie. *Biržinėnai*; *Grese*, lie. *Griežė*; *Sare*, lie. *Žarėnai*; *Sarde*, lie. *Žařdė* ir kt.

¹⁵⁸ Žr. Būga R. r. II 235–236.

¹⁵⁹ Žr. Kazlauskas J. Dėl kuršių vardo etimologijos. – B IV(1) 59–63.

¹⁶⁰ Žr. Endzelīns D. izl. III 1 430.

¹⁶¹ Žr. Schmid W. P. Zu Simon Grunaus Vaterunser. – Indogermanische Forschungen. – Berlin–New York, 1962, Bd 67, p. 261–272.

¹⁶² Beveik visuose raštuose apie kuršius minimas vtv. *Sentatze*, kurio priešdėlis *sen-* sutampas su prūsų *sen-* ir kuris lyginamas su lie. *Santakà*, yra atsiradęs dėl neteisingo perskaitymo – šaltinyje yra: *Suntatze* (žr. Kiparsky V. Die Kurenfrage, p. 200).

Remiantis šiomis kuršių kalbos ypatybėmis, kuršiškais laikomi kai kurie dab. Latvijos vietovardžiai, pvz.: *Beñcēņi, Ceñkuņi, Grendze, Kāncēņi, Lāndzēņi, Rencēļi, Sventā, Svēte, Zintēļi, Zvinguļi* ir kt.

Kuršiai, kaip atrodo, ir prūsai, junginius *tj, dļ* pavertę *t', d'*. Šiandien latviai vietoj kuršiškų *t', d'* paprastai turi *k, ģ*, kurie iš tikrųjų tariami kaip labai minkšti *t', d'* (plg. rus. *мярма*, la. *kuřmis* „kalėjimas“; rus. *дегомь*, la. *ġeguots, ġeguts* „degutas“ ir pan.), pvz.: *Ackete*, lie. *Ekečiai*; *Calten*, la. *Kalki*, lie. *Kalciai*; *Aliseiden*, lie. *Alsėdžiai*; *Lancsedēn*, la. *Lanksēži*; *Apretten*, la. *Apriķi*; *Jameiten*, la. *Jamaiķi*; *Lippaiten*, la. *Lipaiķi*; *Walteyten*, la. *Valtaiķi* ir kt.

Kuršiai yra pailginę trumpuosius balsius prieš tautosilabinį *r*, pvz.: la. *dařbs* > *dārbs*, lie. *dárbas*; la. *ārkls* > *ārklis*, lie. *árklas*; la. *dzeřt* > *dzērt*, lie. *gėrti*; la. *veřgs* > *vėrgs*, lie. *vėrgas*; la. *cirst* > *cīrst* > *ciērst*, lie. *kiřsti*; la. *ziřgs* > *ziērgs*, lie. *žirgas*; la. *kuřpe* > *kūrpe* > *kuōrpe*, lie. *kūrpė*; la. *duřt* > *dūrt* > *duōrt*, lie. *dūrti* ir kt.

Kaip prūsų ir lietuvių, taip ir kuršių kalboje prieš *v* ir *b* yra išlaikytas *u*, kuris latvių išvirto *i*, pvz.: *duvejāds, duvējāds*, la. *divejāds* „dvejopas“; *suvēns*, la. *sivēns* „paršas, paršelis“; *zuve*, la. *zivs* „žuvis“; *dubēns*, la. *dibēns*, lie. *dugnas* (< **dubnas*) ir kt.

Kaip dalis prūsų ir dalis žemaičių, taip, matyt, ir dalis kuršių *u* buvo pavertę į *o*, pvz.: la. *bukņit* > *bokņit* „niuksėti, bubinti“; la. *bubināt* > *bobināt* „murmėti, bambėti“; la. *bubulis* > *bobulis* „baubas, baidyklė“; la. *suga* > *soga* „rūšis, veislė“ ir kt. (plg. pr. *druwe* ir *drowe* „tiki“; žem. *bova* „buvo“).

Kad kuršiai, kaip ir bent dalis prūsų, *i* vertė į *e*, rodytų tokie pavyzdžiai: la. *dvālekts, dvālektis* šalia *dvālikts, dvāliktis* „tam tikras saikas“, plg. lie. *dvolitiktas* „šeštoji saiko dalis“; la. *klešs*, lie. *klišas*; la. *ķeslas* šalia *ķislas* „viduriai“ ir kt.

Dalis kuršių, kaip ir prūsai, bus turėję *ei* vietoj lietuvių ir latvių *ie*, pvz.: *Leypiaseme*, lie. *Lieplaukė*; *Gaweysen*, la. *Gaviēze*; dab. la. *Priēkuņi* ir *Priēkuļi*, plg. lie. *Priekulė*; la. *sērdeinīte* šalia *sērdiēnīte* „našlaitėlė“. Kurovizmu laikomas ir latviškas lietuvių pavadinimas vns. *leitis*, dgs. *leiši*. Manoma, kad šis kuršiškas *ei*, kaip ir dalies žemaičių *ei*, yra atsiradęs iš senojo siauro *ē* – yra vardų, kur šalia *ei* yra ir *ē*: *Lētižu upe* arba *Leitiža*; *Lētižnieķi* arba *Lēitišnieķi* ir kt.¹⁶³

Kuršiška priesaga laikoma *-ale*, pvz.: *Lindale, Nogall*, la. *Nuōgale*; taip pat plg. la. *Valgale*, lie. *Kretingalė, Šilalė, Žemalė*. Būdinga, kad ir lietuvių hidronimai su priesagomis *-alė, -alis* išsidėstę tikrai Žemaičiuose¹⁶⁴. Būgos nuomone, žemaičių priesaga *-alis* yra kuršiška¹⁶⁵.

Kita kuršiška priesaga laikoma *-ile* resp. *-ele*, pvz.: *Kabillen, Cabele*, la. *Kabile* arba *Kabele*; *Zabele, Sabele*, la. *Sabile*, plg. pr. *Cabilo*.

Iš pateiktos medžiagos matyti, kad kuršių kalba bendrų ypatybių su latvių kalba turėjo ne taip jau daug, todėl neturi pagrindo kai kurių kal-

¹⁶³ Žr. Endzelīns D. izl. III 1 431: Endzelīns J. [Rec.]: Die Kurenfrage von V. Kiparsky. – FBR XX 251.

¹⁶⁴ Žr. Vanagas A. Lietuvos TSR hidronimų daryba. – V., 1970, p. 96.

¹⁶⁵ Žr. Būga R. r. III 244.

bininkų (J. Gerulio, V. Kiparskio, J. Plakio) teigimas, jog kuršių kalba buvusi tik latvių kalbos tarmė. Daugiausia bendrybių kuršių kalba turėjusi su prūsų kalba. Būga, kaip minėta, pirmasis atsargiai kėlė mintį dėl kuršių kalbos artimumo prūsų kalbai. Šį artimumą dar patvirtina ir tokie Kuršo vietovardžiai kaip *Cęrsupji*, *Cirspene*, kurie siejami su pr. *kērschan*, *kirscha* „per, virš“. Yra taip pat bendrų asmenvardžių, pvz.: kuršių *Butill*, *Dynge*, *Jatill*, *Kurwe*, *Pundicke*, *Stentile*, *Swayun*, *Waldune* ir pr. *Butil*, *Dinge*, *Jotill*, *Curwin*, *Pvndico*, *Stintil*, *Swayune*, *Waldūns*; vietovardžiai: kuršių *Peni*, *Pinavi*, *Guđvalki*, *Lavieši*, *Skaldas*, *Susti* ir pr. *Penen*, *Pynowwe*, *gudde*, *Lauwete*, *Skalden*, *Suste* ir kt.¹⁶⁶

Greičiausiai kuršių kalba, kaip ir prūsų bei jotvingių kalbos, iš pradžių yra buvusi periferinė baltų prokalbės tarmė. Mažiulio nomone, visos šios trys kalbos atskilusios nuo centrinio baltų prokalbės arealo apie V a. pr. m. e. Kuršiai buvę šiauriniai vakarų baltai. Dėl finų substrato įtakos, be to, reikėtų pridėti, dėl ilgalaikių kontaktų su kaimynų rytų baltų – lietuvių (žemaičių) ir žiemgalių – kalbomis įgavusi kai kurių šių kalbos ypatybių ir suartėjusi su rytų baltų kalbomis¹⁶⁷. Dar vėliau ji „ištirpo“ tarp šių kalbų, tačiau ne visai be pėdsakų – kuršių kalbos substrato pėdsakų yra likę tiek lietuvių kalbos žemaičių patarmėse, tiek ir latvių kalbos kuršiskosiose patarmėse.

Reikia dar pridurti, kad Kuršių nerijos gyventojai, kurie kalbėjo latviškai ir lietuvių kartais vadinami kuršiais, nėra senųjų kuršių palikuonys. Tai ateiviai iš Latvijos, pradėję čia keltis apie XVI a. Jie save vadino la. *kursenieki*, lie. *kuršininkai*, o savo kalbą *kursiska*. Jie paprastai mokėdavo latvių, lietuvių ir vokiečių kalbas.

Iš lietuvių kalbininkų kuršių istorijai ir kalbai daugiausia dėmesio yra skyręs Būga. Jo darbe „Lietuvių tauta ir kalba...“ kuršiams skirtas ketvirtasis skyrius (žr. Būga R. r. III 156–251). Kuronistikos klausimai ne kartą liečiami ir kituose Būgos darbuose (žr. Būga R. r. Rodyklės, p. 8).

J. Endzelyno svarbiausi kuronistikos darbai nurodyti aukščiau.

Minėtinas V. Kiparskio darbas: Kiparsky V. Die Kurenfrage. – Helsinki, 1939. Šiame labai kruopščiai parašytame darbe yra surinkta gana daug medžiagos apie kuršius ir jų kalbą, tačiau kai kurie autoriaus samprotavimai ir išvados neteisingi – žr. J. Endzelyno šio darbo recenziją: FBR XX 248–258.

ŽIEMGALIAI

I rytus nuo kuršių – Mūšos–Lielupės žemumose – gyveno žiemgaliai. Neplačiu ruožu – maždaug tarp Lapmežciemio ir Dauguvos žiočių – jie siekė jūrą. Tiek jų, tiek jų gyvento krašto Žiemgalos vardai, tiesa, daug rečiau negu kuršių, bet vis dėlto minimi pirmiausia skandinavų šaltiniuose. XIII a. Riudės vienuolyne (prie Flensburgo, VFR) surašytoje danų kronikoje *Annales Ryenses* sakoma, kad danų emigrantai apie 870 m. pajungė sau visą Prūsiją, Žiemgalą (*Semigaliam*) ir karelių žemę. Pietų Švedijos Södermanlando (Södermanland) srityje yra

¹⁶⁶ Žr. Blese E. Latviešu personu vārdū un uzvārdū studijas. – Rīgā, 1929, t. 1, p. 150–152.

¹⁶⁷ Žr. Mažiulis V. Senovės vakarų baltai. – Mokslas ir gyvenimas, 1981, Nr. 2, p. 7; taip pat jo: Pasaulio tautų kalbos, p. 14.

rasti du runų akmenys, kuriuose minima Žiemgala. Viename iš jų, vadina-
majame Gekstenos akmenyje (apie 1000–1075 m.), iškalta, kad Gumos
sūnus Roaras pastatė šį akmenį Slodės tėvo Audaro, kuris dalijęs auksą
(Žiemgaloje (*o Sæimgalum*), atminimui. Kitame – Nedervalo akmenyje
apie 1040 m.) iškalta, kad jį pastačiusi Sigrida savo vyrui Sveinui, kuris
turtingais laivais dažnai plaukdavęs apie Kolkos ragą (*Dómsnæs*) į Žiemgalą
(*Sæimgala*). XIV a. sukurtoje „Ingvaro sagoje“ (*Ingvarsaga vtðforla*)
pasakojama, jog tauta, kuri vadinasi žiemgaliais (*Seimgaler*), ilgesnį
laiką nemokėjusi duoklės karaliui Olavui, todėl šis pasiuntęs į jų žemę
Anundą ir Ingvarą priversti šią tautą tą duoklę mokėti. Taip pat XIV a.
sudarytoje sagoje *Hausbók* minimos upės *Seimgala* (Lielupė) ir *Duna* (Dau-
gava).

Lavrentijaus metraštyje tarp tų tautų, kurios „sėdi Jafeto dalyje“,
yra ir Žiemgala (*Зимьгола*). Yra ji ir tarp tų tautų, kurios moka [Kijevo]
Rusiai duoklę (*Зимгола*). Pagaliau dar pasakyta, kad 1106 m. Žiemga-
la (*Зимьгола*) nugalėjusi Polocko kunigaikščio Vseslavo sūnų Vsesla-
vičių.

Vokiečių šaltiniuose žiemgalių ir Žiemgalos vardai pradedami minėti
tada, kai vokiečiai pradėjo brautis į Rytų Pabaltijį. Pačioje „Livonijos
kronikos“ pradžioje (I, 6) pasakyta, kad 1200 m. popiežius Inocentas III,
grasindamas prakeikimu, uždraudė visiems krikščionims prekybos reika-
lais lankytis žiemgalių uoste (*portus Semigallorum*), kuris, manoma, yra
buvęs Lielupės žiotyse. Nuo to laiko žiemgalių vardas tiek kronikose, tiek
kituose dokumentuose minimas gana dažnai. Lotyniškuose šaltiniuose
jis rašomas *Semigalli*, *Semigallia*, vokiškuose – *Semegallen*, *Semgallen*.

Yra išlikę 1254 ir 1272 m. Žiemgalos žemių dalybų tarp ordino ir vys-
kupo aktai. Iš šių dokumentų galima nustatyti senovės Žiemgalos apytik-
res ribas ir sritis.

Didžiausia Žiemgalos sritis yra buvusi *Up mala* (*Upemolle*, *Opemolle*) –
vardas aiškus: la. *upe* „upė“ + *mala* „kraštas, krantas“, taigi lietuviškai
būtų „Paupys“. Tai kraštinė sritis, rytuose ribojusis su sėlių žeme, pietuose
su lietuviškomis Upytės ir Šiaulių žemėmis. Dab. Lietuvos teritorijoje ji
driekėsi abiem Mūšos pusėmis, Latvijoje – dešiniuoju Mūšos bei Nemunė-
lio krantu ir apėmė Barbelės, Cuodės, Vecsaulės, Lambertos, Iecavos apy-
linkes, taip pat dalį Mintaujios, Salgalės, Mežuotnės, Bauskės apylinkių.
Upmalės srityje, dab. Joniškio apylinkėse, Sidabros ir Vilkiaušio santakoje,
stovėjo viena iš keturių stipriausių žiemgalių pilių – Sidabra (*Sidobren*,
Sydobre).

Vakaruose kraštinė Žiemgalos sritis buvo *Duobene* resp. *Duobė*
(*Dubene*, *Dobene*) – plg. lie. *duobė*, la. *dūobe*. Šaurėje ji ribojosi su Taikos
Kuršu, vakaruose su kita Kuršo sritimi – Žeme tarp Skrundos ir Žiemga-
los, pietuose užėmė gabalą dab. Lietuvos teritorijos Klykolių apylinkėje
Agluonos upės (Vadakties kr.) srityje, Latvijoje – Ezerės ir Birzės upių
srityse, Vadaktės ir Vecaucės apylinkės, dalį Lielaucės apylinkės, šiek tiek
Zvardės bei Jaunaucės apylinkių, visą Blydienės apylinkę. Srityje stovėjo
Duobės (*Dobe[n]*) pilis.

Tarp šių dviejų didelių sričių, einant iš pietų, buvo tokios mažesnės
sritis:

Zagarė (*Sagare, Sagera*), plg. lie. *Žagāris ež., Žagārių ež.*, la. *Žagariņi* ir kt. Tai mažytė sritis, buvusi dab. Žagarės apylinkėse. Kiek toli ji siekė į pietus, nežinoma. Šioje srityje, tikriausiai prie Žagarės esančiame Raktuvės piliakalnyje, stovėjo stipri pilis Raktuvė, arba Raktė (*Racketen, Racken, Ratten*).

Silenė (*Silene*), plg. la. *sils*, lie. *šilas*. Irgi mažytė sritis dab. Latvijos teritorijoje, Mežmuižos apylinkėse.

Tervetenė (*Thervethene, Teruetene, Terevethene*) – vardas greičiausiai finougrų kilmės¹⁶⁸. Nedidelė sritis prie Tervetės upės, apėmė dab. Latvijos Kalnamuižos ir Zaļmuižos apylinkes. Srityje stovėjo žymi Tervetės pilis.

Sparnenė (*Sparnene*), plg. la. *spārns*, lie. *spařnas*. Šiaurėje ribojosi su Taikos Kuršu, vakaruose su Duobenės sritimi, pietuose su Tervetene, rytuose su Duobelene, Zebraus ir Aucės srityje, Ilės, Lielaucės, Aryčių, Upesmuižos, Bikstų apylinkėse.

Duobelenė (*Dubelene, Doblen[e]*) dab. Duobelės apylinkės Berzės upės srityje. Viena iš seniausių stovyklų latvių žemėje. Duobelės pilis buvo viena iš stipriausių žiemgalių žemėje.

Kai į Rytų Pabaltijį pradėjo brautis vokiečiai, žiemgaliai, kaip ir kitos čia gyvenusios tautos ar gentys, kokio nors politinio vieneto nesudarė. Nedideles teritorines sritis valdė atskiri kunigaikštukai ar seniūnai (šaltiniuose vadinami įvairiai: *konic, kunic, houbetman, rex, dominus, vir nobilis* ir pan.), kurie neretai pešdavosi tiek tarpusavy, tiek kariaudavo su kitų genčių tokiais pat valdovėliais. Tai buvo labai paranku vokiečiams: jie stengdavosi šiuos valdovėlius kiršinti vienus prieš kitus, kai kuriuos iš jų jiems pavykdavo patraukti į savo pusę ir padaryti savo talkininkais. Ne išimtis buvo ir žiemgaliai. Pvz., 1202 m. Albertas sudarė sutartį su žiemgaliais prieš lyvius. 1205 m. vienas iš žiemgalių seniūnų Viestardas atvyko į Rygą ir sukurstė vokiečius kartu pulkti iš estų žemių su dideliu grobiu ir daugybe belaisvių grįžtančius lietuvius. Užpuolimas pavyko. Kitaip atsitiko 1208 m., kai tas pats Viestardas, kaip kronika sako, „atsimindamas dar daugelį karų ir nelaimių, kuriuose lietuviai jį buvo nugalėję ir apiplėšę visas Žiemgalos sritis, rengėsi karo žygiui prieš lietuvius ir Rygoje nužemintai maldavo krikščionių pagalbos“ (XII, 2). Žygis šį kartą visiškai nepavyko – žiemgaliai su vokiečiais buvo smarkiai sumušti.

Tačiau bent kai kurie žiemgalių vadovai greitai suprato, kokią pavojų vietiniams gyventojams kelia vokiečių įsigalėjimas, ėmė jungtis su kitomis čia gyvenusiomis tautomis bei gentimis ir kartu priešintis vokiečių agresijai. Pvz., 1210 m. žiemgaliai kartu su lyviais, kuršiais, lietuviais, estais ir rusais dalyvavo vokiečių užimtos Kuoknesės pilies apgulime. 1228 m. vakariniai žiemgaliai kartu su kuršiais ir žemaičiais užėmė ir išgriovė pačioje Rygos pašonėje buvusį Daugavgrivos vienuolyną ir pilį.

Pavergti žiemgalius ordinui sekėsi sunkiai: iš visų baltų genčių vokiečių vergijon jie pateko paskutiniai. Nors, pranašesnių ordino jėgų spaudžiami, jie ne kartą būdavo priversti pasiduoti ir pripažinti vokiečių valdžią, bet, pirmai progai pasitaikius, vėl sukildavo ir nusimesdavo pavergėjų jungą.

¹⁶⁸ Žr. Vanagas A. Lietuvos TSR hidronimų daryba, p. 139.

Tokių progų atsirasdavo vis daugiau tada, kai ėmė formuotis Lietuvos valstybė ir lietuviai pradėjo mirtinas kovas su Livonijos ordinu.

1230 m. žiemgaliai buvo priversti pripažinti ordino valdžią. Jų žemes pasidalijo ordinas ir Rygos vyskupas. Šie aktai neapėmė viso žiemgalių gyvenamo krašto, nes dar ne visi jie buvo pavergti. Po Saulės mūšio (1236 m.) pavergtieji žiemgaliai sukilo, nusimetė svetimą jungą, ir tik 1250 m., vykstant Lietuvoje vidaus karui, ordinui vėl pavyko juos pavergti. Naują progą žiemgaliams sukilti davė vokiečių pralaimėjimas Skuodo (1259 m.) ir Durbės (1260 m.) mūšiuose. Po šių mūšių žiemgaliai buvo visiškai nusikratę vokiečių valdžios. Tik po to, kai 1271 m. ordinui vėl pavyko užgrobti Mežuotnės bei Tervetės pilis – rytų ir vakarų Žiemgalos sostines, žiemgaliai 1272 m. buvo priversti pasirašyti su ordinu sutartį, kuria jie pripažino ordino valdžią ir įsipareigojo duoti jam duoklę.

Naujas žiemgalių sukilimas įsiliepsnojo, kai 1279 m. pačioje žiemgalių žemėje įvykusiose kautynėse prie Aizkrauklės lietuviai vėl smarkiai sumušė vokiečius. Šiose kautynėse vokiečių pusėje turėjo dalyvauti ir pavergtieji žiemgaliai, bet jie iš mūšio pasitraukė ir, vokiečiams pralaimėjus, ryžosi sukilti. Tai buvo paskutinis žiemgalių sukilimas, trukęs daugiau kaip dešimt metų. Šiam sukilimui iš pradžių vadovavo žiemgalių seniūnas Nameisis. Manoma, kad jis valdęs visą Žiemgalą, išskyrus vokiečių užgrobtą Mežuotnės sritį. Nameisis palaikė glaudžius ryšius su Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Traideniu, ir lietuviai sukilimo metu ne kartą yra padėję žiemgaliams.

Pirmiausia žiemgaliai užpuolė Tervetę, užėmė miestą, o po kelių dienų ir pilį. Išskyrus Mežuotnę, vokiečių jungą nusimetė ir kitos Žiemgalos sritys. Tačiau ordinas gavo pagalbos iš Prūsijos, nuniokojo Tervetės bei Duobelės sritis, sudegino Duobelės miestą. 1279 m. rudenį Nameisis mėgino netikėtai užimti Rygą, bet šnipai apie žygį buvo pranešę ordinui, ir vokiečiai puolimo jau laukė. Mūšis įvyko prie Lielupės. 1281 m. jungtinė Livonijos kariuomenė, vadovaujama paties magistro, užėmė Tervetę. Buvo sudaryta nauja taikos sutartis su ordinu. Nameisis išvyko į Lietuvą pas Traidenį, kuris jį paskyrė vadovauti dideliam žygiui prieš Kryžiuočių ordiną. Ar jis grįžo į Žiemgalą, neaišku. Žiemgaliai greitai vėl sukilo, ir tų pačių 1281 m. pabaigoje Tervetė vėl buvo išlaisvinta.

Stengdamiesi žūt būt užimti vakarų Žiemgalos centrą Tervetę, vokiečiai 1285 m. šalia Tervetės pasistatė Heiligenbergo (Svetaiskalnio) pilį, iš kurios be perstojo puldinėjo aplinkines žemes. Žiemgaliai, pasikvietę į pagalbą lietuvius, mėgino šią pilį užimti, bet tai jiems nepavyko. 1286 m. žiemgaliai ir lietuviai patys sudegino Tervetę ir pasitraukė į Raktės pilį. Vokiečiai, niekaip neįstengdami užimti paskutinių žiemgalių pilių – Duobės, Raktės, Sidabros ir kt., – ėmė naudoti niokojimo taktiką – nuolatiniams puldinėjimais („reizais“) jie nualino kraštą ir privertė žmones baduoti. Tai davė savo vaisius – žiemgaliai buvo priversti išeiti iš Raktės. Vokiečiai, pilį sudegino. Paskutinę žiemgalių pilį Sidabrą vokiečiai užėmė 1289–1290 m. žiemą. Ji taip pat buvo sudeginta. Tada vokiečiai išgriovė ir savo Heiligenbergo pilį. Dešimtys tūkstančių žiemgalių pasitraukė į Lietuvą. Tie, kurie pasidavė vokiečiams, buvo ištremti į Mintaują. Taip baigėsi žiemgalių kovos dėl savo laisvės.

Atskirai dar minėtini lietuvių santykiai su žiemgaliais. Tiek prieš atsirandant šiuose kraštuose vokiečiams, tiek iš pradžių ir jiems atsiradus, lietuviai gana dažnai traukdavo per žiemgalių žemę į lyvių ir estų žemes. Puldinėdavo jie ir žiemgalius. Todėl, atsiradus čia vokiečiams, kai kurie žiemgalių valdovėliai šaukėsi jų pagalbos prieš lietuvius. Tačiau vėliau padėtis pasikeitė, ir žiemgaliai neretai naudojosi lietuvių pagalba kovose prieš vokiečius. Be to, Lietuvos didieji kunigaikščiai, pradėdami galbūt jau Mindaugu, valdė bent dalį Žiemgalos. Ypač glaudūs žiemgalių ryšiai buvo su Treniota ir Traideniu, o Vytenis ir Gediminas oficialiai titulavosi Žiemgalos valdovais – kunigaikščiais ar karaliais. Gediminas viename savo 1323 m. laiške pranciškonams prašo atsiųsti žiemgališkai mokančių kunigų. Tas rodo, kad tuometinėje Lietuvoje žiemgalių gyventa ne taip jau mažai.

Kaip jau buvo įprasta, vokiečių užgrobtosios žiemgalių žemės buvo padalytos ordinui ir vyskupui. Kai 1561 m. buvo likviduotas Livonijos ordinas ir įkurta Kuršo kunigaikštystė, Žiemgala įėjo į ją kaip sudėtinė dalis, ir vėlesnė jos istorija buvo ta pati, kaip ir visos kunigaikštystės. Dabartinėje Latvijos TSR seniau žiemgalių ir sėlių gyventa sritis vadinama *Zēmgale*, lie. *Žiemgala*.

Minėtasis Ž. de Lanua savo 1413–1414 m. kelionės aprašyme vienoje vietoje mini žiemgalių (*Zamegaelz*), kuršių ir lyvių kalbas, kitoje – lyvių, žiemgalių (*Tzamegaelz*) ir estų kalbas. Iš to daroma išvada, kad tuo metu žiemgalių kalba ar tarmė dar buvo gyva. A. Salys yra konstatavęs, kad 1426 m. žiemgalių sritys, įėjusios į Lietuvos teritoriją, jau buvusios lietuviškos¹⁶⁹. Vyraujanti tyrinėtojų nuomonė yra ta, kad žiemgalių kalba išnyko XV a., greičiausiai antroje pusėje.

Lietuvoje tiek ši baltų gentis, tiek jos gyventas kraštas vadinami dvejopai: *žiemgāliai*, *Žiemgala* ir *žemgāliai*, *Žemgala*. Latviai vadina: *zemgaļi*, *zemgalieši*, *Zēmgale*. Abiejų šių pavadinimų etimologija yra aiški: vienu atveju tai būtų „žiemų galas, kraštas“ ir jo gyventojai, kitu – „žemas galas, kraštas“ ir jo gyventojai. Kadangi žiemgaliai, bent nuo lietuvių, gyveno į žiemius (šiaurę), ir gyveno Mūšos–Lielupės žemumose, tai šiuo požiūriu abi etimologijos yra galimos. K. Būgos ir J. Endzelyno nuomone, senovinis tikrasis tiek krašto, tiek jo gyventojų pavadinimas yra buvęs su *-ie-*. Tai rodytų rusų *Зум-* (plg. *Лум-*: *Liet-*) ir skandinavų *Seim-*, kur *-i-* ir *-ei-* tegalėjo atsirasti tik iš *ei* > *ie*, bet ne iš *e*. Galimas daiktas, kad ir lotynų bei vokiečių *Sem-* *-e-* atspindi dvibalsį *-ie-*. Be to, skandinavų *ei* atspindi greičiausiai kuršišką *ei*, nes skandinavai žiemgalių vardą pirmiausia galėję išgirsti iš kuršių lūpų. Latvių dabar vartojami pavadinimai *Zēmgale* ir *zemgaļi* yra knyginiai, padaryti pagal vokiečių *Semgallen*¹⁷⁰. Vardas *zemgalieši* dabar yra vartojamas pavadinti šiandieniniams Žiemgalos (*Zemgales*) gyventojams, taip juos atskiriant nuo senovės žiemgalių (*zemgaļi*).

¹⁶⁹ Žr. Salys A. Die žemaitischen Mundarten. – Kn.: Tauta ir žodis, t. 6, p. 198.

¹⁷⁰ Žr. Būga R. r. II 106–109; III 252–253; Endzelins D. izl. III 1 419; Endzelins Iev. 47–48.

Jokių rišlių tekstų žiemgalių kalba nėra išlikę, todėl apie ją, kaip ir apie kuršių kalbą, ši tą galima spręsti tikėtai iš istorijos šaltiniuose randamų tikrinių vardų, kurių ten yra mažiau negu kuršių vardų, ir kai kurių seniau žiemgalių gyvento krašto vietovardžių bei vienos kitos šio krašto dabartinių tarmių ypatybės. Šitokių būdu gautų duomenų yra palyginti nedaug, be to, jie kai kuriais atvejais gana prieštaringi.

Atrodo, žiemgaliai turėjo *s*, *z* ten, kur lietuviai turi *š*, *ž*, pvz.: *Silene*, plg. la. *sils*, lie. *šilas*; *Missa*, la. *Misa*, plg. lie. *Mišė* ež.; *Soule*, lie. *Šiaulė*, *Šiaulė* (ar *Šiauliai*); *Westhardas*, *Vester*, plg. lie. *Vieštautas*; *Namaise*, plg. lie. *Namešis*; *Sagare*, *Sagera*, lie. *Žagārė*; *Bersenene*, plg. lie. *Bėrženai*, la. *bėrzs*, lie. *bėrzas*; *Sebrus*, la. *Zėbrus*, plg. lie. *žėbras*¹⁷¹ ir kt. Galimas daiktas, kad ši žiemgalių kalbos ypatybė atsispindi ir Žasaičių kaimo (Šiaulėnų apyl.) tarime vietos tarime *Zansaičiai*, *Zansėčiai*¹⁷².

Prieštaringi yra duomenys apie minkštųjų *k'*, *g'* likimą žiemgalių kalboje. XIII a. istorijos šaltiniuose yra pavyzdžių, rodančių, kad *k'*, *g'* > *c*, *dz*, pvz.: *Autzis*, la. *Aūce*, lie. *Áukė*; *Batsenen*, plg. la. *Bāces*, *Bāci*, *Bācis*, lie. *Bōkiškė*, *Bōkiškiai*; *Wilsze*, *Wyltze*, la. *Vilce*, plg. lie. *Vilkijà* (Švėtės dš.); *Zervinas* (*Z* = *Dz*-), plg. la. *dzėrve*, lie. *gėrvė*; *Zetzedua*, plg. la. *dzedzieda* „dirvonuojantis, neapdirbtas laukas“; *Zedreuos*, plg. la. *dziedrs*, lie. *giėdras* arba la. *dzėdrs* „šiurkštus, nedraugiškas“.

Tačiau tuose pačiuose XIII a. dokumentuose yra ir tokių parašymų: *Augegua*, *Augegoge*, *Sigemoa*. P. Šmitas nurodė, kad Žiemgaloje esama vietovardžių, kuriuose vietoj laukiamų *c*, *dz* tariama *k'*, *g'*, pvz.: šalia *Iecava* tariama ir *Iekāva*, *Kerkliņu ezers*, *Aņģi*, *Raģene*¹⁷³. Recenzuodamas P. Šmito straipsnį, Būga pažymėjo, kad „jei upės vardas *Iek'ava* (lie. *Iekiava*) arba *Iek'eva* (lie. *Iekėvė*) „Iecava“, *K'erkliņu ezers* [...] ir *Aņģi* [...] yra ne lietuviški vardai, tai jie rodytų žiemgalius tarus minkštuosius *k* ir *g* lietuviškai“ ir pridūrė: „Galutiniam sprendimui, ar žemgaliečių kalboje minkštieji *k* ir *g* buvo tariami latviškai (*c*, *dz*) ar lietuviškai (*k'*, *g'*), reiktų turėti mėdžiagos iš Žiemgalos latviškų šnektų“¹⁷⁴.

Tokios medžiagos iš Žiemgalos latviškų šnektų nemaža pateikė V. Dambė straipsnyje „Blydienės vietovardžiai kaip praeities liudininkai“¹⁷⁵.

Blydienės krašte, kuris įėjo į senosios Žiemgalos teritoriją, autorė surado nemaža vietovardžių, kuriuose vietoj laukiamų *c*, *dz* yra *k'*, *g'*, pvz.: *Daūķis*, *Ķipsnas dzelme* ir *Ķipsnas lieis*, *Plūoķis*, *Rūķi*, *Giņterenes plava*, *Duģis*, *Pūoģene Reģinas* ir kt.¹⁷⁶

Panaši padėtis yra ir su tautosilabiniu *n*. Remiantis istorijos dokumentuose randamais vardais: *Blidenen*, la. *Blidienne*, plg. lie. *blindis*; *Mytowe*, *Mitowe*, *Mitowia*, lie. *Mintaujà*; *Slok*, la. *Slūoka*, plg. lie. *slankà*, buvo tvir-

¹⁷¹ Žr. Būga R. r. III 256–267; Šliavas J. Šiaulės kalnas. – Kultūros barai, 1980, Nr. 6, p. 61–62.

¹⁷² Žr. Šliavas J. Min. str., p. 62.

¹⁷³ Žr. Šmits P. Par žemgaliešu un sēju tautību. – Kn.: FBR I 48.

¹⁷⁴ Žr. Būga R. r. II 107–108.

¹⁷⁵ Dambė V. Blydienės vietvārdi kā pagātnes liecinieki. – In: R. kr. Endz. 391–452.

¹⁷⁶ Ten pat, p. 433–439.

tai įsigalėjusi nuomonė, kad žiemgalių kalboje tautosilabinis *n* buvo išnykęs¹⁷⁷. Tačiau V. Dambės tyrinėjimas verčia šią pažiūrą reviduoti. Savo darbe ji pateikia nemažą Blydienės krašto vietovardžių, kuriuose tautosilabinis *n* yra išlaikytas, pvz.: *Bleñdiena, Dūnki, Iñta kaļns, Jiñtars (j < ģ), Juñgañis, Kleñces, Pluñci, Puñkas, Rinkas, Skruñdu leja* ir kt.¹⁷⁸

K. Būga, remdamasis istorijos dokumentų parašymais *Mezoten, Mezuote, Mes(y)othern*, darė išvadą, kad žiemgaliai, kaip ir latviai, junginį *dj* buvo pavertę *ž*: la. *Mežuotne*, pgl. la. *mežs* „miškas“, lie. dial. *mėdžias* „t. p.“¹⁷⁹.

J. Endzelynas atsargiai spėjo, kad junginys *dj* žiemgalių, kaip ir lietuvių, kalboje buvo pavirtęs *dž* – tai galėtų rodyti vietovardis *Džūkste* ir viename viduramžių dokumente parašymas *Medzothern*. Be to, ši spėjimą galėtų patvirtinti ir tas faktas, kad latvių kalbos žiemgališkųjų tarmių dalyje yra, kaip lietuvių kalboje, *dž, č* ten, kur latvių kalboje apskritai yra *ž, š*, pvz.: *skruzdžu*, lie. *skruzdžiū*; *sirdžu* ir *sir^adžu*, la. *siržu*, lie. *širdžiū*; *rikšču*, la. *rikš(j)u*, lie. *rýkščiū*; *biču*, la. *bišu*, lie. *bičiū* ir kt.¹⁸⁰

Be to, Endzelynas pabrėžė tą faktą, kad senųjų žiemgalių dialekte, pirma, balsiai prieš tautosilabinį *r* buvo išlikę trumpi, ir, antra, tarp šio *r* ir po jo einančio priebalsio galėjęs atsirasti įterptinis balsis. Tai rodytų istorijos šaltinių parašymas *Terevethene* šalia *Thervethene* ir žiemgališkųjų tarmių dalyje pasitaikanti anaptiksė. Įterptiniai balsiai vienos šnektose ištariami normalūs, kitose daugiau ar mažiau redukuoti, pvz.: *darazs < dārsz*; *zirags < zifgs*; *varana* arba *varina < vārna*; *berizs < bērsz*; *bir^eze < birze*; *speret < spērt* ir kt. Pasitaiko anaptiksė ir po *l*, bet daug rečiau, pvz.: *galads < galds*; *ilagi < ilgi*; *spalava < spaļva*¹⁸¹.

Tokias pačias ypatybes – pirmųjų balsių trumpumą prieš tautosilabinį *r* ir anaptiksę – kaip vieną iš būdingiausių žiemgalių dialektų požymių nurodo ir V. Dambė¹⁸². Anaptiksę, kaip būdingą *Džūkstės* ir aplinkinių tarmių, kuriomis kalbama plote, taip pat įėjusiam į senosios Žiemgalos teritoriją, fonetikos ypatybę, nurodo ir Z. Birzniece. Tik pirmųjų balsių trumpumas prieš tautosilabinį *r* čia esąs išlaikytas ne visur ir ne visais atvejais¹⁸³.

Panašus reiškinys pastaruoju metu konstatuotas ir tose lietuvių tarmėse, kuriomis kalbama buvusiojoje senosios Žiemgalos teritorijoje. Pvz., Žeimelio apylinkėse tariama: *sār^egs* „sargas“; *dār^obs* „darbas“; *pēr^ek* „perka“; *žir^oniu ankštis* „žirnių ankštys“¹⁸⁴. Pasvalio r. Kyburių apylinkėje neretai tariama: *šēr^edš* „širdis“; *gēr^ed* „girdi“; *pēr^ek* „perka“; *bōr^on*

¹⁷⁷ Žr. Būga R. r. III 256, 266–267, 734, 748; Endzelīns Iev. 48.

¹⁷⁸ Žr. Dambė V. Min. veik., p. 433–439.

¹⁷⁹ Žr. Būga R. r. III 256, 266.

¹⁸⁰ Žr. Endzelīns Latv. val. gram. 178–179; Rudzītē M. Latviešu dialektoloģija. – Rīgā, 1964, p. 91.

¹⁸¹ Žr. Endzelīns Latv. val. gram. 152–153; Edzelīns D. izl. III 1 420; Rudzītē M. Min. veik., p. 80–81.

¹⁸² Žr. Dambė V. Min. veik., p. 422–426.

¹⁸³ Žr. Birzniece Z. Džūkstes un dažu apkārtējo izlokšņu fonētika. – In: R. kr. Endz. 322.

¹⁸⁴ Žr. Šliavas J. Žiemgališki etiudai. – Kn.: Kraštotyra. V., 1971, p. 313.

„burna“ ir kt. Ar tai yra senųjų žiemgalių kalbos liekana, sunku pasakyti – tai gali būti atsiradę ir pačioje tarmėje¹⁸⁵.

Iš morfologinių ypatybių galima paminėti tokį pat savybinio įvardžio kilmininko nekaitomos formos vartojimą, kaip ir lietuvių kalboje. V. Dambė yra nustatiusi, kad dab. viensėdžio vardas *Sauzeri*, *Sauzeři* seniau būvęs rašomas *Sauvasirgu mahjās*, *Sauwasirgōs* iš senesnio *Savazirgi*, plg. lie. *savo žirgai*. Panašiai šis įvardis vartojamas ir Aizvykių, Nycos bei Rucavos apylinkėse, kur kalbama žiemgališkais patarmėmis¹⁸⁶.

Vietovardžiams sudaryti žiemgaliams būdinga priesaga yra buvusi *-ene*, pvz., istorijos šaltiniuose yra: *Bersenene*, *Dubelene*, *Eglonene*, *Pestene*, *Putelene*, *Silene*, *Sparnene*, *Teruetene*, *Velsene* ir kt. Nemaža tokios priesagos vietovardžių yra ir dabar, pvz.: *Abrene*, *Bedrene*, *Bucene*, *Cinene*, *Duburene*, *Smildzene*, *Upene* ir kt.¹⁸⁷

K. Būga manė, kad žiemgaliams būdinga buvo ir vietovardžių priesaga *-uvė*, todėl tokius vietovardžius kaip *Rakuvėš*, *Salduvėš* kalnai Lietuvoje ir *Iecuve*, *Vircuve* upės Latvijoje jis laikė žiemgališkais¹⁸⁸.

Apibendrinant visus aukščiau pateiktus duomenis apie žiemgalių kalbą resp. dialektą, reikia sutikti su V. Dambės išvada, kad „... žiemgaliai, atrodo, kalbos atžvilgiu yra buvę dar artimesni lietuviams negu kuršiai (kurie iki šiol buvo laikomi artimiausiais)“¹⁸⁹.

Kuo paaiškinti kai kurių duomenų, turimų apie žiemgalių kalbą, prieštarumą, pasakyti nėra lengva. Vargu ar čia „[...] visa problemos esmė [...] yra chronologijoje“, kaip mano S. Karaliūnas¹⁹⁰. Pirma, kaip matyti iš to paties XIII a. istorijos šaltinių, pvz., *k'*, *g'* nevienodai atliepami tuo pačiu metu, antra, tiek *k'*, *g'*, tiek tautosilabinis *n*, kaip rodo V. Dambės pateikti medžiaga, yra išlikę iki mūsų dienų. Gal geriau manyti, kad žiemgalių, kaip ir kiekviena kita kalba ar dialektas, buvo suskilusi į trmes ir šnektas: viena dalis šių tarmių ar šnektų galėjo būti artimesnė lietuviams, kita – latviams.

Daugelis raštų apie žiemgalius baigiasi maždaug tokia formule: „Tie žiemgaliai, kurie gyveno dab. Latvijos teritorijoje resp. šiaurėje, sulatvėjo, o tie, kurie gyveno dab. Lietuvos teritorijoje resp. pietuose, – sulietuvėjo“. Tačiau ši „sakralinė“ formulė visai nepaaiškina, kaip atsitiko, kad tie šiaurės žiemgaliai, kurie sulatvėjo, pasidarė „latviškiausi“ iš visų latvių. Dalykas tas, kad latvių bendrinės, arba literatūrinės, kalbos pagrindą sudaro ta tarmė, kuria kalbama kaip tik anksčiau žiemgalių gyventoje teritorijoje, o „... artimiausios jai (t. y. bendrinei kalbai. – J. K.) yra tarmės apie Mintaują“¹⁹¹, vadinasi, daugmaž senovės Žiemgalos centre. Pirmosios latvių knygos (XVI a. antroji pusė) parašytos taip pat šia tarme. Taip pat čia (ir dalyje Vidžemės) yra geriausiai išlaikyta pirmąjį garsų sudėtis ir

¹⁸⁵ Žr. Kačiuškienė G., Girdenis A. „Žiemgališkoji“ anaptiksė šiaurės pavėžiškių tarmėje ir jos kilmė. – B 18(2).

¹⁸⁶ Žr. Dambė V. Min. veik., p. 439; Endzelīns Latv. val. gram. 520–521.

¹⁸⁷ Žr. Dambė V. Min. veik., p. 440–447.

¹⁸⁸ Žr. Būga R. r. III 256–257.

¹⁸⁹ Žr. Dambė V. Min. veik., p. 440.

¹⁹⁰ Žr. Karaliūnas S. Pastabos. – Kn.: Frenkelis Balt. kalb., 115.

¹⁹¹ Endzelīns Latv. val. gram. 12.

visos trys senovinės, iš latvių prokalbės paveldėtos, latvių kalbos priegaidės¹⁹².

Tvirtai atsakyti į klausimą, kaip čia viskas vyko, neįmanoma, nes nėra senesnių kalbos paminklų, taip pat trūksta smulkesnių žinių apie latvių kalbos formavimąsi bei jos plitimą kitų baltų genčių gyventose žemėse. Taigi galima tik spėlioti.

Yra žinoma, kad labai daug žiemgalių dėl įvairių priežasčių iš savo krašto išsikėlė. Iš Ž. de Lanua kelionės aprašymo matyti, kad žiemgalių tuo metu gyventa pietvakarių Kurše: keliaudamas iš Liepojos per Gruobinią, Kuldygą ir Kandavą į Rygą, jis pirmiausia mini žiemgalius ir tik po to kuršius ir lyvius. Kad žiemgaliai gyvenę pietvakarių Kurše, patvirtina ir tarmių duomenys – kampe į pietus nuo Gruobinio kalbama tarme, kuri sutampa su Žiemgalos tarme ir skiriasi nuo kuršiškųjų tarmių. Be to, kaip nurodo Endzelynas, „... nyciečiai (*nīcenieki*) dar ir dabar neskiria savęs prie Kuršo: Kuršas prasideda už Gruobinio“¹⁹³. Kada žiemgaliai čia atsikėlę, neaišku – gal dar prieš ordino laikus dėl nuolatinių lietuvių puldinėjimų, gal ordino laikais. Daug žiemgalių žuvo kovose su ordinu. Labai daug jų taip pat persikėlė į Lietuvą, pvz., po Sidabros užgrobimo į Lietuvą persikėlę apie 100 tūkstančių žiemgalių¹⁹⁴. Tai aniems laikams milžiniškas skaičius. Be to, ordinas, užgrobes kurią nors sritį, jos gyventojus dažnai išvarydavo į kitas sritis. Taigi galima būtų manyti, kad senovės Žiemgaloje pačių žiemgalių buvo išlikę ne taip jau daug, ir į šias sritis masiškai iš kitos Dauguvos pusės – iš vidurio Vidžemės – atsikėlę „tikrieji“ latviai. Taip tikytų aiškinti ir buvusios Žiemgalos bei vidurio Vidžemės tarmių sutapimą.

K. Būgos darbe „Lietuvių tauta ir kalba...“ žiemgaliams skirtas penktasis skyrius (žr. Būga R. r. III 251–267). Žiemgalių praeitis ir kalba liečiama ne kartą ir kituose Būgos darbuose (žr. Būga R. r. Rodyklės, p. 9).

Šliavas J. Žiemgališki etiudai. – Kn.: Kraštotyra. V., 1971, p. 310–320; Endzelins D. izl. III 1 419–421; Šmits P. Par zengaliešu un sēlu tautību. – Kn.: FBR I 47–51; Dambe V. Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki. – Kn.: R. kr. Endz. 391–452.

SĖLIAI

Nuo žiemgalių į rytus gyveno sėliai. Tai baltų gentis, apie kurią yra išlikę mažiausiai tiek istorijos, tiek kalbos žinių. Spėjamas pirmasis sėlių vardo paminėjimas galėtų būti senovės Romos valstybės kelių žemėlapiu, vadinamo *Tabula Peutingeriana*¹⁹⁵, kopijoje, kuri, kaip manoma, yra padaryta XIII a. iš III ar IV a. originalo. Čia pažymėta: *Caput fl[uvii] Selliani*. Yra pareikšta nuomonių, kad minimoji upė yra Dauguva, o *Selliani* – sėliai, vadinasi, užrašas reikštų: „Sėlių upės žiotys“¹⁹⁶. Jeigu iš tikrųjų šis

¹⁹² Ten pat, p. 12, 34.

¹⁹³ Endzelins Iev. 48.

¹⁹⁴ Žr. Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas, p. 322.

¹⁹⁵ Pavadinimas pagal vokiečių humanisto ir didelio senovės paminklų rinkėjo Konrado Peutingerio (1465–1547) pavardę.

¹⁹⁶ Žr. Okulicz J. Pradzaje ziem Pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973, p. 348; Karaliūnas S. Sėlių kalba. – Mokslas ir gyvenimas, 1972, Nr. 1, p. 17.

žemėlapis būtų sudarytas III ar IV a. (to tikrai pasakyti negalima), o *Selliani* reikštų „sėliai“, tai sėlių vardas būtų vienas iš anksčiausiai paminėtų baltų genčių vardų.

Neabejotinuose istorijos šaltiniuose sėlių vardas pasirodo iš visų baltų genčių vėliausiai – tik XIII a. Keista, kad sėlių, nors jie buvo artimi rusų kaimynai, visai nemini XI – XII a. rusų metraščiai, kuriuose minimos kitos, daug toliau nuo rusų gyvenusios baltų gentys. Gal taip yra dėl to, kad rusai sėlių neskyrė nuo latvių ar lietuvių?

Pirmoji sėlius pamini Henriko Latvio kronika, kur jie vadinami lo. *Selones*. Pagal šią kroniką XIII a. pradžioje svarbiausias sėlių politinis ir karinis centras yra buvęs Sėlpilis (*castrum Selonum*) kairiajame Dauguvos krante (dab. latvių miestelis Sėlpils, Jekabpilio r.). Tai buvęs „jiems [lietuviams] išeinantiems ir įeinantiems visą laiką prieglobstis (*refugium*)“ (XI, 6). Matyt, čia yra buvusi patogiasia persikėlimo per Dauguvą vieta, iš čia sėlių sąjungininkai lietuviai rengdavo dažnus žygius į lyvių, latgalių ir estų žemes, buvusias anapus Dauguvos. Tai, aišku, negalėjo patikti vokiečiams, ir jie stengėsi žūt būt panaikinti šį lietuvių „prieglobstį“. 1208 m. Rygos vyskupas Albertas surinko didelę kariuomenę, į kurią buvo įjungti ir apkrikštytieji lyviai bei latgaliai, ir pasiuntė ją „nugalėti sėlių“. Vokiečių kariuomenė apsupo Sėlpilio tvirtovę, privertė sėlius pasiduoti, duoti įkaitus, pasižadėti krikštytis, neprileisti prie pilies lietuvių ir visais atvejais klausyti krikščionių, t. y. vokiečių. Kronikos žiniomis, tuo ir baigėsi Sėlos užkariavimas.

Iš tolesnių kronikos vietų matyti, kad sėlių gyventa ir dešiniajame Dauguvos krante – jie ten, kaip Kuoknesės kunigaikščio valdiniai, minimi kartu su latgaliais, vadinasi, gyveno su šiais, matyt, sumišai, be to, kadangi latgaliai paprastai minimi pirmoje vietoje, tai daroma išvada, kad sėlių ten buvo mažuma.

Mini sėlius ir „Eiliuotoji Livonijos kronika“, kur jie vadinami vo. *Selen*, o jų kraštas *Selenland*. Šioje kronikoje išvardijami sėlių kaimynai – lyviai, rusai, lietuviai, žiemgaliai, latviai. Šiaip jau kokių nors smulkesnių žinių apie sėlių gyvento krašto ribas ar sritis abiejose kronikose nėra. Neminimas jose taip pat, išskyrus Sėlpilį, nė vienas sėlių vietovardis ar asmenvardis.

Papildomų žinių apie sėlius bei jų kraštą randama kai kuriuose XIII – XIV a. dokumentuose. Pvz., popiežiaus Inocento IV 1254 m. akte patvirtinamos Livonijos ordino nuosavybės teisės į tokias sėlių pilis arba tvirtoves (*castra seu munitiones*) ir jų sodybas (*villas*): *Allecten*, *Calve*, *Selen*, *Medene*, *Nitzcegale*. Mindaugo dovanojimo Livonijos ordinui 1255 m. akte minima žemė, kuri vadinasi *Selen*, būtent, *Meddene*, *Pelone*, *Maleysine*, *Thovraxe*. Ne visos čia suminėtos vietovės yra išaiškintos, pvz., visai neaiškios yra *Allecten* ir *Pelone*. *Nitzcegale* identifikuojama su latvių dab. *Nīcgale* Daugpilio r. Būga laikė, kad *Calve* – *Kālviai*, Taurāgnų parapijos sodžius, *Selen* – *Sēlē* ten pat, *Medene* – *Medēnai*, Utenos par. sodžius, *Malesine*, *Mallaysen* – *Malaīšiai*, Svėdasų par. sodžius, *Thovraxe*, *Theuraxe*, *Thowraggen* – *Taurāgnai*¹⁹⁷. Kai kurie iš šių identifikavimų kelia ir

¹⁹⁷ Žr. Būga R. r. II 109.

šiokių tokių abejonių. Pvz., Kalvių Lietuvoje yra gana daug, be to, ir Rokiškio r., kuris taip pat įėjo į senąją Sėlą. Latvijos TSR taip pat yra *Kalve* (Zalves, seniau Lielzalves apyl.); Latvijoje yra ir *Medene* (Laucesos apyl., Gryvos r.). Tai vis senoji Sėlos žemė.

Gana smulkus sėlių krašto ribų nusakymas yra pateiktas 1261 m. Mindaugo dovanojimo akte, kuris, tarp kitko, laikomas ordino padirbtu po Mindaugo mirties. Pagal šį aktą šiaurinė sėlių riba ėjusi Dauguvos upe nuo Daugpilio (*Nowenene*) iki Kekavos upės, kur ji ties Duolės sala įteka į Dauguvą. Pietinė Sėlos riba ėjusi nuo Daugpilio pro Luodžio (*Lodenbeke*) ežerą, Dusetos (*Dussethe*) upe, pro Sartų (*Sarthe*) ežerą, toliau Šventosios (*Swenteuppe, Swentoppe*), Latavos (*Lettowiae, Lettawie*) upe iki Vašuokos (*Wasseuke, Waseweke*), paskui Viešintos (*Vesinthe, Wesinte*) ir Lėvens (*Lenene, Levene*) upėmis.

Šiuo ir kitais anų laikų dokumentais remdamasis, Būga pietinę Sėlos ribą vedė pro tokias vietas: Salakas, Tauragnai, Utena, Svėdasai, Subačius, Palėvenė, Pasvalys, Saločiai. Tuo metu čia jau gyvenę nemaža ir lietuvių, tačiau pats kraštas dar tebesivadinęs *Sėla*, arba *Sėluona* (lo. *Selonia*)¹⁹⁸.

Dabar dėl šios ribos yra abejojama ir manoma, kad bent kai kuriomis vietomis ji ėjusi kiek toliau į šiaurę.

Laikoma, kad sėliai išnyko – šiaurėje sulatvėjo, o pietuose sulietuvėjo – iš visų baltų genčių anksčiausiai – prieš XIV a. vidurį.

Sėlos ir sėlių vardą aiškino K. Kuzavinis. Jo nuomone, vardas *Sėla* yra hidroniminės kilmės ir sietinas su veiksmažodžiais *selėti* „tekėti“, *salti* „tekėti“, *salvėti* „sunktis, pamazu tekėti“, *salviñti* „varvinti“. Iš upėvardžio *Sėl-iupis, Sėl-iupys* atstatoma praforma **Sėlia*, **Sėlė*, o iš jos ir kilęs etnonimas *sėliai*¹⁹⁹. Šiai etimologijai iš esmės pritaria A. Vanagas²⁰⁰. Kiek kitaip sėlių vardą aiškina S. Karaliūnas²⁰¹.

Apie vieną kitą sėlių kalbos ypatybę, lygiai kaip ir apie jotvingių, kuršių bei žiemgalių kalbas, galima šį tą spręsti irgi tikrai iš tikrinių vardų, esančių ano meto istorijos šaltiniuose (deja, tų vardų ten palyginti labai mažai), ir tų lietuvių bei latvių tarmių, kuriomis kalbama buvusioje Sėlos teritorijoje.

Šiais duomenimis remiantis, manoma, kad sėliai, kaip ir prūsai, jotvingiai, latviai, kuršiai ir žiemgaliai, turėjo *s*, *z* ten, kur lietuviai turi *š*, *ž*. Pavyzdžiai su *s* vietoj lie. *š* istorijos šaltiniuose yra tokie: *Maleysine, Mallaysen, Mallaisen*, lie. *Malešiai*; *Swenteuppe, Swentoppe*, lie. *Švent-óji*; *Wasseuke, Waseweck*, lie. *Vašuokà*; *Vesinte, Wesinte, Vesyten*, lie. *Viešintà*; pavyzdžių su *z/ž* istorijos šaltiniuose nėra. Ežero vardą *Zārasas*, iš kurio kilęs ir *Zarasų* miesto pavadinimas, Būga kildina iš **ezerasas*, **ezararas*, lie. „ežeras“²⁰². Be to, sėliškais laikomi vardai, pvz.: *Zaduojÿs, Zaduojas* ež., plg. *Žadikė* Šušvės dš.; *Zirnajÿs* ež., plg. *Žirnajà* Šventosios I kr., *Žirnājis* ež.; *Zálvas* ež., *Zálvė* ež., *Zelvÿs* ež., plg. *Žalvė* Varmės kr. ir kt.

¹⁹⁸ Žr. Būga R. r. III 274, 578.

¹⁹⁹ Žr. Kuzavinis K. Etymologica. – B I (2) 179–180.

²⁰⁰ Žr. Vanagas Būga 19.

²⁰¹ Žr. Karaliūnas S. Min. str., p. 17–18.

²⁰² Žr. Būga R. r. II 19–20; III 279, 564, 579; kitaip šio vardo kilmę aiškina S. Karaliūnas, žr. Karaliūnas S. Min. str., p. 19.

Kaip į sėlių kalbos liekanas žiūrима į tokius lie. rytų šnektų žodžius: *zliaūktie* „smarkiai tekėti“, kitur *žliaūgti* „t p.“; *zaūktie* „rėkti, verkti balsu“; *zeřletoja* „terlioja“; *zerletà* „terlius“²⁰³; *zliebti*, *zleibti* „tęsti, ploninti, laibinti“, kitur *žliebti* „verpianč siūlus ploninti“, *zelmuo* „šelmuo“ šalia *želmuo* „t. p.“²⁰⁴.

Kaip latviai ir kuršiai, sėliai vietoj minkštųjų *k'*, *g'* bus turėję *c*, *dz*, pvz.: *Nertze* (< **Nerke*); *Latzedzen* (< **Lakegen*); *Alce*, plg. lie. *Alkà ež.*, *Alkas ež.* – šie sėlių vietovardžiai iki šiol neidentifikuoti; *Nitczegale*, la. *Niegale*, plg. *Nykà* Nemuno kr., *Nykis* Liaudies dš.

Manoma, kad sėlių *c* < *k'* yra buvęs labai minkštas ir virtęs lie. *č*, pvz.: *Čėdasas ež.*, *Čėdasai* km. iš sėlių **Čėdasas*, plg. lie. *Kėdidės*, *Kėdiškė* ir kt.; *Čičiraitis ež.*, *Čičirys ež.*, plg. la. *Cičere* Ventos dš., lie. būtų **Kikiraitis*, **Kikirys*; *Čiáunas ež.* ir *Kiáunas ež.* ir kt.²⁰⁵

Analogiškai reikėtų laukti, kad ir sėlių *dz* < *g'* turėjo būti labai minkštas ir lietuvių kalboje pavirsti *dž*, tačiau atitinkamų pavyzdžių nėra.

Ginčų yra sukėjęs tautosilabinio *n* likimas sėlių kalboje. Istorijos šaltiniuose yra tokie pavyzdžiai su išlikusiu šiuo *n*: *Gandennen*, *Lensen*, *Swenteppe*, *Swentoppe*. Būga, pridėjęs dar keletą latviškų vardų iš buvusių sėlių teritorijos – *Grendze*, *Svente*, *Zinteli* ir kt., taip pat lietuviškų bendrinių žodžių – *puñdzis*, *plindza*, *bindzuolas*, *zinti* ir kt., darė tvirtą išvadą, kad sėlių kalboje tautosilabinis *n* buvo išlikęs sveikas²⁰⁶. Painiavos čia sukėlė *Viešint* vardas: 1261 m. dokumente yra *Vesinthe*, *Wesinte*, o 1392 m. (tame pačiame, kur yra *Gandennen* ir *Lensen*) – *Vesyten*. Dėl šio *Vesyten* Endzelynas iš pradžių nesutiko su Būga ir teigė, kad „*n* garso likimas sėlių dialekte yra buvęs toks pat kaip ir tikruosiuose latvių dialektuose“²⁰⁷. Vėliau jis šią savo pažiūrą pakeitė ir pripažino, kad „mažiausiai vienoje sėlių tarmių dalyje tautosilabiškasis *n* garsas iš tikrųjų, matyt, išlikęs“, kitaip sakant, sėlių kalba buvo suskilusi į šnektas. Ir dab. latvių tařmės buvusioje sėlių teritorijoje yra suskilusios į dvi dalis: vienur dvibalsiai *ie* ir *uo* išlaikomi, kitur paversti *i* ir *ū*; taigi galėję būti, kad ir nosinių likimas nėra buvęs vienas visose tarmėse²⁰⁸.

Būga, turėdamas galvoje, kad: a) sėliai buvo išlaikę sveiką tautosilabinį *n*; b) vietoj junginių *tj*, *dj* turėję *t'*, *d'*; c) dab. latvių kuršiškose ir sėliškose patarmėse yra vartojamas *mağis* arba *mač* „mažas“ iš **madjas*; d) Sėlos ir Kuršo tapatūs vardai ir kai kurias kitas ypatybes, teigė, kad sėliai savo kalba yra buvę artimiausi kuršiams²⁰⁹. Endzelynas su tuo kategoriškai nesutiko. Jis įrodė, kad teigimas dėl *tj*, *dj* virtimo *t'*, *d'* yra nepagrįstas, kad *mağis* ir *mač* yra germanizmai, kad tarp Sėlos ir Kuršo vardų palyginti su kitų Latvijos vietų vardais jokių išskirtinių panašumų nėra²¹⁰. Galima dar

²⁰³ Žr. Būga R. r. III 279, 576.

²⁰⁴ Žr. Karaliūnas S. Min. str., p. 19.

²⁰⁵ Žr. Būga R. r. III 275–276.

²⁰⁶ Ten pat, p. 275–277; 576–577.

²⁰⁷ Endzelīns D. izl. III 1 662.

²⁰⁸ Ten pat, p. 675.

²⁰⁹ Žr. Būga R. r. III 282.

²¹⁰ Žr. Endzelīns D. izl. III 1 431, 661–662, 675–677.

pridurti, kad dabar, kai yra žinoma, jog tautosilabinį *n* sveiką yra išlaikę ir bent dalis žiemgalių, kalbėti apie ypatingą sėlių kalbos artimumą kuršių kalbai iš tikrųjų nėra pagrindo.

Apie sėlius ir jų kalbą daugiausia yra rašęs Būga: Būga R. r. III 267–282; 574–579; II 19–23; 108–110; Karaliūnas S. Sėlių kalba. – Mokslas ir gyvenimas, 1972, Nr. 1, p. 17–18; Šmits P. Par zemgaliešu un sėļu tautību. – Kn.: FBR I 47–51; Endzelins D. izl. III 1 431–432; 661–662; 675–677.

LATGALIAI IR LATVIAI

Istorijos žinios. Vardas. Į šiaurę nuo Dauguvos gyveno baltų gentis, kuri XI–XIII a. kronikose ir kituose istorijos šaltiniuose, kaip dabar priimta laikyti, vadinama dviem vardais: latgāļiais (letgaliiais) ir lātviais (letais). Dvejaip vadinamas ir jos gyvenamasis kraštas: Latgalā (Letgala) ir Lātvija (Letija). Tik reikia įsidėmėti, pirma, kad šie vardai anais laikais reiškė visiškai ne tą patį, ką reiškia šiandien, ir, antra, tokių vardo lyčių kaip *latvis* ir *Latvija* minėtuose šaltiniuose iš viso nėra – jie raštuose pasirodo daug vėliau – *latvis* XVII a., o *Latvija* tik XIX a.

Rytuose artimiausi šios baltų genties kaimynai buvo s. rusų gentis krivičiai (*кривичи*). Todėl vienas iš šių vardų, būtent *Latgala*, pirmiausia ir pateko į rusų metraščius. Šis vardas čia kartais pavartojamas ne tik kraštui, bet ir žmonėms pavadinti. Lavrentijaus metraštyje tarp tautų, kurios „sėdi Jafeto dalyje“, yra paminėta ir *Лѣтъгола*. Novgorodo pirmojoje kronikoje kelis kartus minima *Лотыгола*. Tokia pati forma yra ir Pskovo pirmojoje kronikoje, be to, čia minimi ir *лотыгори* (matyt, perrašinėtojo klaida). 1264 m. Polocko ir Rygos sutartyje minima *Лотыгольская земля*. Nei latvių, nei Latvijos vardo rusų šaltiniai visai nemini.

Paverę rytiniame Rygos įlankos krante gyvenusius lyvius, iš vakarų į latgalių resp. latvių žemę ėmė veržtis vokiečiai. Jų šaltiniuose iš karto pasirodo abu vardai – Henriko Latvio „Livonijos kronikoje“, aprašant 1206 m. įvykius, pirmą kartą paminėti „letai, kurie iš tikrųjų vadinasi letgaliiais“ (*Lethos, qui proprie dicuntur Lethigalli*) (X, 3), ir pora eilučių žemiau: „letai arba letgaliiai“ (*Letthi vel Letthigalli*). Tais pačiais metais paminėtas ir krašto vardas *Letthigalia* (X, 15). Pradedant 1208 m., atsiranda ir kitas krašto pavadinimas „Latvių žemė“ (*terra Letthorum*) (XII, 6). Nuo 1209 m. Letgalos vardas iš kronikos išnyksta, ir lieka tik *Leththia*, *Lettia*. Kartu išnyksta ir letgalių vardas, ir lieka tik *Leththi*, *Lethti*, *Letti*. Atsiranda formulė „Livonija ir Latvija“ (*Livonia et Letthia*) (pvz., XIII, 4) bei „lyviai ir latviai“ (*Lyvones et Letti*). Į kronikos pabaigą Latvijos vardas visai išnyksta, ir lieka tik Livonija, 1225 m. dar paminėta *Letthia*, bet jau tik kaip Livonijos latvių provincija (*Letthorum provincia*).

Daug kartų šis kraštas minimas popiežiaus kanceliarijos dokumentuose – čia iš pradžių yra tik Livonija, o 1210 m. pirmą kartą paminėta „Livonija arba Latvija“ (*Livonia seu Lettia*).

Vokiškuose šaltiniuose – „Eiliuotoje Livonijos kronikoje“ ir kituose dokumentuose minimi tik latviai (*Letten*) ir krašto vardas *Letland* (*Letlandt*, *Lettlant*).

XIV a. oficialiuose dokumentuose dar pasitaiko formulės *Lyvonja et Lettya*; *Lettia et Semigallia*; *Livonia*, *Letthia*, *Semigallia*, *Estonia*, o nuo XV a. Latvijos vardas iš kronikų bei kitų dokumentų išnyksta ir vėliau pasirodo tik istorikų darbuose. Čia jis reiškia paprastai tik Livonijos dalį. Taip vardas *Livonija*, vo. *Livland* (*Lyflant*, *Iflant*), kaip visos vokiečių kolonijos pavadinimas, išstūmė Latvijos ir Estijos vardus.

Lenkų šaltiniuose dar ir XVI a. randamas ir Latgalos vardas – Motiejaus Mechoviečio „Lenkų kronikoje“ yra *Łothwa seu Łothigola*. Vėliau ir iš lenkų šaltinių Latgalos vardas išnyksta, ir lieka tik *Łothwa*.

Tautovardis *latvis* pirmą kartą paminėtas 1648 m. 18 kalbų išspausdintame rinkinyje „Lukiškių pavasaris“ (*Ver Lukiscanum*), skirtame karaliui Vladislavui Vazai ir karalienei pagerbti. Čia yra ir latviškas ketureilis, kuris prasideda: „Starpan to lele meže tas Latwis dzywoiams“ (Tarp didelių miškų latvis gyvendamas). Lenkiškame vertime yra *Łotyß*²¹¹.

Formos *latvis*, *latvisks* minimos ir kitų XVII–XVIII a. autorių. Šiuo pačiu metu atsiranda ir priesagos vedinys *latvietis*, kuris ir įsigali kasdieninėje vartosenoje. Šiandien latvių kalboje vardas *latvis* turi iškilmingumo atspalvį, yra daugiau poezijos žodis ir vartojamas retai.

Tik XIX a. raštuose pasirodo vardo forma *Latvija*. 1837 m. laikraštyje „Inland“ (Nr. 44) rašoma: „... lietuvių kalba *Lette* vadinamas *Latwys* ir *Letland Latvija*... Lietuvis iš vardo *Latwys* padaro krašto pavadinimą *Latvija*“. Kaip rodo F. Kuršaičio „Lietuvių–vokiečių kalbų žodynas“ (1883), lietuviai vardais *latvis* ir *Latvija* vadino tik kuršius ir Kuršą.

Dabartine reikšme vardai *latvis*, *Latvija* ir *latvietis* latvių nacionalinio atgimimo veikėjų pradėti vartoti tik XIX a. pabaigoje.

Dar vėliau, tik XX a. pirmajame dešimtmetyje, atgaivinamas ir pradedamas vartoti Latgalos vardas. Bet dabar taip vadinama (vietos tarme *Latgola*) tik viena iš keturių Latvijos istorinių ir kultūrinių sričių, esanti pačiuose Latvijos TSR rytuose. Šios srities gyventojai, skiriant juos nuo senųjų latgalių, dabar paprastai vadinami *latgaliečiais*, la. *latgalieši*, vietos tarme *latgališi*.

Šiandien plačiausiai vartojami vardai *Latvija*, *latvietis* yra priesagų vediniai iš *latvis*. Tautovardis *latvis*, *latvi* ir dial. *latuvis* yra kilę iš krašto pavadinimo *Latva*, *Latuva* (plg. *Lietuva*: *lietuvis*). O *Latva* ir *Latuva* greičiausiai yra hidroniminės kilmės, plg. lie. *Latavā*, *Latuvā*, *Lātipis* Šventosios dš., dar *Latuvā* Žašos kr., taip pat la. *Late*, *Latupe* ir kaimo vardas *Latve* (< **Latuves-ciems*?) Dundangos apyl.²¹². Iš *Latuvas* per *Ломва* atsirado rus. *Ломва* ir le. *Łothwa*²¹³. Vardą *Latva* Latvijos reikšme XIX a. gale buvo pradėję vartoti kai kurie latvių rašytojai, tačiau jis neprigijo. Porą kartų jį yra pavartojęs ir Būga²¹⁴.

²¹¹ Žr. Gerullis G. Ein lettisch–polnischer Vierzeiler von 1648. – Kn.: FBR VII 10.

²¹² Žr. Endzelīns J. LVV I 2 266–267.

²¹³ Žr. Būga R. r. I 457, 462, 528; III 266–267, 629–630; Endzelīns Iev. 49; Endzelīns Latv. val. gram. 5; Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė. – Kn.: Kalbotyra. V., 1964, t. 10, p. 12–13.

²¹⁴ Žr. Būga R. r. III 245.

Šalia kraštovardžio bei tautovardžio su *latv-* yra ir lytys su *let-*. Vyraujanti pažiūra yra ta, kad lytis su *-e-* ir be *-v-* rusai (Lavrentijaus *Лѣтмыгола*) ir vokiečiai (vo. *Lette[n]*), lo. *Letti*) yra perėmę iš lyvių ir estų, plg. lyv. *let'Pi* arba *Lättali* „latvis, -ė“, est. *Läti* „Latvija“, *lätlane* „latvis, -ė“, *läti* „latviškas“.

Pastaruoju metu yra pareikšta nuomonė, kad šaknis su *-e-* (*let-*) yra pirminė, kad lytyse su *-a-* (*lat-*) šis *a* čia esąs atsiradęs prieš užpakalinės eilės (veliarinį) balsį iš *e* (plg. *Lat-uva*, *Lat-ava*)²¹⁶.

Yra ir priešinga nuomonė, būtent, kad šaknies *-e-* vo. *Lette(n)* iš kur ir lo. *Letti*, yra atsiradęs pačioje vokiečių kalboje dėl umliauto²¹⁶.

Galimas daiktas, kad pavadinimas su *-e-* šaknyje irgi yra susijęs su atitinkamais hidronimais ir kitais vietovardžiais, plg. lie. *Lēt-ausas* Jūros dš., taip pat Būgos minimus *Letes*, *Letens*, *Letva*, *Lette*²¹⁷ ir Endzelyno *Letiķis*, *Letesezers*, *Leteskalni* ir kt.²¹⁸

Latgalos resp. *Letgalos* vardas yra sudurtinis – sudarytas iš *lat-vis* resp. *let-as* ir *galas* resp. la. *gals* „apylinkė, sritis, kraštas“ (plg. lie. kaimo vardą *Latvǫgala* Papilio apyl.).

Iš senųjų kronikų ir kitų istorijos šaltinių matyti, kad senovės Latgala, arba Latvija, apėmė visą dabartinės Vidžemės vidurį bei rytus ir dabartinę Latgalą. Pietuose šio krašto riba ėjo Dauguvos upe, vakaruose jis ribojosi su Rygos įlankos rytiniame pakraštyje gyvenusių lyvių žemėmis. Čia riba, prasidėjusi pietuose tarp Lielvardės ir Aizkrauklės, ėjo toliau į šiaurę maždaug pro Siguldą, Kūdumą, Vainižius. Šiaurėje kraštas ribojosi su estų genčių gyvenamomis žemėmis, o rytuose su rusų žemėmis.

Kaip ir kitos atskirų baltų genčių gyvenamos žemės, senovės Latgala, arba Latvija, buvo susiskaldžiusi į kelias nevienodo didumo sritis, kurias valdė atskiri kunigaikštukai (la. *kēniņš*, *viršaitis*), priklausomi nuo Polocko ir Novgorodo—Pskovo kunigaikščių. Šiaurės vakaruose buvo nedidelė Imeros sritis. Nuo jos į pietus – Talavos žemė, šiaurės rytuose Gaujienos (vo. *Adsel*) sritis, pietvakariuose Kuoknesės kunigaikštystė, o pietryčiuose Jersikos kunigaikštystė, didžiausia iš visų, apėmusi beveik visą dab. Latgalą, dalį Sėlos ir Vidžemės. Prie senovės Latgalos paprastai skiriama ir vakaruose buvusi Idumo sritis, bet joje gyveno latgaliai sumišai su lyviais.

XIII a. pradžioje vokiečiai, įsitvirtinę Dauguvos žemupyje ir užgrobę rytinių lyvių žemes, toliau veržėsi į rytus ir susidūrė su latgaliais, arba latviais. Dėl feodalinio susiskaldymo šio krašto gyventojai nepajėgė atsilaikyti prieš gerai organizuotą ir Vokietijos bei Čekijos remiamą ordiną. Taigi XIII a. pirmojoje pusėje visas kraštas atsidūrė vokiečių valdžioje ir, kaip minėta, buvo imtas vadinti Livonija.

Šiuo vardu vadinama teritorija buvo ne visuomet ta pati. Iš pradžių Livonijos vardu vadinta, matyt, tik lyvių gyvenama žemė – tai rodytų aukščiau minėtasis išvardijimas: *Livonia*, *Letthia*, *Semigallia*, *Estonia*. Vėliau

²¹⁵ Žr. Gāters A. Die lettische Sprache und ihre Dialekte. – The Hague—Paris—New York, 1977, p. 5.

²¹⁶ Žr. Laur W. Baltisch und Balten. – Kn.: BzN VII 1 45.

²¹⁷ Žr. Būga R. r. I 457; III 629–630.

²¹⁸ Žr. Endzelīns J. LVV I 2 301.

kurių laiką Livonijos vardu vadintos visos vokiečių užgrobtos žemės, taigi dab. Latvija ir Estija. Įkūrus Kuršo kunigaikštystę, Livonijos vardas vėl imamas vartoti senąja reikšme, ir pagaliau šiuo vardu tebuvo vadinama tik Vidžemė ir Latgala. Taip atsirado trilypis vokiškas pavadinimas *Liv-, Est- und Kurland*, vadinasi, Livonija, Estija ir Kuršas.

1561 m., vykstant vadinamajam Livonijos karui, visa senovinė Latgala, arba Latvija, atsidūrė Žečpospolitos valdžioje, ir buvo įkurta vadinamoji Uždauguvio kunigaikštystė, kuri įėjo į Lietuvos sudėtį. Po ilgų karų su švedais 1629 m. buvo sudaryta Altmarko sutartis, pagal kurią dalis senosios Latgalos, arba Latvijos, būtent Vidžemė iki Aiviekstės upės, atiteko švedams. XVIII a. pradžioje šią sritį užkariavo Rusijos caras Petras I. Tada pagal vokišką vardą *Livland* atsirado šios srities ilgai vartotas pavadinimas *Lifliandija* (*Лифляндия*), irgi ne visuomet reiškęs tą patį.

Dabartinė Latgala liko Žečpospolitos valdžioje. Ji imama vadinti *Livonia Polonica*, *Inflanty Polskie* arba tiesiog *Inflanty* (irgi pagal *Livland*). Per pirmąjį Žečpospolitos padalijimą 1772 m. Latgala atiteko Rusijos imperijai ir iš pradžių buvo pavadinta Daugpilio provincija, o 1802 m., steigiant Vitebsko guberniją, tapo šios gubernijos dalimi. Taip tiek įstatymų leidybos, tiek valdymo atžvilgiu Latgala ilgą laiką buvo atskirta nuo kitų Latvijos sričių – nuo vadinamosios Baltijos, kurią sudarė Kuršo, Vidžemės ir Estijos gubernijos. Latgaloje, valdant Žečpospolitai, buvo vykdoma smarki polonizacijos politika. Tai atsiliepė ir ekonominiam bei kultūriniam Latgalos vystymuisi.

Nuomonė, kad senovės latgaliai ir latviai buvo ta pati, tik dviem vardais vadinama baltų gentis, yra tvirtai įsigalėjusi. Ji remiama pirmiausia jau minėtais kronikos žodžiais „latviai, kurie iš tikrųjų vadinasi latgaliais“ ir „latviai arba latgaliai“. Vis dėlto dab. latvių kalbos tarmių duomenys leidžia šios nuomonės teisingumu suabejoti.

Buvusioje senovės Latgalos, arba Latvijos, teritorijoje šiuo metu kalbama dviem tarmėmis – aukštaičių ir vidurio. Aukštaičių tarme kalbama visoje dab. Latgaloje, buvusioje sėlių žemėje ir dab. Vidžemės rytinėje dalyje. Vidurio tarme kalbama vidurinėje Vidžemės dalyje, kuri taip pat įėjo į senovės Latgalą, arba Latviją, be to, dar buvusioje Žiemgaloje ir pietų Kurše. Santykį tarp vidurio ir aukštaičių tarmių M. Rudzytė taip nusako: „Dabartinės aukštaičių tarmės daugeliu atžvilgių, ypač savo fonetine sistema, skiriasi nuo dabartinės vidurinės Vidžemės vidurio tarmių. Gana sunku įsivaizduoti, kad įvyko fonetinės sistemos pasikeitimas, kuris pastebimas dabartinėje aukštaičių tarmėje. Kyla klausimas, ar senosiose kronikose minimi latgaliai, arba latviai, yra buvę kalbos atžvilgiu monolitinė gentis, ar latvių nereikia skirti nuo latgalių, kaip yra manęs K. Būga“²¹⁹.

Tikriausiai reikia skirti. Įdomu, kad rytų kaimynai rusai pažįsta tik latgalius, o iš vakarų einą vokiečiai pirmiausia mini latvius ir tik po to latgalius. Galimas daiktas, kad latgaliai sudarė latvių dalį, gyvenusią rytuose. Tai galėtų paremti ir pavadinimai *Latgala*, *latgaliai*, kurie yra antrinio kilimo – atrodo, pirma turėjo būti latviai, ir tik po to atsirasti „latvių ga-

²¹⁹ Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. – Rīgā, 1964, p. 30.

las“. Beveik nuolat kartojami teiginiai, kad po visą dab. Latviją išplitusi ne latvių, o latgalių kalba, yra labai abejotini.

Latvių kalba. K. Būga rašė: „[...] lietuvių ir latvių kalbos tarp savęs yra tikros sėšers, vienōs motynos kalbōs dūkters“²²⁰. Laikoma, kad šios „sėšers“ atsiskyrė tik nuo VII m. e. a.²²¹

Tokia nuo lietuvių – latvių prokalbės atsiskyrusia latvių kalba iš pradžių buvo kalbama tik senovės Latvijoje. Vėliau latvių kalba išplito ir vokiečių pavergtuose sėlių, kuršių, žiemgalių kraštuose, kitaip sakant, čia gyvenę sėliai, kuršiai ir žiemgaliai sulatvėjo.

Vadinasi, vokiečių pavergtasias baltų gentis ištiko nevienodas likimas. Pavergtieji prūsai suvokietėjo, jų kalba išnyko. Pavergtieji sėliai, kuršiai ir žiemgaliai irgi išnyko, bet šie ne suvokietėjo, o sulatvėjo. Tų pačių vokiečių pavergtieji latviai ne tik neišnyko, bet, atvirkščiai, jų kalba net išplito kitų baltų genčių gyventoje teritorijoje. Kodėl taip atsitiko, pasakyti nėra visai lengva.

Pirmiausia tai aiškinama nevienodomis socialinėmis-ekonominėmis sąlygomis. Kaip minėta, į užgrobtas prūsų žemes paskui karius bei dvasininkus traukė ir vokiečių žemdirbiai. Į užkariautas rytų baltų žemes dėl tolumo kelio jūra vokiečių žemdirbiai nevyko, todėl XIII a. šių kraštų gyventojų kaimiečių agrarinė-teisinė būklė buvo kiek geresnė negu prūsų valstiečių, iš kurių žemę atiminėjo ne tiktai vokiečių dvarininkai, bet ir vokiečių valstiečiai kolonistai.

Be to, užkariauotose rytų baltų žemėse vokiečiai laikėsi kiek įmanoma atokiau nuo vietinių gyventojų ir jų beveik visai neįsileido į savo tarpą. Taip šiuose kraštuose susidarė tartum du atskiri pasauliai – užkariautojų ponų, arba vokiečių, pasaulis ir pavergtųjų vietinių gyventojų „nevokiečių“ pasaulis. Terminas „nevokietis“ (*Undudisch*) pirmą kartą pavartotas Rygos prekybų brolijos statutuose 1354 m., vėliau šis pavadinimas išstūmė visus kitus vietinių tautybių vardus. Tokia padėtis mažino tų „nevokiečių“ vokietėjimo procesą.

Prie latvių kalbos plitimo tarp kitų šio krašto gyventojų, matyt, daug prisidėjo ir vidinė migracija. Pvz., yra žinoma, kad sėliai, dar prieš vokiečiams pasirodant šiuose kraštuose, kraustėsi į Latgalą, daugiausia pagal Aiviekstės upę. Endzelynas mano, kad kuršiai buvę pirmieji baltų tautybės ateiviai vakarų Vidžemėje, į kurią atplaukė jūra. Be to, jis dar randa vokiečių išvarytų žiemgalių Kurše ir Vidžemėje, o vidžemniekų bei sėlių – Žiemgaloje²²². Gal ne be pagrindo yra ir P. Šmito nuomonė, kad vokiečių ponai, pirmiausia susipažinę su latvių kalba, vėliau nesimokę trijų naujų kalbų – sėlių, kuršių, žiemgalių, o laikęsi jau iš anksčiau jiems žinomos. Tokiu būdu latvių kalba įgavusi pirmenybę prieš kitas vietines kalbas ar tarmes²²³.

Šiaip ar taip ten buvo, XVI a. antroji pusė ir XVII a. pradžia yra laikotarpis, kada latvių kalba įsigalėjo visoje dab. Latvijos TSR teritorijoje.

²²⁰ Žr. Būga R. r. III 102.

²²¹ Ten pat, p. 103; plg. taip pat Urbutis V. Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos. – Kn.: Kalbotyra. V., 1962, t. 4, p. 386.

²²² Žr. Endzelins D. izl. III 1 255, 419–421.

²²³ Žr. Šmits P. Par zemgaliēšu un sēļu tautību. – Kn.: FBR I 50–51.

Latvių kalbos ypatybės. Palyginus prūsų, lietuvių ir latvių kalbas, paaiškėja, kad latvių kalba yra labiausiai nutolusi nuo pirmąsias baltų prokalbės, kad joje atsiradę daugiausia naujovės. Tačiau kalbant apie latvių kalbos naujoves ir skirtumus tarp latvių ir lietuvių kalbų, reikia turėti galvoje, pirma, kad dalis tų naujovių yra pasireiškusios ir lietuvių kalboje, tik latviai jas nuosekliai nuvedę iki galo, ir, antra, daugelis skirtumų tarp šių kalbų ryškūs tik tada, kai lyginama bendrinė latvių kalba su bendrine lietuvių kalba, o ne šios kalbos drauge su visomis tarmių ypatybėmis – šitaip lyginant skirtumų labai sumažėja. Pavyzdžiui, yra ir lietuvių kalbos tarmių, kur kirtis atitraukiamas į pirmąjį skiemenį, kur yra atsiradusi laužtinė priegaidė, kur išlaikytas senovinis ilgasis *ā*, kur trumpieji balsiai galūnėse iškritę, o ilgieji sutrumpėję; taip pat ir lietuvių kalboje baigia išnykti dviskaita, kai kuriose tarmėse nebėra *a* kamieno bevadės giminės būvdvardžių, maišomi veiksmazodžių būtojo laiko *ā* bei *ē* kamienai ir pan. Atvirkščiai, latvių kalboje yra tarmių, kur vietoj *ā* tariamas *ō*, kur skiriami veiksmazodžių būtojo laiko *ā* ir *ē* kamienai ir kt.

Toliau pateikiamos svarbiausios latvių kalbos naujovės, būdingos bendrinei latvių kalbai, ir lyginamos su bendrinės lietuvių kalbos ypatybėmis.

Fonetikoje: a) latvių kalboje kirtis yra pasidaręs pastovus – dabar paprastai kirčiuojamas pirmasis skienuo; atitraukiant kirtį į pirmąjį akutinės priegaidės skiemenį, atsirado nauja – laužtinė priegaidė, pvz.: *dařbas*: lie. *dárbas*; *řits*: lie. *řytas*; *duřt*: lie. *dūoti*; *řst*: lie. *čsti* ir kt.;

b) vietoj baltų dviejų balsių **e* ir **ē* latvių kalboje atsirado keturi – platus *ę*, *ĕ* ir siauri *e*, *ē*, pvz.: *šēnāk*, *šĕkla*, *zeme*, *sēne* ir kt.;

c) atsirado naujas dvibalsis *iu*, pvz.: *bliukšĕĕt* – *pliuksĕĕt*; *diupaĕmit* – *raš(oma) divpadsmit*; *diureiz* – *raš. divreiz*; *zius* – *raš. zivs* ir kt.;

d) senieji mišrieji dvigarsiai *an*, *en*, *in*, *un* visais atvejais pavirto *uo*, *ie*, *ī*, *ū*, pvz.: *ruodu*: lie. *randu*; *kuost*: lie. *kąsti*; *biedrs*: lie. *bendras*; *spriests*: lie. *spręsti*; *miksts*: lie. *minkštas*; *likt*: lie. *linkti*; *jūgs*: lie. *jungas*; *jūtu*: lie. *juntu* ir kt.;

e) vietoj baltų *š*, *ž* latviai turi *s*, *z*, pvz.: *salt*: lie. *šalti*; *siens*: lie. *šienas*; *zelt*: lie. *želti*; *zeme*: lie. *žemē* ir kt.;

f) priebalsiai *g*, *k* prieš priešakinius balsius pavirto *dz*, *c*, pvz.: *dzimt*: lie. *gimti*; *dzivs*: lie. *gyvas*; *dzenis*: lie. *genys*; *dzērve*: lie. *gervė*; *dziedāt*: lie. *giedoti*; *cirpt*: lie. *kirpti*; *celt*: lie. *kelti*; *ciets*: lie. *kietas* ir kt.;

g) junginiai *dj*, *tj* pavirto *ž*, *š* (lie. *dž*, *č*), pvz.: *aužu*: lie. *audžiu*; *briedis* – klm. *brieža*: lie. *briedžio*; *žaut*: lie. *džiauti*; *jaušu*: lie. *jaučiu*; *bite* – dgs. klm. *bišu*: lie. *bičių* ir kt.;

h) junginiai *sj*, *zj*, *cj*, *dzj* pavirto *š*, *ž*, *č*, *dž*, pvz.: *šūt*: lie. *siūti*; *būšu*: lie. *būsiu*; *uosis* – klm. *uoša*: lie. *uosio*; *vēzis* – klm. *vēža*: lie. *vėžio*; *grauzt* – es. I. *graužu*: lie. *graužiu*; *lācis* – klm. *lāča*; *pūce* – dgs. klm. *pūču*; *dadzis* – klm. *dadža* ir kt.;

i) junginiai *gj*, *kj* pavirto *dz*, *c*, pvz.: *jūdzu*: lie. *jungiu*; *spiedzu*: lie. *spiegiu*; *caurs*: lie. *kiauras*; *saucu*: lie. *šaukiu* ir kt.;

j) žodžių galūnėse senieji trumpieji balsiai, išskyrus *u*, iškritę, ilgieji sutrumpėjo, o dvibalsiai virto vienbalsiais, pvz.: *tēvs*: lie. *tėvas*; *balts*: lie. *baltas*; (viųš) *met*, *nes*: lie. (jis) *meta*, *neša*; *tēv!*: lie. *tėve!*; vns. klm. *akmens*

(< *akmenes); klēts: lie. klētis; nakts: lie. naktis, bet: lietus: lie. lietus; medus: lie. medus;

liepa < *liepā; vns. klm. tēva < *tēvā, plg. lie. tēvo; dara < *darā, plg. lie. daro; egle: lie. eglē; upes: lie. upēs; ezis: lie. ežys; naktis: lie. naktys; pelus < *pelūs, plg. lie. dial. pelūs;

dari: lie. darai; augi: lie. augai; reti: lie. retai; meti: lie. metei; vedi: lie. vedei;

dgs. vrd. balti < *baltie, plg. lie. baltie-ji; vns. gl. upi < *upie; plg. kl. upę < *upen, kur -en la. > -ie > -i;

augu: lie. augau; vns. klm. lietus, medus: lie. lietaus, medaus;

vns. įng. baltu, labu, plg. lie. baltuo-ju, labuo-ju; metu, vedu, plg. metuo-s, veduo-s, lie. metuo-si, veduo-si.

Kur dabartinėje latvių kalboje galūnėse yra trumpieji balsiai, ilgieji balsiai arba dvibalsiai, ten jie tose galūnėse atsidūrę palyginti neseniai.

Morfologijoje: a) latvių kalboje į vyriškąją giminę perėjo ne tik bevardės giminės daiktavardžiai, bet nebeliko bevardės giminės būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių, dalyvių;

b) seniai išnyko dviskaita – jos nėra jau pirmuosiuose XVI a. latvių kalbos paminkluose;

c) visur įsigalėjo įvardinis linksniavimas, pvz.: vns. ndn. tam labam vīram; dgs. ndn. tiem labiem vīriem;

d) vns. įnagininkas savo forma visur sutapo su galininku, o dgs. įnagininkas su naudininku;

e) nėra ju kamieno daiktavardžių (lie. skaičius, vaisius), o u kamieno daiktavardžiai daugiskaitoje perėjo į a kamieno linksniavimą, pvz.: tirgus – tirgi kaip tēvs – tēvi;

f) nebeliko i kamieno vyr. giminės daiktavardžių (lie. vagis, žvėris);

g) nebeliko r kamieno daiktavardžių (lie. dukte – dukters, sesuo – sesers);

h) u kamieno būdvardžiai perėjo į a kamieną, taip pat nebėra ir įa bei ē kamieno būdvardžių (lie. skaidrūs, la. skaidrs; lie. skaidri, la. skaidra; lie. didis, didē, la. dižs, diža);

i) būtojo laiko ē kamieno veiksmažodžiai perėjo į ā kamieną, pvz.: lie. metēme, nešēme, la. metām, nesām;

j) atsirado nauja reikiamybės nuosakos (debityvo) forma, pvz.: jāmet, lie. reikia mesti;

k) es. laiko ā kamieno veiksmažodžiai, kurių bendratis baigiasi -īt, būt. laike turi priesagą -īj-, pvz.: darām – darīt – darījām; sakām – sacīt – sacijām; veiksmažodžiai, kurių bendratis baigiasi -uot, būt. laike turi priesagą -uoj-, pvz.: balsuot būt. l. balsuojū, meluot būt. l. meluojū;

l) po visų prielinksnių daugiskaitoje eina tik naudininko – įnagininko linksniai nepriklausomai nuo to, kokį vienaskaitos linksnį valdo atitinkamas prielinksnis, pvz.: bez paraksta – bez parakstiem; līdz upei – līdz upēm ir pan.

Latvių kalbos sintaksė taip pat nevienu atveju skiriasi nuo lietuvių kalbos sintaksės – taip yra daugiausia dėl to, kad latvių kalbą šiuo požiūriu yra labai stipriai paveikusi vokiečių kalba.

Latvių leksikos didžiąją dalį sudaro žodžiai, bendri lietuvių ir prūsų kalboms. Tačiau yra nemaža ir tokių, kurių nėra kitose baltų kalbose. Dalis jų susidariusi pačioje latvių kalboje, bet yra ir žodžių, paveldėtų iš indoeuropiečių prokalbės, pvz.: *agrs* „ankstyvas“, *asins* „kraujas“, *guovs* „karvė“, *ēka* „trobesys“, *priede* „pušis“, *sieva* „žmona“, *smiet* „juoktis“ ir kt.

Nors nedaug, bet vis dėlto yra ir tokių atvejų, kur latvių kalboje išlaikytos senesnės ypatybės, o lietuvių kalboje – atsiradę naujovių, pvz.:

a) atrodo, kad latvių kalbos akūtinės ir cirkumfleksinės priegaidžių tarimas yra senoviškesnis už lietuvių kalbos tų priegaidžių tarimą;

b) pirmykščius trumpuosius balsius *a*, *e* latviai yra išlaikę visais atvejais trumpus, o daugelis lietuvių šiuos balsius, kai jie būna kirčiuoti, su kai kuriomis išimtimis yra pailginę, pvz.: la. *asi*: lie. *āšį*; la. *rats*: lie. *rātas*; la. *medu*: lie. *mēdū*; la. *met*: lie. *mēta*;

c) latviai yra išlaikę senąjį *ā*, kurį daugelis lietuvių yra pavertę *o*, pvz.: la. *brālis*: lie. *brōlis*; la. *grābt*: lie. *grobtī*; la. *mācīt*: lie. *mokyti*;

d) lietuvių kalboje priebalsiai visais atvejais tariami vienodai – neskirstomi į kietuosius ir minkštuosius, kaip tai daroma lietuvių kalboje;

e) senoviškesnės už lietuvių yra kai kurių skaitvardžių formos pvz.: la. *septiņi*, *deviņi* (su trumpaisiais *i* po *t* ir *v*): lie. *septyni*, *devyni*;

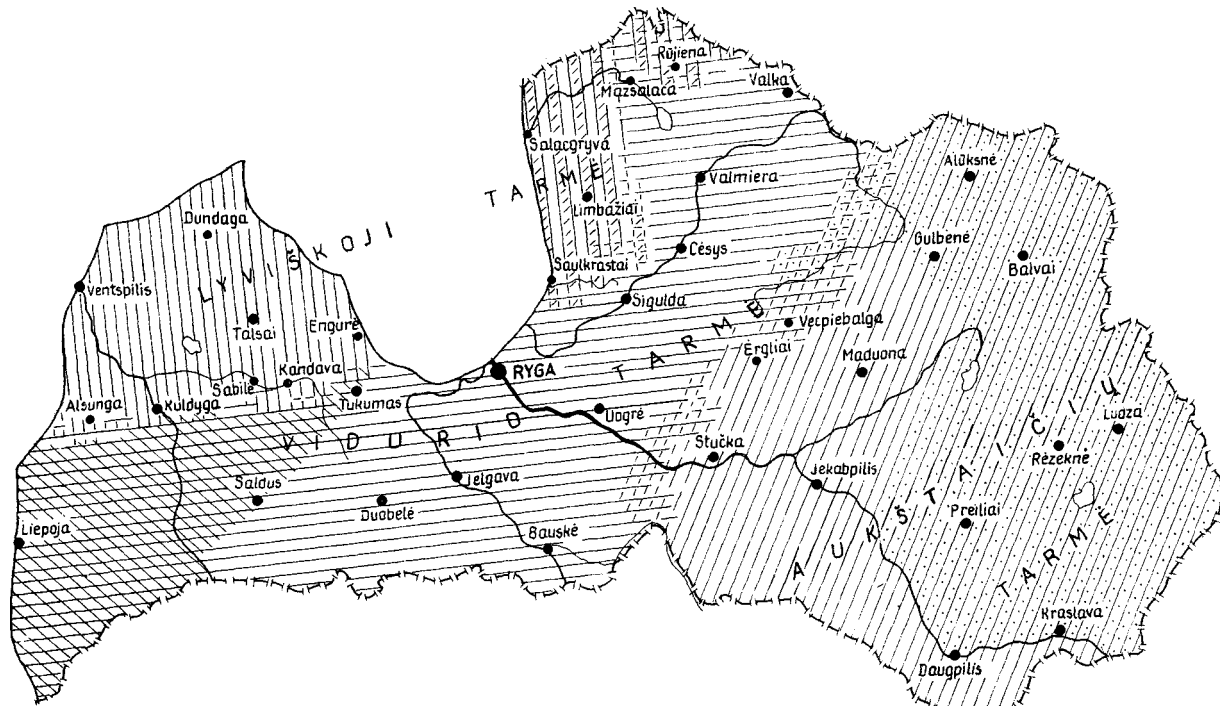
f) lietuvių kalboje viensiemeniuose žodžiuose išlaikyti senieji balsių ilgumai ir dvibalsiai *ten*, kur lietuvių kalboje jie, būdami akūtinės priegaidės, sutrumpėjo ar virto vienbalsiais, pvz.: la. *tā*: lie. *tā*; la. *ši*: lie. *ši*; la. dgs. gln. *mūs*, *jūs*: lie. *mūs*, *jūs*; la. dgs. klm. *tuo*, *šuo*: lie. *tū*, *šū*; la. būs. l. *būs*, *žūs*, *dzīs*, *līs*: lie. *būs*, *džiūs*, *gis*, *līs*; la. dgs. gln. *trīs*: lie. *tris*;

g) lietuvių kalboje išlaikytos senesnės kai kurių priešdėlių formos, pvz.: la. *nuokāpt*, *nuomest*: lie. *nikopti*, *numesti* ir pan.

Latvių kalbos tarmės. Skiriamos trys pagrindinės latvių kalbos tarmės: vidurio tarmė, la. *vidus dialekts*, lyviškoji tarmė, la. *libiskais dialekts*, ir aukštaičių tarmė, la. *augšzemnieku dialekts*. Savo tarpe artimesnės yra vidurio ir lyviškoji tarmės, o aukštaičių tarmė tiek savo fonetika, tiek gramatikos ir leksikos ypatybėmis gerokai nuo šių dviejų tarmių skiriasi. Todėl kartais kalbama ir apie aukštaičių tarmes, la. *augšzemnieku izloksnes*, ir žemaičių tarmes, la. *lejzemnieku izloksnes*, į kurias tokiu atveju įeina vidurio bei lyviškosios tarmės.

Vidurio tarmė taip pavadinta dėl to, kad ji tiek geografiškai, tiek kalbiškai užima vidurinę padėtį tarp kitų dviejų tarmių. Ja kalbama Vidžemės viduryje – apie Mazsalacą, Valką, Valmierą, Smiltene, Cėsis, Siguldą ir Uogrę, vidurio ir vakarų Žiemgaloje – apie Bauską, Mintaują, Auce, Duobelę, Tukumą ir pietų Kuršę – apie Kuldygą, Aizputę, Skrundą, Saldū, Liepoją, Priekulę. Čia taip pat įeina Ryga ir vadinamasis Rygos pajūris (Rīgas jūrmala).

Ši tarmė sudaro latvių bendrinės kalbos pagrindą, o artimiausios bendrinei kalbai yra patarmės, kuriomis kalbama apie Mintaują. Vidurio tarmėje geriausiai išlaikyti senieji latvių kalbos garsai tiek žodžių šaknyse, tiek priegagose bei galūnėse. Dalyje vidurio tarmės patarmių – Vidžemėje apie Burtņickus, Valką, Rubenę, Cėsis, Rauną ir kt., taip pat Žiemgaloje apie Blydienę ir Jaunpilį dar tebeskiriamos visos trys latvių kalbos piegaidės.

Kuršiskās patarmēs	Vidzemes lvišķosās patarmēs
Vidurieču patarmēs	Sēliiskās patarmēs
Tarnieku patarmēs	Latgaliiskās patarmēs

Latvii kalbos tarmēs

Vidurio tarmė skirstoma į dvi patarmių grupes: viduriečių patarmes, la. *vidienišu izloksnes* – Vidžemės viduryje ir Žiemgalos viduryje bei vakaruose, ir kuršiškąsias patarmes, la. *kursiskās izloksnes*, – pietų Kurše. Riba tarp šių patarmių grupių eina maždaug pro Tukumą, Saldų iki Ventos upės ir toliau šia upe iki Lietuvos sienos.

Svarbiausios ypatybės, kuriomis kuršiškosios patarmės skiriasi nuo viduriečių, yra šios: a) tautosilabiniai junginiai *ir, ur* kuršiškose patarmėse yra paversti *ir* arba *ier* ir *ūr* arba *uor*, pvz.: *stīrna* > *stīrna*; *cīrst* > *cierst*; *duīt* > *dūrt*, *duōrt*; *buīt* > *būrt*; b) kuršiškose patarmėse bent iš dalies yra išlaikyti veiksmazodžių būtojo laiko *ē* kamienai, pvz.: viduriečių *nesām*, *vedām*, kurš. *nesēm*, *vedēm* (plg. lie. *nešėme*, *vedėme*); c) pirminių veiksmazodžių, kurių šaknis baigiasi *s, z, t, d*, būsimasis laikas kuršiškose patarmėse daromas neįterpiant tarp šaknies ir galūnės *-ī-*, pvz.: viduriečių *nesišu*, *laužišu*, *metišu*, *vedišu*, dalyje kuršiškųjų patarmių: *neššu*, *lauššu*, *meššu*, *veššu* (plg. lie. *nešiu*, *laušiu*, *mesiu*, *vesiu*); d) kuršiškose patarmėse sangražinių veiksmazodžių požymis *s(i)* priešdėliniuose veiksmazodžiuose, kaip ir lietuvių kalboje, atsiduria tarp priešdėlio ir šaknies, pvz.: viduriečių kaip *beidzas*, taip ir *nuobeidzas*, kurš. *nuosabeidzas*; e) kuršiškose patarmėse yra išlaikytas prieš *v* ir *b* senasis *u*, vietoj kurio kitose tarmėse yra *i*, pvz.: *dubens*: *dībens*, *zuve*: *zivs*; f) kuršiškose patarmėse po *l* yra išnykęs *v*, pvz.: *cilēks*: *cilvēks*; *gāla*: *galva*; g) yra žodžių, kuriuose yra išlaikytas tautosilabinis *n*, pvz.: *sklanda*, *lence*, *duncis* ir kt.

Didžiojoje vidurio tarmės patarmių dalyje išnykęs skirtumas tarp krin-tančiosios ir laužtinės priegaidės ir yra tik tęstinė ir laužtinė.

Lyviškąja tarme kalbama tose vietose, kur seniau gyveno lyviai: Kuršo šiaurėje – Dundaga, Talsai, Ventspilis, Alsunga, Mersragas, ir Vidžemės šiaurės vakaruose, rytiniame Rygos įlankos pakrastyje – Ainažiai, Salacgryva, Aluoja, Limbadžiai, Skultė. Šioje tarmėje labai smarkiai jaučiama lyvių kalbos įtaka.

Skiriamos dvi lyviškosios tarmės patarmių grupės: tamniekų patarmės, la. *tāmnieku*²²⁴ *izloksnes*, ir Vidžemės lyviškosios patarmės, la. *Vidzemes libiskās izloksnes*.

Bendros visai lyviškajai tarmei ypatybės yra šios: a) krin-tančioji priegaidė supanašėjo su laužtine, ir yra tik dvi priegaidės – tęstinė ir laužtinė Kurše, tęstinė ir artima krin-tančiajai Vidžemėje; b) visi trumpieji balsiai – tiek trumpi iš seno, tiek vėliau sutrumpėję – yra galūnėse nukritę; be to, jei nukrito trumpasis balsis, ešes po skardžiojo priebalsio, tai pailginamas prieš tai einančio skiemens balsis, pvz.: *abi* > *āb*; *divas* > *dīvs*; jei nukrito trumpasis balsis po dusliojo priebalsio, tai pailginamas prieš jį einantis priebalsis, pvz.: *aka* > *akk*; *mati* > *matt*; c) ilgieji balsiai ir dvibalsiai *ie, uo* priesagose ir žodžio gale trumpinami, pvz.: *runāt* > *runat*; *meklēt* > *meklet*; *mācīt* > *mācit*; *eglē* > *egle*; *skrieties* > *skrietes*; *sēpuot* > *sēpot*; d) dvibalsis *au* yra pavirtęs *āu* arba *ou*, pvz.: *saukt* > *sāukt*, *soukt*; *sau-le* > *soul*; e) siauras *ē* paprastai yra pavirtęs *ei*, pvz.: *sēd* > *seid*; *pēc* > *peic*; f) vietoj moteriškosios giminės vartojama vyr. giminė, pvz.: *tie*

²²⁴ Greičiausiai iš dabar nebevertojamo prieveksmio *tām* „iki šiol“ arba *no tām* „iš ten“ – žr. Endzelīns Latv. val. gram. 10.

uogs ir dārg: tās uogas ir dārgas; tas uņ ir dziļš: tā upe ir dziļa: g) veiksmazodžiu trečiojo asmens forma vartojama ir abiejų skaičių pirmajam ir antrajam asmeniui žymėti, pvz.: (es) sit, ėd; (tu) sit, ėd; (viņš, viņa) sit, ėd; (mēs) sit, ėd; (jūs) sit, ėd; (viņi, viņas) sit, ėd.

Nuo Vidžemės lyviškųjų patarnių tamniekų patarmės skiriasi pirmiausia dar visoms kuršiškosioms patarmėms bendromis ypatybėmis ir tuo, kad priesagose dažnai iškrinta balsiai ir net dvibalsiai, pvz.: *dziedātāja > dziedte; dancuotājs > dañctes.*

Aukštaičių tarme kalbama Latvijos rytuose – rytų Vidžemėje, į pietus nuo Dauguvos (buvusi sėlių žemė) ir Latgaloje. Riba tarp aukštaičių ir vidurio tarmės eina maždaug taip: Kurmenė (Lietuvos pasienyje), Barbelė, Taurkalnė, Birzgalė, Rembatė, Lauberė, Jaunpiebalga, Palsmanė, Zvartava.

Aukštaičių tarmė užima didelį plotą, ir visokių ypatybių, kuriomis ji skiriasi tiek nuo kitų tarmių, tiek nuo bendrinės kalbos, yra labai daug, tačiau ne visos jos randamos visoje aukštaičių tarmėje.

Skiriamos dvi pagrindinės aukštaičių tarmės patarnių grupės: gilišios, arba rytiečių, patarmės, la. *dziļās jeb austrumu izloksnes*, ir negilišios, arba vakarų, patarmės, la. *nedziļās jeb rietumu izloksnes*. Kiekviena iš šių patarnių grupių dar skiriama į pogrupius: sėliškosios patarmės, la. *sēliskās izloksnes* ir nesėliškosios, arba latgališkiosios patarmės, la. *nesēliskās jeb latgaliskās izloksnes*.

Svarbiausios ypatybės, kuriomis aukštaičių tarmės skiriasi nuo kitų tarmių, yra tokios: a) išnykęs skirtumas tarp krintančiosios ir tęstinės priegaidės, ir yra tik dvi priegaidės – daugiausia tariama laužtinė ir krintančioji, mažiau – laužtinė ir tęstinė; b) platieji balsiai *e, ē* yra virtę *a, ā*, pvz.: *vēcs > vacs; dēls > dāls*; c) siaurasis *ē* yra virtęs plačiuoju *ē* arba *ie*, pvz.: *ēst > ēst; drēbes > driebes*; d) *a* tam tikrais atvejais yra virtęs *o*, pvz.: *gals > gols; vakars > vokars, vokors*; e) *ā* yra virtęs *ō* arba *uo*, pvz.: *āda > ōda, uoda; gāju > gōju*; f) *ī* yra virtęs *ei*, pvz.: *vīrs > veirs; sagaidīt > sagaideit*; g) *ū* yra virtęs *yu, eu, ou*, pvz.: *lūpa > lyupa, leupa, loupa*; h) priebalsių junginiai *šķ, žķ* yra virtę *šk, žg*, pvz.: *šķira > škira; izmežģiju > izmežģiju*.

Giliųjų aukštaičių patarmės skiriasi nuo negiliųjų tokiomis būdingesnėmis ypatybėmis: a) giliųjų aukštaičių patarmėse *ie* yra virtęs *ī, uo* virtęs *ū*, pvz.: *miegs > mīgs; ruoka > rūka*; b) deminutyvai vietoj priesagos *-iņ-* turi *-eņ-*, pvz.: *dieviņ > diveņ; māmuliņa > mūomul'ęņa*; c) galūnės *-as, -es* yra virtusios *-ys, -is*, pvz.: *baltas kājas > bōltys kūojis; upītes > upēitis* ir kt.

Sėliškosios ir nesėliškosios patarmės skiriasi priegaidėmis: sėliškosiose laužtinę priegaidę atitinka kylančioji, o nesėliškosiose yra laužtinė priegaidė. Galima dar pridurti, kad aukštaičių tarmėje, ypač gilišiosiose jos patarmėse, stipriausiai jaučiama slavų kalbų įtaka.

Kitų kalbų įtaka latvių kalbai. Daugiausia įtakos latvių kalbai yra padariusios jų artimiausių kaimynų – finougrų bei slavų ir germanų, ypač vokiečių kalbos.

Iš finougrų kalbų didžiausią įtaką latvių kalbos lyviškajai tarmei yra padariusi lyvių kalba. Ne tokia stipri finougrų kalbų įtaka yra kitoms latvių

tarmėms ir bendrinei kalbai, tačiau jaučiama ji ir čia, ypač leksikoje ir frazeologijoje. Kadangi finougrų gentys gyveno daugiausia pajūryje ir vertėsi žvejyba bei jūrininkyste, tai iš tų kalbų pateko nemaža žodžių, susijusių su jūra, pvz.: *bura* „burė“ (lyv. *pūraz*, est. *puri*, suo. *purje*); *laiva* „valtis“ (lyv. *lōja* „laivė“, est. *laev*, suo. *laiva* „laivas“); *liedags* „paplūdimys“ (lyv. *liedōg*); *luoms* „sugavimas, valksmas, valksna“ (lyv. *lūom*, est. *loom*); *paisums* „jūros potvynis“ (lyv. *paizōm*); *selga* „atvira jūra“ (lyv. *mier sālga*, est. *mere selg*) ir kt.

Tačiau į latvių kalbą yra patekę nemaža finougrų žodžių, liečiančių ir kitas sritis, pvz.: *karaša* „ragaišis“ (est. *karask*); *kāzas* „vestuvės“ (lyv. *kōzgoīd*); *kukainis* „vabzdys“ (lyv. *kukki* „vabalas“); *laulāt* „(su)tuokti“ (lyv. *lōlatō*, est. *laulatama*); *māja* „namas“ (lyv. *mōi* „butas“, est. *maja* „namas“, suo. *maja* „būda; namas“); *puika* „berniukas“ (est. *poeg*, „sūnus“, suo. *poika* „sūnus; berniukas“); *puķe* „gėlė“ (lyv. *putk[ōz]*); *sēne* „grybas“ (lyv. *sēn*, est. *seen*); *vai* „ar, argi“ (lyv. ir est. *vōi*); *vajag(a)* „reikia“ (lyv. *vajag*); *zaimuot* „piktžodžiauti“ (lyv. *suoimō*, est. *sōimama*, suo. *soimata* „barti, plūsti“) ir kt.

Finougrų kalbų įtaka aiškinami ir kai kurie latvių kalbos frazeologizmai bei semantiniai atitikmenys, pvz.: *iekšā nākt* „ieiti“ (paž. „vidun eiti“); *klāt nākt* „priesti“ (paž. „čia, šen, artyn eiti“); *kuopā likt* „sudėti“ (paž. „krūvon dėti“); *laukā* arba *ārā iet* „išeiti“ (paž. „laukan arba oran eiti“); *pāri lēkt* „šokti“ (paž. „per viršų šokti“); *zemē nākt* „nusileisti“ (paž. „žemėn eiti“); *kājas zemē aut* „nusiauti kojas“ (paž. „kojas žemėn auti“); *likt cepuri galvā* „užsidėti kepurę“ (paž. „dėti kepurę ant galvos“); *bārdū dzīt* „skusti barzdą“ (paž. „barzdą ginti, varyti“); *labā ruoka* „dešinioji ranka“ (paž. „geroji ranka“); *gulēt* „gulėti; miegoti“ ir kt.²²⁵

Galimas daiktas, kad ir kai kurie dabartinės latvių kalbos fonetikos bei gramatikos dalykai aiškintini finougrų kalbų įtaka. Pvz., kirčio atitraukimą į pirmąjį skiemenį vieni kalbininkai laiko tiesioginės lyvių – estų kalbų įtakos rezultatu, kiti mano, kad šios kalbos čia suvaidinusios tik pagalbinį vaidmenį. J. Endzelynas mano, kad dėl lyvių kultės latvių kalboje yra išnykę iš daiktavardžių padaryti santykiniai būdvardžiai su *-inis* (plg. lie. *geležinis, medinis*)²²⁶. Ir kai kurios kitos latvių kalbos gramatikos, ypač sintaksės, ypatybės aiškinamos finougrų kalbų įtaka.

Su rytų kaimynais slavais latvių gentys suėjo į artimus santykius gana anksti. Tai žinoma iš istorijos šaltinių, tai rodo ir kai kurie latvių kalbos skoliniai iš rytinių slavų kalbų.

Iš latviško rusų vardo *krievi* (rus. *крявучу*) matyti, kad šis vardas pateko į latvių kalbą tuo metu, kai senasis dvibalsis *ei* dar nebuvo virtęs rusų kalboje į *i*, o tik į **ē*, nes la. *kriev-* iš s. rus. **krēv-*.

Latvių kalbos slavizmai, kuriuose vietoj dab. rus. *u* yra la. *uo*, pateko į latvių kalbą tuo metu, kai senasis dvibalsis *au* rusų kalboje dar nebuvo pa-

²²⁵ Žr. Эндзелін И. М. О латышско-финских языковых связях. — В кн.: Памяти академика Л. В. Щербы. Л., 1951, с. 299–304; Endzelīns D. izl. I 653–654.

²²⁶ Žr. Endzelīns D. izl. III 1 509, 514; plg. taip pat: Lepika M. Par atributīvo ģenitīvu mūsdienu latviešu valodā. — In: LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti. Rīgā, 1954, t. 3, p. 47–76.

virtęs į *u*, o tik į **ō*, pvz.: *duōma* „mintis“ (rus. *дума*); *kāpuosts* „kopūstas“ (rus. *капуста*); *miōcīt* „kankinti, kamuoti“ (s. rus. *мучить*); *rūobeža* „siena, riba“ (rus. *рубежь*); *sūolīt* „žadėti, siūlyti“ (s. rus. *сульт*) ir kt. Būgos nuomone, šie žodžiai pateko į latvių kalbą dar prieš XI a.²²⁷

Prieš XIII a. į latvių kalbą pateko ir tie skoliniai, kuriuose vietoj slavų redukuotų balsių *ь*, *ѣ* latvių kalboje yra *i*, *u*, pvz.: *kristīt* „krikštyti“ (s. rus. *крестить*); *Pliskava* „Pskovas“ (s. rus. *Пльсковъ*); *kurts* „kurtas“ (s. rus. *хѣртъ*); *pulks* „pulkas“ (s. rus. *плѣкъ*) ir kt. Žodžiai *cilvēks* „žmogus“ (s. rus. **чълвѣкъ*) ir *zizlis* „lazda“ (valdžios ženklas) (s. rus. *жѣзль*) pateko į latvių kalbą iš tų rusų tarmių, kur buvo maišoma *č* ir *c*, *ž* ir *z*²²⁸.

Seni skoliniai yra ir tie, kuriuose vietoj rusų *ы* latvių yra *ui*, vietoj rusų *ѣ* ir *я* latvių yra *ē*, pvz.: *kuilis* „kuilys“ (sl. **кыль*); *muita* „muitas“ (s. rus. ir brus. *мыто*); *grēks* „nuodėmė“ (sl. *грѣхъ*); *vēstis* „žinia“ (rus. *вѣсть*); *mētēlis* „apsiaustas“ (s. rus. *мятель*); *svēts* „šventas“ (rus. *святъ*) ir kt.

Prie senų slavizmų latvių kalboje dar skiriami, pvz.: *dabūt* „gauti“ (rus. *добыть*); *grāmata* „knyga“ (s. rus. *грамота*); *pātaga* „botagas“ (sl. *batogъ*); *ūsa*, *ūsas* „ūsai“ (rus. *усы*) ir kt.

Visi šie skoliniai pateko į latvių kalbą dar prieš vokiečiams užgrobiančiam Rytų Pabaltijį ir sudaro senesnįjį skolinių sluoksnį. Vokiečių pavergtų latvių genčių santykiai su rusais buvo beveik visiškai nutrūkę ir atsinaujino tik XVIII a. Tada vėl ėmė rasti rusų skolinių, ypač šnekamojoje kalboje, bet neišvengė jų ir bendrinė kalba. Šie skoliniai sudaro naujesnįjį skolinių sluoksnį, pvz.: *cena* „kaina“ (rus. *цена*); *pagrabs* „rūsysis“ (rus. *погребъ*); *pavārs* „virėjas“ (rus. *повар*); *strādāt* „dirbti“ (rus. *срадаць* „kentėti“); *zvans* „varpas; varpelis“ (rus. *звон*) ir kt.

Atsirado nemaža ir vertinių iš rusų kalbos. Dalis jų įsigalėjo ir bendrinėje kalboje, pvz.: *ciest neveiksmi* „patirti nesėkmę“ (rus. *терпѣть неудачу*); *izbēgt* „išvengti“ (rus. *избѣгать*); *par nožēlošanu* „gaila, deja“ (rus. *к сожалѣнию*); *pateicoties* „dėka“ (rus. *благодаря*) ir kt.

Senų skolinių iš germanų kalbos latvių kalboje yra visai nedaug: *ērkulis* „kuodelis“ (šved. dial. *erkul* „[verpiamojo] ratelio verpstas“); *gatve* „alėja; bandotakis“ (go. *gatwō* „šiaura gatvelė, gyvulių varykla“); *ilens* „yla“ (go. **ēla* „yla“; gautas greičiausiai per prūsus); *kungs* „ponas“ (s. vo. *kuņig* „karalius“); *mūks* „vienuolis“ (iš germ.; plg. šved. ir dan. *munk* „t. p.“) ir dar vienas kitas.

Pavergę latvių gentis, vokiečiai net iki XIX a. pradžios užėmė Latvijoje viešpataujančią padėtį. Todėl didelė vokiečių kalbos įtaka jaučiama ne tik latvių kalbos leksikoje bei frazeologijoje, bet ir semantikoje, sintaksėje, iš dalies net ir morfologijoje bei fonetikoje.

Senesnįjį vokiškų skolinių sluoksnį latvių kalboje sudaro skoliniai iš vidurio vokiečių žemaičių tarmės (XIII–XVII a.), kuria, matyt, kalbėjo Latvijos pavergėjai. Šių skolinių dalis išstūmė senus latviškus žodžius ir

²²⁷ Žr. Būga R. r. III 497.

²²⁸ Žr. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — Петроград, 1916, т. 1, с. 54–61, 84–85.

tvirtai įėjo į latvių bendrinę kalbą, pvz.: *ārsts, ārste* „gydytojas, -a“ (vvž. *arste*); *biksēs* „kelnės“ (vvž. *büxen*); *brīvs* „laisvas“ (vvž. *vri*); *dvižlis* „rankšluostis“ (vvž. *dwēle*); *īre* „nuoma“ (vvž. *hüre*); *laūva* „liūtas“ (vvž. *louwe*); *nagla* „vinis“ (vvž. *nagel*); *pāris* „pora“ (vvž. *pār*); *sīpuols* „svogūnas“ (vvž. *cipolle*); *skuōla* „mokykla“ (vvž. *schule*); *slikis* „blogas“ (vvž. *slicht* „paprastas“); *spainis* „kibiras“ (vvž. *span*); *stuñda* „valanda; pamoka“ (vvž. *stunde*); *tuōrnis* „bokštas“ (vvž. *turn[e]*); *vinnēt* „laimėti“ (vvž. *winnen*); *zēns* „berniukas“ (vvž. *sōne*); *ziēpes* „muilas“ (vvž. *sepe*) ir daug kitų.

Naujesnįjį vokiškų skolinių sluoksnį sudaro žodžiai, patekę į latvių kalbą nuo XVII a. maždaug iki XIX a. vidurio jau iš susiformavusios (vokiečių aukštaičių tarmės pagrindu) vokiečių bendrinės kalbos, kurią pradėjo vartoti ir Latvijos kolonizatoriai. Ypač daug tokių skolinių atsirado šnekamojoje kalboje. XIX a. antrojoje pusėje latvių kalbininkams pradėjus energingą kovą dėl latvių kalbos valymo, bendrinėje kalboje tokių skolinių išliko ne taip jau daug, bet jų dar yra, pvz.: *brīlles* „akiniai“ (vo. *die Brille*); *guřķis* „agurkas“ (vo. *die Gurke*); *ķirsis* „vyšnia“ (vo. *die Kirsche*); *muōde* „mada“ (vo. *die Mode*); *pulveris* „milteliai; parakas“ (vo. *das Pulver*); *ruņkulis* „runkelis“ (vo. *der Runkel*); *tiñte* „rašalas“ (vo. *die Tinte*); *ūn* „ir“ (vo. *und*); *vērts* „vertas“ (vo. *wert*) ir kt.

Yra apskaičiuota, kad vokiškų skolinių latvių kalboje iš viso yra per tris tūkstančius, iš jų bendrinėje kalboje įsigalėję apie penkis šimtus²²⁹.

Latvių bendrinėje kalboje yra įsigalėję ir nemaža vertinių iš vokiečių kalbos, pvz.: *ciētzeme* „sausuma“ (vo. *das Festland*); *debesszils* „žydras“ (vo. *himmelblau*); *caūrredzams* „permatomas“ (vo. *durchsichtig*); *piekrišana* „sutikimas, pritarimas“ (vo. *der Beifall*); *skatīt cauri* „peržiūrėti“ (vo. *durchsehen*); *stadīt priekšā* „pristatyti, supažindinti“ (vo. *vorstellen*); *turēt acis vaļā* „gerai žiūrėti, nežiopsoti“ (vo. *die Augen offen halten*); *trāpīt naglai uz galvas* „tiesiai pataikyti, pataikyti į patį tašką“ (vo. *den Nagel auf den Kopf treffen*) ir daug kitų.

Dėl vokiečių kalbos įtakos neretai įvardžiai *tas, tā* pavartojami panašia kaip vokiečių artikkelis *der, die, das* reikšme.

Nemaža vokiečių kalbos įtaka jaučiama ir latvių kalbos sintaksėje, kuri „daugiau primena Europos vakarus, lietuvių sintaksė – rytus“²³⁰.

Yra latvių kalboje ir kitų baltų kalbų ar tarmių pėdsakų. Pvz., kuršių kalbos įtaka aiškinamos kai kurios vidurio tarmės kuršiškųjų patarmių ypatybės. Pvz., latvių bendrinėje kalboje kuronizmais laikomi tokie žodžiai: *duņcis* „kiaulių skerdziamasis peilis; durklas“; *dziñtars* „gintaras“; *cīrulis* „vieversys“; *kānkari* „skarmalai, driskalai; atbrizgos“; *krañts* „skardis; status krantas“; *leñce* „diržas, juosta“; *lūncināt* „vīzginti uodegą“; *meñca* „menkė“; *pīle* „antis“; *sklañda* „kartis, šatra“; *skrañdas* „skarmalai, skudurai“; *vañdīt* „rausti, knisti, vesti“; *viñgrs* „tamprus, elastingas“ ir kt.

²²⁹ Žr. Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. – Rīgā, 1961, p. 416.

²³⁰ Endzelīns D. izl. III 1 510, 515.

Abejojama, ar kuronizmai, ar lituanizmai: *balanda* „balanda“; *bañda* „banda, samdinio pasėlys“; *bañga* „banga, vilnis“; *meñte* „mentė“; *riñda* „eilė“ ir kt.

Paprastai lituanizmais laikomi tie bendri lietuviams ir latviams žodžiai, kuriuose vietoj lie. *g, k* yra la. *ġ, k*, o ne *dz, c*, pvz.: *ġėrbt* „rengti, taisyti“ (lie. *geřbti*); *ġimene* „šeima“ (lie. *gimine*); *ġimis* „veidas“ (lie. *gỹmis*); *ķirmis* „kirmgrauža“ (lie. *kirmis*); *mėġināt* „mėginti, bandyti“ (lie. *mėginti*) ir kt. Taip pat lituanizmais laikomi, pvz.: *gleznuot* „piešti“ (lie. *gleznóti*); *kareivis* „kareivis“ (lie. *kareivis*); *veikals* „parduotuvė“ (lie. *veikalas*); *žagars* „žagaras“ (lie. *žāgaras*); *žagata* „šarka“ (lie. *žagatà*); *žebērklis* „žeberklas“ (lie. *žebērklas*) ir kt.

Latvių bendrinėje kalboje įsigalėjusių lituanizmų priskaičiuojama kelios dešimtys²³¹. Šiaip jau didesnė lietuvių kalbos įtaka pastebima tik Lietuvos pasienyje ir Latvijoje.

Kadangi latvius nuo prūsų skyrė kitos baltų gentys, tai ir prūsizmų latvių kalboje beveik nėra. Tiesa, laikoma, kad iš prūsų į latvių kalbą yra patekęs *glisis* „gintaras“, bet čia jis pateko greičiausiai per kuršius. Per kuršius ar lietuvius pateko ir *ilens* „yla“. Dabar vartojamas žodis *ķermenis* „kūnas“ buvo įvestas į latvių kalbą dirbtinai XIX a. antrojoje pusėje.

Pirmieji raštai latvių kalba. Rašytiniai latvių kalbos paminklai atsiranda XVI a. – pradedant 1522 m. Rygos krovikų bei nešikų gildijos (*Losträrgergilde*) sąrašuose pasitaiko atskirų latviškų žodžių bei sakinių. Taip pat iš XVI a. pirmosios pusės yra išlikusių ir didesnių latviškų tekstų – maldos „Tėve mūsų“ (la. *tēvreize*) vertimų.

Pirmoji išlikusi knyga latvių kalba yra Vilniuje 1585 m. išspausdintas Petro Kanizijaus „mažojo“ katekizmo vertimas: *Catechismus Catholicorum. Iscige pammacischen...*²³². Katekizmas verstas iš vokiečių kalbos, vertėjas knygoje nenurodytas, bet juo laikomas vokietis Ertmanis Tolksdorfas. Šiame katekizme visas tekstas yra latviškas. Katekizmą 1915 m. fototipiškai²³³ perspausdino E. Volteris ir 1929 m. faksimiliškai²³⁴ A. Giunteris (Günther).

1586 m. Karaliaučiuje buvo išspausdintas M. Liuterio mažojo katekizmo vertimas: *Enchiridion Der kleine Catechismus*. Vertėjas tiesiogiai irgi nėra nurodytas, bet įvade pasakyta, kad katekizmą vertęs Johanas Ryvijus (*Rivius*). Šiame katekizme yra ir vokiško teksto – titulinis puslapis, įvadas, skyrelių antraštės, paaiškinimai. Šį katekizmą 1875 m. perspausdino A. Becenbergeris, o 1924 m. jis Rygoje buvo iš naujo išleistas faksimiliškai.

²³¹ Žr. Zemzare D. Min. veik, p. 413.

²³² 1960 m. latvių spaudoje pasirodė žinių, kad 1525 m. Liubeke katalikiškų valdžios organų buvusi konfiskuota į Rygą siunčiama statinė, pilna „liuteronų knygų, taip pat ir mišų vulgarine livoniečių, latvių ir estų kalba“. Knygos buvusios sudegintos. Nė vienas egzempliorius iki šiol nėra surastas (žr. Apīnis A. Latviešu grāmatniecība. – Rīgā, 1977, p. 35).

²³³ Fototipija [*< gr. phōs (phōtos)* „šviesa“ + *gr. typos* „atspaudas“] – plokščiosios spaudos būdas, spausdinant iš stiklinės arba metalinės plokštės, kurioje fotografiškai fiksuojamas atgaminamasis vaizdas.

²³⁴ Faksimilė [*< lo. fac simile* „daryk panašų“] – tikslus rankraščio, dokumento, kieno nors rašyenos atgaminys, klišė su kieno nors parašu.

Trečioji latviška knyga – 1587 m. irgi Karaliaučiuje išspausdintas liuteronų religinių giesmių rinkinys: „Nevokiškos psalmės ir dvasinės giesmės...“ (*Vndeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesänge...*).

Tais pačiais metais ir ten pat buvo išspausdinta dar viena liuteronų knyga: „Evangelijos ir epistolos, iš vokiečių į nevokiečių kalbą išverstos“ (*Euangelia und Episteln aus dem deutschen in vndeutsche Sprache gebracht...*). Vertėjas nenurodytas. Šios trys liuteronų knygos 1615 m. Rygoje buvo išleistos antrą kartą viena knyga su atskirais tituliniais puslapiais.

Visos keturios pirmosios latviškos knygos išspausdintos fraktūra. Kadangi jų vertėjai buvo vokiečiai, tai visų jų vienodai prasta ir rašyba, ir kalba. Jose, pvz., grafiškai neskiriami skardieji sargieji bei žvarbieji priebalsiai nuo dusliųjų, beveik nežymimi minkštieji priebalsiai, labai nenuosekliai žymimas balsių ilgumas, neskiriami *e* ir *ie*, nenuosekliai žymimas dvibalsis *uo* ir pan. Vietoj galūnių *a*, *e*, *u* dažniausiai rašoma *e*, neretai nėra ir šios *e*, o kai kur ji prirašyta visai be reikalo. Vertimas yra labai pažodinis, todėl apie sintaksės gerumą nėra ko ir kalbėti.

Pirmosios latvių knygos buvo vidurio tarme. Nors ir prasta kalba parašyti, pirmieji latvių kalbos paminklai turi tam tikrą vertę latvių kalbos istorijai – juose nemaža taisyklingai padarytų ir vėliau prigijusių religinių terminų, yra kai kurių senesnių kalbos ypatybių, pvz., čia gana dažnai vartojamas iliatyvas, pilnesnės kai kurios galūnės ir pan.

XVII a. žymiausias latvių literatūros veikėjas buvo Georgas Mancelis (Manzel). 1631 m. išėjo jo „Latviškas vademekumas“ (*Lettisch Vademecum*) – liuteronų vadovo gerokai, ypač kalbos požiūriu, pataisytas ir papildytas naujas leidimas. 1638 m. išleista Mancelio „Latvių frazeologija“ (*Phraseologia Lettica*). Didžiausias Mancelio darbas – ištisus 20 metų rašyta „Seniai pageidaujama latviška postilė“ (*Lang=gewünschte Lettische Postill*) išėjo 1654 m. Ir rašyba, ir kalba čia daug geresnė už pirmųjų latviškų knygų rašybą bei kalbą, tačiau ir iš jo raštų matyti, kad autorius yra vokietis.

Kristoforas Fiurekeris (Fürecker) palyginti gera tam šimtmečiui kalba išvertė religinių giesmių. Jos buvo išspausdintos jau po vertėjo mirties – 1685 m. antrašte „Latvių dvasinės giesmės ir kolekto“ (*Lettische Geistliche Lieder und Collecten*). Fiurekeris taip pat rašė latvių kalbos gramatiką ir latvių–vokiečių kalbų žodyną.

Vienintelis XVII amžiaus latvių literatūros darbininkas latvis buvo Janis Jatniekas, mokykloje paverstas Reiteriu (la. *jätnieks* „raitelis“, vo. *der Reiter* „t. p.“). Jis vertė į latvių kalbą bibliją, tačiau visi jo darbai yra dingę, išliko tik jo parengta knyga „Vicšpaties malda keturiasdešimčia kalbų“ (*Oratio Dominica XL linguarum*), kurioje yra ir latviška „Tėve mūsų“ malda, versta tikriausiai paties Reiterio.

Didžiausias XVII a. darbas latvių kalba – tai biblijos vertimas. Ją išvertė Ernstas Gliukas (Glück) su savo bendradarbiais. Naujasis testamentas išėjo Rygoje 1685 m., Senasis testamentas – 1689 m.

Daug mažiau šiuo laikotarpiu buvo išspausdinta katalikiškų knygų. 1622 m. Braumberge buvo išleista „Mažoji agenda“ (*Agenda parva*) latvių, estų, lenkų ir vokiečių kalbomis. Žymiausias šio laikotarpio katalikų rašytojas buvo jėzuitas Georgas Elgeris. Pirmoji, tik iš bibliografijos žinoma

jo knyga yra 1621 m. išėjusi „Dvasinės katalikų giesmės“ (*Geistliche Catholische Gesänge*). Po jo mirties buvo išspausdintos dar keturios jo parengtos knygos: 1672 m. evangelijos su katekizmu, 1673 m. „Dvasinės giesmės“ (*Cantiones spirituales*), 1683 m. lenkų–lotynų–latvių kalbų žodynas. Visos šios knygos spausdintos Vilniuje. Taip pat Vilniaus universiteto bibliotekoje 1942–1943 m. buvo rastas Elgerio 1640 m. evangelijų ir epistolių rankraštis, kurį 1961 m. Lunde (Švedija) išleido K. Dravinis.

XVII a. pasirodė ir šiek tiek pasaulietinio turinio raštų. Pvz., yra išlikęs linių audėjų gildijos statuto (*linuvėverušraga*) rankraštis, paskelbtas vienas kitas eilėraštis, tarp jų ir minėtasis 1648 m. ketureilis, kuriame pirmą kartą paminėtas vardas *latvis*. Antroje šio amžiaus pusėje pasirodė ir pirmosios latviškos abėcėlės.

XVIII a. buvo išleista daugiau ir įvairesnio turinio knygų latvių kalba, tačiau jų autoriai ar vertėjai yra vis vokiečiai. Patys latviai į savo rankas latvių literatūrą paėmė tiksliai XIX a. antroje pusėje.

Senųjų latvių kalbos paminklų rašybą bei kalbą daugiausia tyrinėjo J. Endzelynas, E. Blesė, ypač A. Augstkalnis ir A. Uozuolas (Ozols), kurio pagrindinis šios srities darbas yra: Ozols A. Veclatviešu rakstu valoda. — Rīgā, 1965. Čia, p. 600–620, yra pateikta ir smulki senųjų latvių raštų tyrinėjimų bibliografija.

Kalbiniai darbai. Pirmoji latvių kalbos gramatika yra 1644 m. Rygoje išleista J. G. Rėhehūzeno (Rehhusen) „Manuductio ad linguam lettonicam...“. Gramatika prasta. Latviškos medžiagos čia labai maža, ir pateikiama ji dažnai gana klaidingai.

Geresnė ir platesnė yra 1695 m. gramatika: „Erster Versuch einer kurzverfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache“. Ją parengė H. Adolfis (Adolphi), naudodamasis K. Fiurekerio paliktisiais gramatikos rankraščiais.

Maža ir menka yra taip pat 1685 m. G. Dreselio (Dressel) gramatikėlė: „Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache“.

1732 m. Vilniuje buvo išspausdinta anoniminė gramatika: „Dispositio imperfecti ad Optimum seu Rudimenta grammatices Lotavicae“. Išaiškinta, kad jos autorius yra jėzuitas G. Špungianskis, latgalietis, Vilniaus akademijos dėstytojas.

Nuo Adolfo gramatikos ir „Dispositio...“ priklausoma, tik už šią daug menkesnė yra 1737 m. taip pat Vilniuje išspausdinta anoniminė „Lotavica Grammatica“. Autoriumi laikomas jėzuitas H. Medemas.

Visas šias gramatikas toli pralenkia savarankiška ir plati G. F. Stenderio „Neue vollständigere Lettische Grammatik“, išleista 1761 m. Antras, pataisytas ir papildytas, šios gramatikos leidimas, pavadintas „Lettische Grammatik“, išėjo 1783 m.

Pirmąją mokslinę latvių kalbos gramatiką parašė A. Bylenšteinas (Bielenstein): „Die Lettische Sprache...“, kurios pirmoji dalis, apimanti fonetiką ir žodžių darybą, išėjo 1863 m., antroji, apimanti žodžių kaitybą, — 1864 m.

Pirmoji latvio ir latviškai parašyta latvių kalbos gramatika yra: Sterstu Andrejs. Latweeschu Walodas mahziba, I–III, 1879–1880. Pagal specialybę A. Stėrstė buvo ne kalbininkas, bet juristas.

J. Endzelyns

Pirmoji kalbininkų specialistų J. Endzelyno ir K. Miülenbacho „Latviešu gramatika“ išėjo 1907 m. J. Endzelynas čia yra parašęs fonetiką ir morfologiją, o K. Miülenbachas – sintaksę. Trumpesnis šios gramatikos variantas, skirtas vadovėliu mokykloms ir pavadintas „Latviešu valodas mācība“, pirmą kartą išėjo irgi 1907 m.

Visais atžvilgiais moderni mokslinė latvių kalbos gramatika yra J. Endzelyno „Lettische Grammatik“, išleista 1922 m. Pataisyta ir papildyta, ši gramatika 1951 m. buvo išleista latviškai – „Latviešu valodas gramatika“. Už ją J. Endzelynui 1958 m. buvo paskirta Lenino premija. Sutrumpintas šios gramatikos variantas, skirtas vadovėliu studentams ir pavadintas „Latviešu valodas skaņas un formas“, buvo išleistas 1938 m.

Latvijos TSR MA Kalbos ir literatūros institutas parengė didelę akademinę dabartinės latvių bendrinės kalbos gramatiką: „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika“. Pirmais jos tomas, apimantis fonetiką ir morfologiją, išėjo 1959 m., antras tomas – sintaksė – 1967 m. Gramatiką parašė autorių kolektyvas: A. Achero, Dz. Barbarē, A. Bergmanē, A. Blinkena, L. Ceplytis, R. Grabis, M. Lepika, R. Melbiksē, A. Mikelsonē, T. Puorytē, M. Saulē-Sleinē, V. Staltmanē. Visam darbui vadovavo R. Grabis.

Latvių bendrinės kalbos fonetika aprašyta darbe: Laua A. Latviešu literārās valodas fonētika. – Rīgā, 1980 (trečias leidimas).

Latvių bendrinės kalbos formavimosi istorijai skirtas darbas: Rūķe-Draviņa V. The Standardization Process in Latvian 16th Century to the Present. – Stockholm, 1977.

Lietuvos aukštųjų mokyklų studentams liuanistams lietuvių kalba išleistas latvių kalbos vadovėlis: Kabelka J. Latvių kalba. – V., 1975.

Pirmasis žodynas, kuriame figūruoja latvių kalba, yra G. Mancelio vokiečių–latvių žodynas: „Lettus, Das ist Wortbuch...“, išleistas Rygoje 1638 m. Jame tėra apie 6000 žodžių.

1683 m. Vilniuje buvo išspausdintas G. Elgerio „Dictionarium Polono—Latino—Lottaucicum“, kuriam pavyzdžiu yra buvęs K. Sirvydo žodyno ketvirtasis leidimas. Iš čia paimti lenkiški ir lotyniški žodžiai.

Heidelbergo universiteto bibliotekoje 1923 m. buvo rastas J. Langijaus (Langius) 1685 m. baigto rašyti latvių–vokiečių žodyno rankraštis. Iš fotokopijų jį 1936 m. paskelbė E. Blesė.

Yra išlikęs anoniminis vokiečių–lotynų–lenkų–latvių kalbų 1659 m. išėjęs žodynas. Latviška jo dalis menka.

1748 m. Rygoje išėjo K. Elverso vokiečių–latvių kalbų žodynas „Liber memorialis Letticus, oder Lettisches Wörterbuch“.

Vienas iš žymesnių šio laikotarpio žodynų yra J. Langès „Vollständiges deutsch=lettisches und lettisch=deutsches Lexicon“. Vokiška – latviška šio žodyno dalis, apimanti apie 15 000 žodžių, išėjo 1772 m., latviška – vokiška, apimanti apie 10 000 žodžių, – 1777 m.

Neblogą latvių–vokiečių (apie 7000 žodžių) žodyną, pavadintą „Lettisches Lexicon“, 1799 m. išleido G. F. Stenderis.

Latgaliečių tarmei atstovauja 1858 m. Vilniuje išleistas lietuvių kilmės katalikų kunigo J. Kurmino žodynas: „Słownik Polsko—Łacinsko—Łotewski“.

1872 m. buvo išleistas K. Ch. Ulmano žodynas „Lettisches Wörterbuch. Erster Theil... Lettisch – deutsches Wörterbuch“. Antrąją, latvišką – vokišką šio žodyno dalį pabaigė S. G. Brašė. Ta dalis buvo išleista 1880 m.

Trikalbis rusų–latvių–vokiečių kalbų žodynas buvo išleistas 1872 m. Maskvoje. Jame yra apie 37 000 žodžių. Šį žodyną rengė jau pačių latvių kolektyvas, vadovaujamas K. Valdemaro. Šio žodyno pagrindu 1890 m. išėjo rusų–latvių kalbų žodynas.

Didelį žodyną pačioje XIX a. pabaigoje ėmėsi rengti žymus latvių kalbininkas K. Miülenbachas, bet, parengęs rankraštį iki žodžio *patumsš*, jis mirė. Jo darbą baigė J. Endzelynas. Žodynas „Latviešu valodas vārdnīca“ buvo pradėtas leisti sąsiuviniais 1923 m. ir baigtas 1932 m. Iš viso žodyno išėjo keturi didžiuliai tomai. 1934–1945 m. buvo išleisti du tomai šio žodyno papildymų: „Papildinājumi un labojumi K. Miülenbacha Latviešu valodas vārdnīcai“. Šiuos du papildymų tomus parengė J. Endzelynas ir E. Hauzenberga. Tai tuo tarpu didžiausias ir geriausias latvių kalbos žodynas, paprastai vadinamas Miülenbacho—Endzelyno žodynu. Antru leidimu šis žodynas išleistas Čikagoje 1953–1956 m.

1972 m. pradėtas leisti latvių literatūrinės kalbos žodynas „Latviešu literārās valodas vārdnīca“, kurio numatyta išleisti aštuoni tomai. Iki šiol yra išėję I–IV tomai, apimantys A—L raides. Žodyną rengia Latvijos TSR MA A. Upyčio kalbos ir literatūros institutas.

Iš XX a. išleistų ir ypač tarybiniais metais gausiai leidžiamų dvikalbių bei specialių žodynų minėtini: Rīteris J. Lietuviškai—latviškas žodynas. — Rīgā, 1929; Bojāte A., Subatnieks V. Lietuviešu—latviešu vārdnīca. Ap 50 000 vardu / Red. J. Balkevičs. — Rīgā, 1964; Balkevičius J., Kabelka J. Latvių—lietuvių kalbų žodynas. Apie 42 000 žodžių. — V., 1977; Grinberga E., Kalnciems O., Lukstiņš G., Ozols J. Latviešu valodas sinonimu vārdnīca. — Rīgā, 1964; Latviešu valodas biežuma vārdnīca. — Rīgā, 1966–1973, t. 1–3; Caubuliņa D., Ozoliņa N., Plēsuma A. Latviešu — krievu frazeoloģiskā vārdnīca. — Rīgā, 1965; Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloksnes vārdnīca. — Rīgā, 1977–1978, t. 1–2 (baigiasi P raide).

Minėtina leksikos studija: Laumane B. Zivju nosaukumi latviešu valodā. — Rīgā, 1973.

Latvių leksikografija iki 1900 m. yra smulkiai aprašyta monografijoje: Zemzare D. Latviešu vārdnīcas. — Rīgā, 1961.

Svarbiausi darbai apie skolinius latvių kalboje: Эндзелин И. М. Латышские заимствования из славянских языков. — In: Endzelīns D.

izl. I 80–113; Sehwers J. Die deutschen Lehnwörter im Lettischen. — Zürich, 1918, II leid. 1953; Sehwers J. Sprachlichkulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. — Leipzig, 1936; Эндзелин И. М. О латышско-финских языковых связях. — В кн.: Памяти акад. Л. В. Щербы. — Л., 1951, с. 299–304; Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. — Kn.: Lietuvių kalbos leksikos raida (=LKK VIII). V., 1966, p. 105–109.

Nemaža vietos skoliniam iš įvairių kalbų skirta minėtoje D. Zemzarės knygoje „Latviešu vārdnīcas“.

Svarbesnieji latvių tikrinių vardu rinkiniai: Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. I d.: Vidzemes vārdi. — Rīgā, 1922; II d.: Kurzemes un Latgales vārdi. — Rīgā, 1925; Blese E. Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. — Rīgā, 1929, d. 1; Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I d.: Kurzemes vārdi. — Rīgā, 1936; II d.: Zemgales vārdi. — Rīgā, 1939; Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi, d. 1, sej. 1, A–J. — Rīgā, 1956; d. 1, sej. 2, K–O. — Rīgā, 1961; šio tomo rankraštį, papildydama maždaug 7 aut. lankais, spaudai parengė Dambė V.; Rūķe-Draviņa V. Plac Names in Kauguri Country, Latvia. — Stockholm, 1977.

Latvių tikrinius vardus ne viename savo darbe nagrinėjo ir K. Būga.

Bendriesiems latvių leksikologijos klausimams skirtas darbas: La u a A. Latviešu leksikoloģija. — Rīgā, 1969 (1981 – antras leidimas).

Latvių kalbos tarmėmis domėtis pradėjo A. Bylenšteinas XIX a. antrojoje pusėje. Specialiai jas tyrinėjo A. Becenbergeris, kuris tų tyrinėjimų rezultatus paskelbė knygoje: Letische Dialekt-Studien. — Göttingen, 1885 ir Über die Sprache der preussischen Letten. — Göttingen, 1888.

Žurnalo „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen“ XII (1887) ir XIV (1889) tome išspausdintas J. Kaulinio Sausnėjos ir Vietalvos tarmės aprašas „Über die Mundart von Sausen und Fachteln“, o XVI t. (1890) Dzelzavos tarmės aprašas „Der Dialekt von Selsau“. To paties žurnalo XVII t. (1891) išspausdintas J. Lautenbacho Abavos tarmės aprašas „Der Dialekt der mittleren Abau“.

Leidinio „Magazin, herausgegebenen von der Lettisch-Litterarischen Gesellschaft“ XIII t. 1 sąs. (1863) paskelbtas B. F. Treu Apukalnio tarmės aprašas „Der oppekalsche Dialect“. Laikraščio „Dienas Lapa“ priede „Etnografiskas Ziņas par latviešiem“ išspausdinti trijų tarmių aprašai: II t. (1892) M. Springio „Nīcas Lejnīeku izloksne“; III t. (1893) K. D. (=K. Dekeno) „Viļķeniešu izloksne“ ir IV t. (1894) E. Birznieko „Dzirciemīešu izloksne“.

Nuo 1900 m. latvių tarmės sistemingai pradėjo tyrinėti K. Miūlenbachas ir J. Endzelynas. Tų metų vasaros tyrinėjimo rezultatus jie paskelbė Rygos latvių draugijos Mokslų komisijos testinio leidinio „Rakstu krājums“ XIII t. (1901) straipsnyje „Latviešu valodas izloksnes: teksti un apraksti“ (p. 65–95 Vidzemes vakarų tarmė; p. 95–98 Rūjienos tarmė). Abu šie kalbininkai latvių tarmės tyrinėjo daugelį metų, tiek keliaudami vasaromis po Latviją, tiek ir kitais būdais. J. Endzelynas parengė ir pirmąją latvių tarmių aprašymo programą, kuri 1912 ir 1913 m. buvo išspausdinta žurnale „Druva“.

Leidinio „Rakstu krājums“ XV t. (1911) išspausdintas I. Cyrulio aprašas „Par drusteniešu izlokšni“, XVII t. (1914) Apsyčių Jekabo „Par lizumniešu izlokšni“ ir N. Brencio „Novērojumi no alūksniešu izlokšnes“.

Laikotarpju tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų daugiau kaip šimtas tarmių aprašų pateikta tęstiniame leidinyje „Filologu biedrības raksti“ I–XX (1921–1940), kurio XX tome yra įdėtas ir visų čia išspausdintų tarmių aprašų sąrašas (p. 275–276). Kai kurių tarmių aprašai paskelbti taip pat tęstiniame leidinyje „Ceļi“ I–IX (1931–1939), leidinyje „Filologijas materiāli“ (1933) ir kitur.

1940 m. buvo išleista plati tarmių aprašymo programa: Rūķ e-Dravina V. Programa izlokšņu aprakstiem. — Rīgā, 1940.

Tarybų Latvijos tarmių tyrinėjimo centras yra Latvijos TSR MA A. Upyčio kalbos ir literatūros institute. Čia rengiamas latvių kalbos tarmių atlasas, tarmių ir vietovardžių žodynai. 1954 m. išleista „Latviešu valodas dialektoloģijas atlanta materiālu vākšanas programma“; 1963 m. — „Instrukcija apvidu vārdu vācējiem“; 1967–1971 m. šeši sąsiuviniai „Apvidvārdu aptauja“, taip pat keliolika sąsiuvinių „Paļģs apvidu vārdu vācējiem“ ir kt.

Tarmių tyrinėjimo darbe taip pat aktyviai dalyvauja Latvijos valst. P. Stučkos universiteto, Rygos, Daugpilio ir Liepojos pedagoginių institutų dėstytojai bei studentai.

Tarybinių laikotarpju parašyta keliolika disertacijų iš dialektologijos. Tarmių aprašai ir kiti dialektologijos srities darbai skelbiami Latvijos TSR MA bei aukštųjų mokyklų mokslo darbų rinkiniuose ir kituose leidiniuose.

Iš atskirais leidiniais išleistų didesnių dialektologijos darbų galima paminėti: Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. — Rīgā, 1964; Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izlokšnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slavų valodās. — Rīgā, 1975; Ancītis K. Aknīstes izlokšne. — Rīgā, 1977; Gāters A. Die lettische Sprache und ihre Dialekte. — The Hague–Paris–New York, 1977.

Tautosakos rinkiniai. Pirmoji išspausdinta latvių liaudies daina yra Fr. Menijaus 1632 m. (iš tikrųjų išėjo 1635 m.²³⁵) išleistame istorijos raštų rinkinyje „Syntagma de origine Livonorum“. Atskiri liaudies dainų pavyzdžiai yra įdėti į J. Višmano „Nevokiečių Opicą“ (1697) ir G. F. Stenderio gramatiką (1783).

Pirmąjį latvių liaudies dainų rinkinį „Erste Sammlung Lettischen Sinngedichte“ 1807 m. išleido Rūjienos pastorius G. Bergmanas. Rinkinyje yra 238 liaudies dainos. 1808 m.²³⁶ F. D. Varas (Wahr) išleido „Palcmariešu dziesmu krājums“, kuriame yra 412 dainų. Rusų abėcėle ir su vertimais į rusų kalbą 1857 dainų rinkinį Vilniuje 1868 m. išleido J. Spruogis. Kitą 1118 dainų rinkinį taip pat rusų raidėmis ir su vertimais į rusų kalbą 1873 m. išleido F. Bryvzemniekas. Didesnių ir mažesnių latvių liaudies dainų rinkinių taip pat išleido A. Bylenšteinas, Aruonų Matysas, E. Volteris ir kt.

²³⁵ Žr. Ceļi. — Lundā, 1961, t. 10, p. 27.

²³⁶ Paprastai visur nurodomi 1807 m., bet iš tikrųjų rinkinys išėjo 1808 m., žr. Ceļi. — Lundā, 1961, t. 10, p. 29.

Tačiau didžiausi ir žymiausi latvių liaudies dainų rinkiniai yra K. Baruono (Barons)–H. Visendorfo ir R. Klaustinio–J. Endzelyno.

K. Baruono rinkinio „Latvju dainas“ išėjo 6 tomai, be to, trečiojo tomo yra 3 dalys. Pirmasis tomas išspausdintas Mintaujoje ir Rygoje 1894 m. Prie jo išleidimo, ypač lėšomis, daug prisidėjo H. Visendorfas. Kitus tomus leido Imperatoriškoji Mokslų Akademija Peterburge. Paskutinis – šeštasis – tomas išėjo 1915 m. Antru leidimu šis rinkinys buvo išleistas Rygoje 1922 m.

Dvylikos tomų dainų rinkinys „Latvju tautas dainas“ išėjo Rygoje 1928–1932 m. Rinkinį tvarkė R. Klaustinis (Klaustiņš), redagavo J. Endzelynas.

1952–1956 m. Kopenhagoje išleistas taip pat dvylikos tomų rinkinys „Latviešu tautas dziesmas“. Redagavo A. Švabė, K. Straubergas ir E. Hauzenberga-Šturma.

Net pasirodžius šiems didžiuliams rinkiniams, buvo ir yra leidžiami ir mažesni liaudies dainų rinkiniai bei rinktinės. Pvz., 1955–1957 m. Rygoje išėjo trijų tomų rinkinys „Latviešu tautasdziesmas“.

Svarbesni latvių liaudies dainų tyrinėjimai: Korsakas Radžvilas K. Latvių liaudies dainos. – Kn.: Darbai ir dienos. K., 1938, t. 7, p. 167–305 (ir atskiru atspaudu); Berziņš L. Ievads latviešu tautas dzejā. – Rīgā, 1940, t. 1; Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – Rīgā, 1961; Ozols A. Tautas dziesmu literatūras bibliografija / Red. prof. L. Bērziņš. – Rīgā, 1938.

Latvių ir lietuvių liaudies dainų lyginimas: Лаутенбах Я. И. Очерки из истории литовско–латышского творчества. – Юрьев, 1896, т. 1; Ozola M. Daži vėrojumi, salīdzinot liešu un latviešu tautas dziesmas. – Ceļi. Rīga, 1937, t. 8, p. 328–353; Brazys T. Kai kurie lietuvių ir latvių liaudies dainų melodijų giminystės bruožai. – Kn.: Tauta ir žodis. K., 1928, t. 5, p. 215–224.

Latvių liaudies pasakų ir padavimų rinkimas ir tvarkymas prasidėjo XIX a. antrojoje pusėje. 1887 m. F. Bryz Zemniekas išspausdino pirmąjį pasakų bei padavimų rinkinį rusų kalba leidinyje: Сборник материалов по этнографии. Вып. II. – М., 1887. Čia yra 148 pasakos bei padavimai. Tais pačiais metais Bryz Zemniekas išleido nedidelį rinkinėlį (27 pasakos) ir latviškai „Mūsų tautas pasakas“.

Svarbiausi pasakų bei padavimų rinkiniai: Lerchis-Puškaitis A. Latviešu tautas teikas un pasakas, 1891–1903, t. 1–7, Šmits P. Latviešu pasakas un teikas, 1925–1937, t. 1–15; Niedre J. Latviešu pasakas, 1946–1950, t. 1–4; Ancelāne A. Latviešu tautas teikas, 1961. Daug išleista ir leidžiama mažesnių pasakų bei padavimų rinkinių ir ypač rinkinių.

Pasakas bei padavimus daugiausia tyrinėjo P. Šmitas, A. Švabė, A. Berzkalnė, J. Niedrė, A. Melnė-Romanė ir kt.

Liaudies anekdotus daugiausia rinko, tyrinėjo ir skelbė P. Birkertas, kuris, be mažesnių rinkinių, 1929–1930 m. išleido keturių tomų rinkinį „Latvju tautas anekdotes“.

Pirmąjį patarlių bei priežodžių rinkinį, kuriame yra 1707 vienetai, su vertimu į rusų kalbą parengė F. Bryz Zemniekas (Treilandas): Труды этнографического отдела. Книга VI. – М., 1881. Kiti rinkiniai: Birkerts

P. un Birkerte M. Latviešu sakāmvārdi un parunas. — Rīgā, 1927; Niedre J., Ozols J. Latviešu sakāmvārdi un parunas. — Rīgā, 1955; Kokare E. Latviešu sakāmvārdi un parunas. — Rīgā, 1957. Lyginimai su lietuvių: Лаутенбах Я. И. Очерки из истории литовско-латышского народного творчества. — Юрьев, 1915, т. 2; Kokare E. Latviešu un lietuvių sākamvārdu paralēles. — Rīgā, 1980.

Mīslīņu rīnkīnīai ir apie jas: Bielenstein A. 1000 lettische Rätsel, übersetzt und erklärt, 1881. Minētame leidinyje „Труды ...“ toje pačioje VI kn. irgi su vertimais į rusų kalbą išspausdintos F. Bryuzemnieko surinktos 1682 mīslēs. Kiti svarbesnī rīnkīnīai: Birkerts P. Latviešu tautas mīklas. — Rīgā, 1927; Ancelāne A. Latviešu tautas mīklas. — Rīgā, 1954 (6000 mīslīņu).

Mīslīņu tyrinējīmai: Zaube J. Latviešu mīklu forma. — Rīgā, 1941; ģia yra ir skyrius: Paralēles leišu un latviešu mīklās (p. 67–89). Mīslēs taip pat tyrinējo: J. Niedrē, E. Andersonē, A. Ancelanē ir kt.

Apie latvių burtus ir prietarus: Straubergs K. Latviešu būramie vārdi. — Rīgā, 1939–1941, t. 1–2; Šmits P. Latviešu tautas ticējumi. — Rīgā, 1940–1941, t. 1–4; Šmits P. Latviešu mītoloģija. — Rīgā, 1926.

Literatūros mokslo darbai. Pirmāja latvių poezijos teorija, arba poetika, skirta latviškų religinių giesmių kūrėjams bei vertėjams, galima laikyti: Der Unteutsche Opitz oder kurtze Anleitung zur Lettischen Dicht-Kunst ... von Johann Wischmann ... — Riga, 1697. „Nevokiečių Opicu“²³⁷ ģia vadinamas K. Fiurekeris. Knygoje įdēta ir latvių liaudies dainų pavyzdžių, be to, ģia kalbama ir apie pasaulietinio turinio eilėraščių rašymą.

Kiti darbai: Zimmermann U. E. Versuch einer Geschichte der Lettischen Literatur. — Mitau, 1812; Dīriķis B. Latviešu rakstniecība. — Rīgā, 1860; Pavasaru Jānis. Latviešu rakstniecības vēsture. — Jelgavā, 1893; Upīts A. Latviešu jaunākās rakstniecības vēsture. — Rīgā, 1911 (II leid. 1921); Zeiferts T. Latviešu rakstniecības vēsture. — Rīgā, 1922–1925, t. 1–3; Lautenbachs J. Latviešu literatūras vēsture. — Rīgā, 1922–1928, t. 1–2; Prande A. Latvju rakstniecība portretās. — Rīgā, 1926; Bērziņa L. (red.) Latviešu literatūras vēsture. — Rīgā, 1935–1937, t. 1–6; Upīts A. Latviešu literatūra. — Rīgā, 1951, t. 1; Niedre J. Latviešu literatūra. — Rīgā, 1952, t. 1; akademinē Latviešu literatūras vēsture. — Rīgā, 1959–1963, t. 1–6/Atb. red. E. Sokols; Latviešu literatūras kritika. — Rīgā, 1956–1962, t. 1–5.

Senesniosios literatūros bibliografija: von Napiersky C. E. Chronologisches Conspect der Lettischen Literatur von 1587 bis 1830. — Mitau, 1831; Misiņš J. Latviešu rakstniecības rādītājs (1585–1925). — Rīgā, 1924–1936, t. 1–2.

Apie latvių literatūrą ir jos ryšius su lietuvių literatūra Lietuvoje daugiausia yra rašęs K. Korsakas. Kiti darbai: Latviešu literatūra PSRS tautu saimē. — Rīgā, 1967; Nastopka K. Lietuvių ir latvių literatūrų ryšiai. — V., 1971.

²³⁷ M. Opicas (Opitz) (1597–1639) — vokiečių poetas ir poezijos teoretikas, pirmosios Silezijos poezijos mokyklos pagrindėjas, 1624 m. išleidęs knygą „Buch von der teutschen Poeterei“. J. Višmanas tokiu „nevokiečių“ (=latvių) Opicu laiko K. Fiurekerį.

Istorijos žinios. Vardas. Pirmąkart Lietuvos vardas paminėtas vadinauosiuose Kvedlinburgo (VDR) analuose (*Annales Quedlinburgenses*). Čia pasakyta, kad 1009 m. Lietuvos (*Lituae*) pasienyje buvo užmuštas arkivyskupas ir vienuolis Brunonas, vadinamas Bonifacijum²³⁸.

Lavrentijaus metraštyje Lietuva (*Lumba*) pirmiausia paminėta tarp tų tautų, kurios „sėdi Jafeto dalyje“, toliau tarp tų, kurios moka Rusiai duoklę, ir pagaliau pasakyta, kad 1040 m. Jaroslavas (Kijevo kunigaikštis) žygiavo į Lietuvą.

Henriko Latvio „Livonijos kronikoje“ lietuviai pirmą kartą paminėti pačioje pradžioje, tuojau po lyvių (apie 1185 m.).

Pradedant XII a., ryšium su nuolatinėmis lietuvių kovomis su rusų kunigaikščiais bei su abiem vokiečių ordinais, Lietuvos ir lietuvių vardas labai dažnai imamas minėti ano meto rusų, vokiečių ir lenkų istorijos šaltiniuose.

Kaip ir visos kitos baltų gentys, lietuviai tuo laikotarpiu, kai jie pradėdami minėti istorijos šaltiniuose, vieningos valstybės dar nesudarė. Kaip atskirus teritorinius valstybinio pobūdžio junginius ano meto istorijos šaltiniai mini keletą „žemių“, pusiau feodalinių kunigaikštysčių, kurias valdė atskiri valdovai (lo. *nobiles, seniores, reguli*; vo. *eldeste, kunige*; rus. *князья* ir pan.).

Tokios žemės buvo: Naššia – rytuose, Šventosios aukštupio baseino kairiojoje pusėje apie Uteną, tikslesnės ribos nežinomos; Deltuva – į vakarus nuo Naššios, šiaurėje ribojosi su Sėla, abiejose Šventosios vidurupio pusėse, apie Ukmergę; Upytė – į vakarus nuo Deltuvos, abiejose Nevėžio vidurupio pusėse ir dešiniojoje aukštupio pusėje, vakaruose ribojosi su Šiaulių žeme; Šiaulių žemė – pagrindinės gyvenvietės tarp Mūšos aukštupio ir Dubysos, į vakarus nuo Upytės žemės; Karšuva – vakaruose siekė Minijos žemupio apylinkes, pietryčiuose – Nemuną ties Jurbarku – Veliuona, centras – teritorija ties Šešuvio, Akmenos ir Jūros upėmis; Medininkai – tarp Karšuvos ir Ceklio; Knituva (Knetuva) – Knytuojos, arba Knituvos, upės (Ventos dš.) apylinkėse.

Viena iš tokių žemių vadinosi Lietuva. Ji apėmė plotą tarp Naššios ir Nemuno vidurupio, prie Merkio, Neries, Širvintos upių bei Šventosios žemupio, šiaurėje ribojosi su Deltuvos ir Upytės žemėmis.

Didžiausios anuo metu lietuvių gyvenamų žemių sritys, į kurias įėjo aukščiau minėtos mažesnės „žemės“, buvo Aukštaičiai ir Žemaičiai.

Į istorijos šaltinius anksčiau pateko Žemaičių vardas. Pirmiausia jis randamas rusų šaltiniuose – kalbant apie Lietuvos kunigaikščių sutartį su Volyne, paminėti Žemaičių (*Жемотьскый*) kunigaikščiai Erdvilas ir Vykintas. Pagal Volynės metrašį, tai buvo 1215 m., o pagal Ipatijaus – 1219 m. Volynės metraštyje dar nurodyta, kad 1263 m. Treniota pradėjo valdyti visoje Lietuvos žemėje ir Žemaičiuose (*в Жемоити*). Rusų šaltiniuose šalia vardo formos *Жемоить* pasitaiko ir *Жомоить*.

²³⁸ Žr. LIŠ I 24. P. Jonikas rašo, kad lietuvių vardą pirmą kartą paminėti vienas Karolio Didžiojo (768–844) žvalgas. Žr. Jonikas P. Lietuvių kalbos istorija. – Chicago, 1952, p. 47. Iš kur tokia žinia paimta, autorius nenurodo.

Vokiečių šaltiniuose žemaičiai (*Sameiten*) pirmiausia paminėti „Eiluiotoje Livonijos kronikoje“. P. Dusburgas savo kronikoje mini „lietuvius iš Žemaičių“ (*Lethowini de Samethia*). Apskritai vokiškuose bei lotyniškuose šaltiniuose šio vardo pradžioje ištisai rašoma *s-*. Tai rodytų, kad vokiečiai jį perėmė iš prūsų ar kurios kitos baltų genties, kurios dialekte vietoj ž, š buvo tariama z, s. Taip pat rusų rašymas ir *Жо-* bei vokiečių *Sa-* rodo, kad šaknies garsas *-e-* buvo tariamas plačiai.

Aukštaičių vardas istorijos šaltiniuose pasirodo XIII a. gale: P. Dusburgas, kalbėdamas apie 1294–1300 m. įvykius, lietuvių žemes kairiajame Nevėžio krante vadina „Aukštaičiai, Lietuvos karaliaus žemė“ (*Austechia, terra regis Lethowie*). Taip pat 1323 m. Gedimino taikos sutartyje su Livonijos ordinu, šalia kitų kunigaikščio žemių, minima ir „Aukštaičių žemė“ (*terra Eustoythen*). Vokiškuose bei lotyniškuose šaltiniuose dar randami parašymai *Auxstote, Austheithen, Austeyten* ir kt.

Rusų šaltiniuose Aukštaičių vardo nėra – čia jie, skiriant nuo Žemaičių, vadinami tiesiog Lietuva. Pvz., Volynės kronikoje šalia jau minėto pasakymo apie Treniotą dar parašyta, kad 1286 m. „ėjo visa Lietuva ir Žemaičiai prieš vokiečius“ ir pan.

Tiek aukštaičių, tiek žemaičių vardai tais laikais reiškė ką kita, negu dabar – taip buvo vadinamos ne lietuvių kalbos tarmės, bet Lietuvos valstybės dalys: Aukštaičiai – tai rytinė Lietuvos dalis už Nevėžio ir Nemuno, apėmusi Aukštaičių, Dzūkų ir Ašmenos aukštumas; Žemaičiai – Lietuvos dalis į vakarus nuo Nevėžio, užėmusi Vidurio Lietuvos žemumą.

Kad aukštaičių ir žemaičių vardai anais laikais veikiausiai reiškė ne tiek kalbines, kiek geografines sąvokas, rodytų istorijos šaltiniai. Pvz., gana smulkiai visą padėtį išdėsto Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas 1420 m. kovo 11 d. laiške Vokietijos imperatoriui Zigmantui. Laiške nurodoma, kad Žemaičių (*Samaytarum*) žemė „yra ta pati Lietuva, nes viena kalba ir tie patys žmonės. Kadangi Žemaičiai (*terra Samaytarum*) yra žemiau negu Lietuva, tai ir vadinami Žemaičiais (*Szomoyth*), kas lietuviškai aiškina kaip žemesnė žemė. Žemaičiai likusią Lietuvą vadina Aukštaičiais (*Auxstote*), nes šioji žemė, palyginti su Žemaičiais, yra aukščiau“²³⁹.

XIII a. pirmojoje pusėje vienas iš „vyriausiųjų“ Lietuvos kunigaikščių Mindaugas suvienijo pagrindines lietuvių žemes, be to, dar prijungė kai kurias dab. baltarusių sritis ir tapo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu (apie 1240 m.). Taip atsirado Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kuri XIII a. apėmė didžiąją dalį Lietuvos žemių – Našią, Deltuvą, Karšuvą, pietinę dalį kuršių žemių ir šiaurinę dalį jotvingių – sūduvių žemių. Vėliau, valdant kitiems didiesiems kunigaikščiams (Gediminui, Algirdui), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribos labai išsiplėtė pirmiausia į rusų žemes, bet prie jos taip pat buvo prijungtos ir kai kurios baltų genčių (žiemgalių, sėlių, kuršių) žemių dalys. Ir, pvz., Gediminas titulavosi: „lietuvių ir rusų karalius, Žiemgalos valdovas ir kunigaikštis“.

Valdant Jogailai, 1385 m. Krėvoje tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo pasirašytas Krėvos unijos aktas, kuriuo Jogaila, tarp kitų dalykų, pasižadėjo sujungti visas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes su Lenkija, pri-

imti katalikybę ir įvesti ją visoje Lietuvoje. 1387 m. ir buvo toji krikščionybė Lietuvoje (Aukštaičiuose) įvesta. Žemaičiuose krikščionybė buvo įvesta vėliau – 1413 m.

Ši personalinė Lietuvos unija su Lenkija truko iki 1569 m. Tais metais Liubline buvo sudaryta reali unija, ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė tapo iš pradžių palyginti gana savarankiška Žečpospolitos dalimi, o vėliau, XVII a., viena iš trijų Žečpospolitos provincijų.

Po 1795 m. įvykusio trečiojo Žečpospolitos padalijimo Lietuva buvo prijungta prie Rusijos imperijos, išskyrus Užnemunę, kuri 1795–1807 m. priklausė Prūsijai, 1807–1815 m. buvo Varšuvos kunigaikštystės dalis, o vėliau, kaip Lenkijos karalystės dalis, irgi buvo prijungta prie Rusijos. 1843 m. Lietuva buvo padalyta į Vilniaus ir Kauno gubernijas. Užnemunė sudarė atskirą guberniją, kuri iki 1867 m. vadinosi Augustavo, o nuo tų metų – Suvalkų gubernija – iš čia atsirado ir pavadinimas *Suvalkija, suvalkiečiai*.

Tam tikra dalis lietuvių gyvenamų sričių jau ordino laikais atsidūrė vokiečių valdžioje. Šios sritys apėmė vadinamosios Rytprūsių (*Ostpreussen*) provincijos šiaurrytinę dalį – Klaipėdos, Tilžės, Ragainės, Karaliaučiaus, Gumbinės, Stalupėnų, Įsručio ir kt. apylinkes. Lietuviai visą laiką čia sudarė gyventojų daugumą, čia buvo parengtos ir išleistos pirmosios lietuviškos knygos, čia gyveno ir kūrė K. Donelaitis. Šis kraštas paprastai buvo vadinamas Mažąja, arba Prūsų, Lietuva.

Lietuvos vardo kilmė pradėta aiškinti jau gana seniai. Ją aiškinant, prišnekėta ir visokių fantastiškų dalykų. Pvz., vieni lietuvius ir jų vardą kildino iš alaujų, kiti laikė jį iškraipytu *Italijos* pavadinimu, dar kiti šį vardą siejo su airišku pavadinimu *Letha* „vakarinė Galijos dalis Atlanto pakrantėje“, taip pat su lo. vardu *Latini* „lotynai“ arba su *Latium* „vidurinė Italijos sritis su Romos miestu“ ir pan. Siejamas šis vardas ir su lo. *lītus, lītoris* „jūros krantas, pajūris“, kuris, savo ruožtu, gali būti susietas su lie. *lieti* (lie. *ie* < *ei*, lo. *ei* > *ī*), ir manoma, kad *Lietuva* – tai „upynas, upės baseinas“²⁴⁰.

Pastaruoju metu patikimiausia laikoma hipotezė, kad Lietuvos vardas yra hidroniminės kilmės. Plačiausiai Lietuvos vardo hidroniminės kilmės hipotezę išdėstė ir geriausiai ją pagrindė K. Kuzavinis²⁴¹. Ši hipotezė yra tokia: buvusios Lietuvos žemės (ne valstybės!) teritorijoje, dab. Jonavos r., Upininkų apylinkėje, teka upelis *Lietáuka* (ir: *Liētáuka*), kuris ties Arnotiškių vietoje įteka į Nerį. Vietos gyventojų vartojami dar trys šio vardo variantai: *Letáuka, Letāvka, Litāvka*. Tai vis tarminiai ar dėl slavų kalbų įtakos atsiradę senojo vardo iškraipymai. K. Kuzavinis nustatė, kad senoji šio upės vardo lytis yra buvusi *Lietavà*, tai yra gretiminė vardo *Lietuvà* forma. Pagal Neries intaką *Lietava* vėliau buvusi imta tuo pačiu vardu vadinti ir teritorija prie tos upės. Pažymėtina dar, kad netoli šios upės yra vienas iš buvusių Lietuvos centrų, dargi sostinė Kernavė, taip pat nelabai toli nuo čia yra Trakai ir Vilnius.

²⁴⁰ Žr. Fraenkel Etym. Wb. 368–369, s. v. *lietūvis*.

²⁴¹ Žr. Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė. – Kn.: Kalbotyra. V., 1964, t. 10, p. 5–18.

Iš krašto vardo *Lietuvà* visai dėsningai buvo padarytas ir to krašto gyventojų vardas *lietùviai*, *lietùvis*.

Į slavų kalbas Lietuvos vardas pateko dar tuomet, kai jis buvo tariamas **Lētūva*, nes tose kalbose tikrai iš *ē* galėjo atsirasti *i*: s. rus. *Лѹм(ѡ)ѡа*, le. *Litwa* (senasis dvibalsis *ei* pirmiausia pavirto *ē*, vėliau šis *ē* lie. – la. > *ie*, sl. *i*). Senojo vardo šaknis su *ei* yra išlikusi latvių tautovardyje *leit-is* „lietuvīs“ (dgs. *leiši*), kurį, Endzelyno nuomone, latviai yra perėmę iš kūršių. Priesagos *-u-va* garsas *u* rusų kalboje redukovosi į *ə*, kuris vėliau visai išskrito.

Tokios slaviškos Lietuvos vardo lytys (su *i* ir be *u*) yra patekusios ir į vokiškus bei lotyniškus šaltinius (plg. Kvedlinburgo analų parašymą *Lituae* [= *Litve*], Vytauto laiške Zigmantui *Lithwaniae* „Lietuva“, *Lythwanos* „lietuviai“ ir kt.). Šiaip jau šiuose šaltiniuose šaknyje paprastai rašoma *e*, pvz., *Lettowiae*, *Lethowen*, *Lethoviae*, *rex letwionorum* ir pan. Toks rašymas čia atsirado, matyt, todėl, kad tais laikais baltai (bent daugelis jų tarmių) tebeturėjo veikiausiai *ē*, kuris tik vėliau virto į *ie* (*ei*, *i*).

Ordino šaltiniuose vartojamą vardo priesagą su *o* (*-owiae*, *-owen*) greičiausiai atspindi paralelinė su *-uva* (*Liet-uva*) priesaga *-ava* (**Liet-ava*)²⁴².

Aukštaičių ir žemaičių vardų kilmę išaiškino jau Vytautas savo minėtame laiške imperatoriui Zigmantui, būtent, kad šie vardai padaryti iš *aukštas* bei *žēmas*, ir nieko čia nereikia pridurti.

Lietuvių kalba. Lietuvių kalba tarp kitų baltų kalbų užima lyg ir vidurinę padėtį – palyginti su prūsų kalba, joje yra atsiradę kai kurių naujovių, o palyginti su latvių kalba, ji yra išlaikiusi daug senovinių ypatybių.

Apskritai kalbant apie baltų kalbų tarpusavio santykius, reikia pažymėti, kad įvairios šių kalbų ypatybės yra gerokai susipynusios, jų bendrybės ir ypač skirtybės neretai gana reliatyvios, ir išvesti čia kokias nors griežtas ribas toli gražu ne visuomet įmanoma.

Iš kai kurių lietuvių kalbos fonetikos ypatybių galima, pvz., paminėti: a) baltų **ā* lietuvių kalboje, išskyrus kai kurias tarmes, yra virtęs *ō*, latvių kalboje jis yra išlaikytas, prūsų kalboje pavirto *ō*, kuris K. šnektose vienais atvejais davė *ā*, kitais *ū*, pvz.: lie. *broter-ēlis*, la. *brāter-ūtis*, pr. *brāti* (vns. šksm.) ir *brote*; lie. *žolē*, la. *zāle*, pr. *salin* ir *soalis*; b) vietoj baltų **e* ir **ē* lietuviai dabar turi *e* ir *ė*, latviai *e*, *ē* ir *ē*, *ē*, prūsai, atrodo, turėjo du: trumpą *e* ir ilgą *ē*, kuris K. šnektose ne vienu išvirto į *i*, pvz.: lie. *medūs*, la. *mēdus*, pr. *meddo*, bet: lie. *genjīs*, la. *dzenis* (siauras *e*), pr. *genix*; lie. *pēdā*, la. *pēda*, pr. *peadey* „kojinės“; lie. *zvērīs*, la. *zvērs*, pr. *swīrins* (*ī* < *ē*); c) lietuvių, kaip ir latvių, kalboje atsirado dvibalsiai *ie* (< *ei*) ir *uo* (< *ō*), pvz.: lie. *diēvas*, la. *dievs*, pr. *deiws*, lo. *dīvus* (*ī* < *ei*); lie. *dūoti*, la. *duôt*, lo. *dōnum* „dovana“; d) būdami akūtinės priegaidės, lietuvių kalbos senieji ilgieji balsiai galūnėse sutrumpėjo, o dvibalsiai *ie*, *uo* virto vienbalsiais, pvz.: *liepa* < **liēpā*; *patī* < **patī*; *maži* < **mažie*; *metū* < **metūo* ir pan.; e) senieji trumpieji balsiai, būdami kirčiuoti, lietuvių kalboje su kai kuriomis išimtimis pailginami, pvz.: *ašīs*: *āšī*; *metū*: *mēta* ir pan.; f) viduryje tarp kitų baltų kalbų lietuvių kalba yra ir dvigarsių

²⁴² Žг. Мажюлис В. К балтийскому и индоевропейскому дативу ед. ч. – В III(2), p. 41.

an, en, in, un atžvilgiu: prūsų kalboje jie visur išlaikyti, latvių kalboje visur paversti *uo, ie, i, ū*, o lietuvių kalboje prieš sprogstamuosius priebalsius išlaikyti, kitur irgi paversti *ā, ē, ī, ū* (raš. *q, e, i, u*), pvz.: pr. *anglis*, la. *ūogle*, lie. *anglis*; pr. *penctis*, la. *piekt(ai)s*, lie. *peñktas*; pr. *newints*, la. *devit(ai)s*, lie. *deviñtas*, bet: pr. *sansy*, la. *zùoss*, lie. *žąsis*; pr. *naktin*, la. *nakti (i < ī)*, lie. *nāktį* ir kt.; g) iš visų baltų kalbų tik lietuvių kalba išlaikė *š < ide. *k̄* ir *ž < ide. *ḡ (h)*, kurie visose kitose baltų kalbose yra pavirtę *s, z*; h) nemaža pakitimų lietuvių ir latvių priebalsių sistemoje atsirado iš priebalsių junginių su *j*, kai šie junginiai ėjo prieš nepriešakinį balsius: lietuvių kalboje jotas, seniau buvęs tarp priebalsio ir nepriešakinio balsio, apskritai imant, išnyko, suminkštines prieš jį ėjusį priebalsį, o *d* ir *t* pakeitė į *dž* ir *č*; sveiki išliko joto junginiai su lūpiniais priebalsiais – bendrinėje kalboje *bj-, pj-*, dial. ir *-bj-, -pj-, -mj-, -vj-*; latvių kalboje jotas šioje pozicijoje išnykdamas suminkštino tik tris priebalsius (*l, n, r*), o kitus pakeitė, išskyrus lūpinis priebalsius; prūsų kalboje tik junginys *sj* pavirto, kaip ir latvių kalboje, *š*; visur kitur junginiuose su priebalsiais jotas, atrodo, tik suminkštino priebalsius, bet jų nepakeitė; paties joto likimas čia neaiškus.

Morfologijoje lietuvių kalba taip pat kai kuriais atvejais yra lyg ir viduryje tarp prūsų ir latvių kalbų. Pvz., prūsų kalboje linksniuojamosios kalbos dalys yra išlaikiusios bevardę giminę, latvių kalboje jos iš viso nėra, o lietuvių kalboje daiktavardžiai bevardės giminės jau neturi, bet kitos linksniuojamosios kalbos dalys, nors kartais ir apnykusią, ją dar teburti.

Nors ir nykimo stadijoje, lietuvių kalboje dar tebėra gyva dviskaita, latvių kalboje jos nėra jau XVI a. paminkluose, manoma, kad prūsų kalboje ji greičiausiai buvo.

Lietuvių kalboje daiktavardžiai dar tebėra išlaikę vadinamąją nominalinę deklinaciją, o daugumas būdvardžių jau yra perėję į pronominalinę, nors tai dar nėra įvykę iki galo, pvz.: *tám gerám v́yruí, tíems geríems v́yrams* ir *tám medíniam stáluí*, bet: *tíems medíniam staláms*. Panašiai ir prūsų kalboje. Latvių kalboje šiuo metu yra tik pronominalinė deklinacija.

Lietuviai buvo pasidarę net keturis vadinamuosius postpozicinius vietininkus, kurie dabar, tiesa, nyksta. Latvių kalbos pirmuosiuose tekstuose pasitaiko tik iliatyvas. Apie prūsų kalbą šiuo atžvilgiu nėra jokių duomenų.

Nuo kitų baltų kalbų lietuvių kalba skiriasi būdvardžių laipsniavimu – aukštesnysis laipsnis čia daromas su priesaga *-esn-* (pvz., *mažėsnis*), latvių su *-āka-* (pvz., *mazāks*); aukščiausiasis laipsnis lietuvių daromas su priesaga *-iausias* (pvz., *mažiausias*), latvių su priešdėliu *vis-* (< *visu-*) (pvz., *vismazāk[ai]s*).

Kiekinius skaitvardžius 11–19 lietuviai daro su *-lika* (< **-lieka*), pvz., *vienuolika, dvylika*, o latvių šių skaitvardžių daryba primena slavų, pvz.: *viēnpadsmīt < vienpadesmits* „vienas po dešimties“.

Asmenavime lietuviai turi pasidarę naują – būtajį dažninį laiką, kurio nėra kitose baltų kalbose.

Skiriasi lietuvių kalba nuo kitų baltų kalbų kartais ir kai kuriomis kirčiavimo, žodžių darybos, leksikos, sintaksės ir kt. ypatybėmis.

Lietuvių kalbos tarmės. Skiriamos dvi pagrindinės lietuvių kalbos tarmės – aukštaičiai ir žemaičiai. Dabartine, kalbine, reikšme šiuos

terminus pirmieji pradėjo vartoti A. Baranauskas ir K. Jaunius. Terminai šiuo metu geografinės padėties neatitinka. Žemaičiai gyvena daugiausia Telšių aukštumose, o aukštaičiai – vidurio Lietuvoje ir tik iš dalies aukštumose.

Apytikslė riba, skirianti aukštaičius nuo žemaičių, prasidėjusi šiaurėje nuo Latvijos sienos kiek į rytus nuo Vegėrių, toliau eina į pietus pro Kruopius, Šiupylis, per Kybartus, pro Bubius, Kiaunorius, Tytuvėnus, Šiluvą, maždaug ties Raseiniais pasuka į pietvakarius ir per Kalnujus, pro Eržvilką, Žemaičių Naumiestį, Šilutę ties Minijos žiotimis pasiekia Kuršių marias. Aukštaičiai užima apie tris kartus didesnę plotą negu žemaičiai. Aukštaičių tarmė yra archaiškesnė, žemaičių tarmėje yra įvykę daugiau visokių pakitimų, atsiradę daugiau naujovių.

Tiek aukštaičių, tiek žemaičių tarmės nėra vienalytės – jos skyla pirmiausia į patarmes, toliau į šnektas ir pašnektas. Dialektologai visame šiame margumyne stengiasi surasti sistemą, visa tai suklasifikuoti. Tokių lietuvių kalbos tarmių klasifikavimų buvo ne vienas (pvz., A. Baranausko, K. Jaunius ir kt.). Naują lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją 1964 m. sudarė A. Girdenis ir Z. Zinkevičius. Ši klasifikacija vis labiau įsigali, nors kalbinėje literatūroje iki šiol netrūksta ir senesniųjų klasifikacijų atspindžių.

Pagal šią naująją klasifikaciją **aukštaičių** tarmė skirstoma į tris patarmes: vakarų, pietų ir rytų, kurios savo ruožtu toliau skyla į šnektas bei pašnektas. Skirstant aukštaičių tarmę į patarmes, pirmiausia žiūrima, kaip elgiamasi su dvigarsiais *an, am, en, em* ir balsiais *a, e*.

Vakarų aukštaičiai šituos dvigarsius ir balsius išlaiko sveikus ir taria juos taip, kaip jie yra tariami bendrinėje kalboje. Pagal tai, skiriami ar neskiriami nekirčiuotuose skiemenyse ilgieji ir trumpieji balsiai ir ar atitraukiamas ar neatitraukiamas kirtis, vakarų aukštaičiai skiriami į dvi dalis – pietinę ir šiaurinę. Riba tarp šių dalių eina maždaug nuo Gervinių į pietryčius ir pro Jonavą. Pietinės dalies plotas, esantis už Nemuno, dažnai vadinamas Suvalkija, o gyventojai suvalkiečiais.

Vakarų aukštaičių patarmės pietinės dalies pagrindu yra susiformavusi lietuvių bendrinė, arba literatūrinė, kalba, todėl ji nedaug kuo nuo šios tarmės ir tesiskiria. Šioje patarmėje geriausiai skiriami senoviniai ilgieji ir trumpieji balsiai, kirčiavimas taip pat iš esmės beveik sutampa su bendrinės kalbos kirčiavimu. Mažiausiai ši patarmė nuo bendrinės kalbos skiriasi ir savo morfologinėmis ypatybėmis. Tačiau, žinoma, bendrinė kalba nėra šios patarmės ar kurios jos dalies tiksli kopija – tarp bendrinės kalbos ir šios patarmės yra ir tam tikrų skirtumų. Šie skirtumai paprastai būdingi ne visai pietinei daliai, o tik kuriam nors didesniai ar mažesniai jos plotui – vieni vienam, kiti kitam. Pvz., priesagos *-ybė, -ýtis, -ýtė, -áitis, -áitė* tariamos su tvirtagale priegaide: *linksmýbė, šunýtis, žuvýtė, vežimáitis, mergáitė*. Bendratyse su pabaigomis *-enti, -inti* ir iš šių bendračių padarytose formose daug kur vietoj *en, in* tariami balsiai *ē, ĭ*. Taip elgiamasi ir su es. laiko formomis, kurios turi priesagą *-sta*, pvz.: *gyvėti* „gyventi“; *gárbīt* „garbinti“; *gyvėsiu* „gyvensiu“; *gárbīsiu* „garbinsiu“; *sėsta* „senta“ ir pan. Nemažame patarmės plote žodžio pradžios *e, ei* verčiami *a, ai*, pvz.: *áglė* „eglė“; *áit* „eiti“ ir pan.

Daug kur tvirtagalių mišriųjų dvigarsių, sudarytų iš *i, u + l, r, m, n*, ilginami pirmieji dėmenys ir tariama: *pýlnas* „pilnas“; *pýrmas* „pirmas“; *rýmtas* „rimtas“; *týngi* „tingi“; *púlt(ie)* „pulti“; *kúrmis* „kurmis“; *dúmt(ie)* „dumti“; *rúngas* „rungas“ ir pan.

Ploto pietuose ir rytuose (Kalvarija, Kapsukas, Daukšiai, Vilkaviškis, Virbalis, Kazlų Rūda, Garliava) vietoj *kaip, taip (teip)* tariama *kàp, tèp* – iš čia pavadinimas *kàpsai*. Visai nedidelį patarmės šiaurės vakarų plotą (Kudirkos Naumiestis, Griškabūdis, Barzdai, Višakio Rūda) užima zanavykai, kurių pavadinimas yra suslavintas: *za* „už“ ir upės vardas *Nava* „Nova“. Lietuviškai būtų „užnoviečiai“.

Vakarų aukštaičių šiaurinės dalies gyventojų, vadinamųjų šiauliškių, patarmė jau daugiau skiriasi nuo bendrinės kalbos ir svarbiausia tuo, kad čia trumpinami nekirčiuoti ilgieji balsiai ir kirtis atitraukiamas iš galūnės. Tiek šis nekirčiuotų balsių trumpinimas, tiek kirčio atitraukimas nėra vienodas visame plote.

Nekirčiuoti ilgieji *y, ū* beveik visur virsta trumpaisiais *i, u*, pvz.: *givātė* „gyvatė“; *grudėlis* „grūdelis“. Su nekirčiuotais ilgaisiais *ė, o* elgiama si ne visur vienodai: pietuose jie dažniausiai paverčiami *i, u*, šiaurėje tariami trumpi neįtempti *e, o*, pvz.: *sidėt|sėdėt* „sėdėti“; *dubilai|dobilai* „dobilai“.

Galūnėse ilgieji balsiai irgi paprastai trumpinami: ploto pietuose vietoj nekirčiuotų atviro žodžio galo *ė, o* tariami trumpieji *i, u*, pvz.: *sāki* „sakė“; *sāku* „sako“; šiaurėje tariama *e, a* taip pat ir uždaramo žodžio gale, pvz.: *dāre* „darė“; *dāra* „daro“. Vns. gln. galūnėje trumpinami ir vadinamieji nosiniai balsiai, pvz.: *nāma* „namą“; *kāte* „katę“; *kāili* „kailį“; *mēdu* „medų“.

Kirčio atitraukimas iš galūnės vyksta irgi ne visur vienodai: pietuose kirtis atitraukiamas tik tam tikromis sąlygomis, ir todėl toks atitraukimas vadinamas sąlyginiu kirčio atitraukimu; tačiau į šiaurę atitraukimas vis intensyvėja, ir pagaliau maždaug už Šiaulių prieinama prie vadinamojo visuotinio kirčio atitraukimo – čia jis atitraukiamas ne tik nuo trumpos, bet ir nuo ilgos galūnės, išskyrus tvirtapradę, pvz.: *gālva* „galvą“; *drūgys* „drugys“; *vaikai* „vaikai“ ir pan.

Visų vakarų aukštaičių ploto rytinėje dalyje, kaip ir pietų bei rytų aukštaičiuose, prieš *e, ė, ei, é* kietinamas priebalsis *l*, pvz.: *lādas* „ledas“; *sāulq* „saulę“, *sāulai* „saulei“; *lēkt’* „lėkti“.

Pietų aukštaičiai išlaiko sveikus *an, am, en, em, o q, ė* verčia *ū, y* (*< u, i*), pvz.: *ūžuolū* „ąžuola“; *žūsis* „žąsis“; *tūsia* „tęsia“; *kārvy* „karvė“. Taip pat čia sakoma: vns. įng. *su šakū* „su šaka“; *su laimi* „su laime“; vns. vtn. *tvarti* „tvartė“; *miškū* „miške“; būdiniai *bėgti* „bėgte“; *nešti* „nešte“. Taip yra todėl, kad šiose formose *-a, -e < *-ā, *-é < *-án, *-én*.

Pietų aukštaičiai, kaip ir dalis vakarų aukštaičių, ilgina mišriųjų dvigarsių *i, u + l, r, m, n* pirmąjį dėmenį ir žodžio pradžioje *e, ei* verčia *a, ai*. Žodžiu, savo balsynu pietų aukštaičiai nedaug tesiskiria nuo vakarų aukštaičių.

Kitaip yra su priebalsiais. Čia ryškiausia šios patarmės ypatybė yra vadinamasis dzūkavimas. Pirma, vietoj *č, dž* čia tariama *c, dz*, pvz.: *cià|cà* „čia“; *trecām* „trečiam“; *dziūna* „džiūna“; *mėdziai* „medžiai“. Antra, prie-

balsiai *t, d* ir priebalsių junginiai *tv, dv* prieš *i, ė, y, ie* verčiami taip pat *e, dz* ir *cy, dzv*, pvz.: *cik* „tik“; *nākcj* „naktį“; *cýkiai* „tykiai“: *ciesi* „tiesi“; *suodzinās* „suodinas“; *gaidzļ* „gaidį“; *dzýgo* „dygo“; *širdziēs* „širdies“; *cviņko* „tvinko“; *dzvi* „dvi“ ir pan.

Būdingas šiai tarmei taip pat kai kurių priebalsių kietinimas: čia prieš *e, ė, è* kietinamas ne tik *l*, bet vietomis ir *s, r, o* ploto pietuose (Rudamina, Veisiejai, Leipalingis, Druskininkai, Marcinkonys) nėra minkštųjų ir *š, ž, č, dž, c, dz*, pvz.: *lākia* „lekia“; *tēkc* „lėkti“; *sanūkas* „senukas“; *raikā* „reikia“; *šāštas* „šeštas“; *šāudas* „šiaudas“: *važavaū* „važiavau“; *žāntas* „žentas“; *žūro* „žiūro“; *čūlba* „čiulba“; *džūgauc* „džiūgauti“; *piŗcy* „pirtį“; *dzvŗba* „dirba“ ir pan.

Vietoj *kaŗp, taŗp (teŗp)* pietų aukštaičiai taria *kāp, tēp*, kaip ir kapsai.

Rytų aukštaičiai, palyginti su kitomis patarmėmis, užima didžiausią plotą, ir jų patarmė iš visų aukštaičių yra daugiausia nutolusi nuo bendrinės kalbos. Ji taip pat yra labiausiai suskilusi į įvairias šnektas bei pašnektas, kurios gerokai skiriasi viena nuo kitos.

Ryškiausia ypatybė, pagal kurią rytų aukštaičiai skiriami nuo kitų aukštaičių, yra ta, kad jie pakeičia mišriuosius dvigarsius *an, am, en, em* ir balsius *a, e*. Didžioji rytų aukštaičių dalis šiuos dvigarsius verčia *un, um, in, im* ir *a, e > ū, y*, pvz.: *luņkas* „lankas“; *kuņpas* „kampas“; *šviņte* „šventė“; *tiņpia* „tempja“; *drūsūs* (kirtis daug kur atitraukiamas) „drąsus“; *tŗsia* „tešia“.

Skiriamos tokios rytų aukštaičių šnektų grupės: 1) širvintiškiai; 2) panevėžiškiai; 3) anykštėnai; 4) kupiškėnai; 5) uteniškiai; 6) vilniškiai.

Širvintiškiai ir panevėžiškiai visai sutrumpina nekirčiuotų žodžio kamieno skiemenų ilguosius balsius. Be to, panevėžiškiai labai smarkiai redukuoja žodžio galūnę – čia visi trumpieji balsiai suplakami į vieną neaiškų balsį – po kieto priebalsio į užpakalinės eilės, po minkšto – į priešakinės. Širvintiškių plote ši galūnių redukcija yra silpnesnė.

Anykštėnai ir kupiškėnai kirčiuotą negalūninį balsį *a* verčia pusilgiu *o*, kuris tariamas su *a* atspalviu. Be to, kupiškėnai dar žodžio gale ir prieš kietą priebalsį *e* ir *è* verčia *a*, pvz.: *madūs* „medus“; *katā* „katė“ ir pan.

Uteniškiai išlaiko nekirčiuotus ilguosius balsius, neredukuoja žodžio galūnės balsių.

Vilniškiai nuo kitų rytų aukštaičių, be kitokių smulkesnių ypatybių, ypač skiriasi tuo, kad dzūkuoja; be to, labai archaiška šios patarmės morfologija, ypač Baltarusijos teritorijoje.

Aišku, čia paminėta tik labai maža dalis rytų aukštaičių šnektų ypatybių – jų yra devynios galybės, ir smulkiau apie jas kalbama dialektologijos kurse.

Žemaičių tarmė nuo aukštaičių pirmiausia skiriasi dvibalsiais *uo, ie*. Šiuos dvibalsius jie verčia trejopai, ir pagal nevienodą jų tarimą žemaičių tarmė skirstoma į tris patarmes: pietų, šiaurės ir vakarų.

Pietų žemaičiai vietoj dvibalsių *uo, ie* turi garsus, artimus *ū, ė*, pvz.: *dūna* „duona“; *dūs* „duos“; *pīns* „pienas“; *vīna* „viena“.

Šiaurės žemaičiai vietoj *uo, ie* turi *ou, ei*, pvz.: *dōuna* „duona“; *toū* „tuo“; *pēīns* „pienas“; *šēīn(a)* „šiena“.

Vakarų žemaičiai vietoj *uo, ie* taria *o, é*, pvz.: *dóna* „duona“; *sèsõ* „sesuo“; *péns* „pienas“; *žùvės* „žuvies“.

Pagal žodžio *dúona* tarimą šios patarmės buvo, o kartais dar ir dabar, vadinamos *dūnininkų, dounininkų* ir *dónininkų* patarmėmis. Buvo vartojami ir raseiniškių (*dūna*), telšiškių (*dóuna*) ir klaipeidiškių (*dóna*) vardai.

Kita labai būdinga žemaičių tarmės ypatybė yra ta, kad joje vietoj *č, dž* (< **tjā, *djā*) tam tikrais atvejais yra *t, d*, pvz.: *jáutē* „jaučiai“; *sve-tėms* „svečiams“; *mèdē* „medžiai“; *gaidē* „gaidžiai“.

Žodžio kamiene ir kirčiuotoje galūnėje žemaičiai (išskyrus kai kurias vakarų žemaičių šnekta) ilguosius balsius *o, é* verčia dvibalsiais *uo, ie*, pvz.: *kúojúoms* „kojoms“; *burnūõs* „burnõs“; *síeklai* „sėklai“; *katīē* „ka-tė“.

Didelė dalis žemaičių dvigarsius *an, am, en, em* verčia *on, om, en, em*, pvz.: *lõnks* „lankas“; *sõmtis* „samtis“; *pēnkc* „penktas“; *lēmpa* „lempa“.

Šakninius ir kirčiuotus galūnės balsius *a, e, i, u* dalis žemaičių tebetaria senoviškai – *an, en, in, un*, pvz.: *žancīs* „žąsis“; *sergañs* „sergaš“; *ténva* „laibą“; *liñcti* „lįsti“; *skùncti* „skųsti“. Tačiau nemaža dalis žemaičių šiuos balsius verčia kitaip.

Senoviniai trumpieji niekad nekirčiuojamų galūnių balsiai žemaičių tarmės žodžio gale paprastai numetami, o ilgieji trumpinami, pvz.: *áud* „audžia“; *lèk* „lekia“; *lâps* „lapas“; *âkis, âkēs* „akys“; *dárba* „darbą“; *kâte* „katę“.

Didžioji žemaičių dalis atitraukia kirtį iš galūnės į žodžio pradžią. Šis žemaičių kirčio atitraukimas skiriasi nuo aukštaičių: žemaičiai kirtį tarsi padalija – dalį jo palieka ir galūnėje: pvz.: *šàkà* „šaka“; *sènà* „sena“; *pávažà* „pavaža“. Daugelis žemaičių turi visuotinį kirčio atitraukimą, pietryčiuose – sąlyginį.

Kitokios negu aukštaičių yra ir žemaičių priegaidės. Šiaurės žemaičiai ir dalis vakarų bei pietų žemaičių vietoj tvirtapradės turi laužtinę priegaidę, pvz.: *vīrs* „vyras“; *sīe* „sėja“; tvirtagalė priegaidė dažniausiai koncentruojama pirmame dvigarsio sande, pvz.: *vārks* „vargas“; *pērkte* „pirkti“.

Yra nemaža ir morfologinių ypatybių, kuriomis žemaičių tarmė skiriasi nuo aukštaičių.

Pietų žemaičiai skiriami į raseiniškius, kurių šnekta mažiausiai skiriasi nuo aukštaičių, ir varniškius, kurie nuo aukštaičių skiriasi daugiau.

Šiaurės žemaičiai pagal trumpųjų balsių *u, i* tarimą žodžio kamiene skiriasi į telšiškius ir kretingiškius. Telšiškiai prieš kito skiemens aukštutinius (siauruosius) balsius išlaiko *i, u*, kiti taria *o, e*, o kretingiškiai *o, e* taria visais atvejais.

Vakarų žemaičiai smulkiau neskirstomi.

Kitų kalbų įtaka lietuvių kalbai. Iš kitų kalbų daugiausia įtakos lietuvių kalbai yra padariusios slavų kalbos. Stipriausiai ši įtaka jaučiama leksikoje. Apskaičiuota, kad lietuvių bendrinėje kalboje vartojama apie 1,5% slaviškų skolinių. Daug daugiau jų yra šnekamojoje kalboje, ypač rytinė-

se ir pietinėse tarmėse²⁴³. Reikia pažymėti, kad toli gražu ne visi žodžiai, kurie į lietuvių kalbą yra atėję iš slavų kalbų, patys yra slaviško kilimo – neretai jie į slavų kalbas yra taip pat atkeliavę iš kitų kalbų. Vadinasi, slavų kalbose jie irgi yra skoliniai.

Pirmieji slaviški skoliniai į lietuvių kalbą pateko iš s. rusų kalbos gana seniai – dar tais laikais, kai šioje kalboje tebebuvo tariami nosiniai balsiai *ę, ę*. Pvz., lietuvių kalboje yra *lėnkas* (s. rus. **лѣчѣ*), *pūndas* arba *pūndūs* „pūdas“ (s. rus. *пудъ*), *unguras* „vengras“ (s. rus. *угоръ*). Kadangi X a. pabaigoje rusų kalboje nosinių balsių jau nebuvo, tai iš to sprendžiama, kad šie žodžiai pateko į lietuvių kalbą ne vėliau, kaip X a. pradžioje²⁴⁴.

Senais laikomi ir tie skoliniai, kuriuose lietuviai turi trumpuosius *i, u*, o dab. rusų kalboje yra *e, o < ъ, ѳ*, pvz.: *āsilas* (s. rus. *осѣль*, dab. *осел*); *kātilas* (s. rus. *котѣль*, dab. *котел*), *klijai* (s. rus. *клы*, dab. *клей*); *stiklas* (s. rus. *стѣкло*, dab. *стекло*); *šilkas* (s. rus. *шѣлкѣ*, dab. *шелк*); *kūrtas* (s. rus. *хѣртѣ*, dab. *хорт*); *pūlkas* (s. rus. *пѣлкѣ*, dab. *полк*); *tuīgus* (s. rus. *тѣргѣ*, dab. *торг*).

Iš s. rusų kalbos gauti ir skoliniai: *krikštas* (s. rus. *крѣсть* „kryžius“); *krikštėti* (s. rus. *крѣстѣти*); *kūbilas* (s. rus. *кѣбѣль*); *kūmetis* (s. rus. *кѣметѣ*); *meška* (s. rus. *мѣшка*, *мѣшка*); *pipiras* (s. rus. *пѣпѣръ*); *ridikas* (s. rus. *рѣдькѣ*); *šalmas* (sl. **šolmѣ*) ir kt. Visi šie skoliniai į lietuvių kalbą turėjo patekti ne vėliau kaip XII a., nes XIII a. pradžioje s. rusų *ѳ, ѳ* jau buvo virtę *e, o*²⁴⁵.

Tokių labai senų slaviškų skolinių lietuvių kalboje yra palyginti nedaug. Daug daugiau jų atsirado, kai susikūrė Lietuvos valstybė, į kurią įėjo nemaža ir buv. Kijevo Rusios žemių, pvz.: *anūkas* (*оунок*); *blūnas* (*блин*); *blōgas* (*благуи*); *botāgas* (*ботог*); *grūbas* (*груб*); *knūgà* (*книга*); *lėlė* (*ляля*); *liūtas* (*лют* [зверь]); *mētà* (*мята*); *miēstas* (*места*); *tuīlas* (*мыла*); *tuītas* (*мыт*); *pygāgas* (*пирог*); *rūbas* (*руб*); *sijōnas* (*сиан*); *siūlyti* (*сѣлѣти*); *smūikas* (*смык*); *vūnas* (*вино*); *vyšnià* (*вишня*) ir kt.

Iš lenkų kalbos į lietuvių kalbą daugiausia skolinių atėjo po to, kai Lietuva oficialiai priėmė krikščionybę. Tada prasidėjo intensyvus lietuvių diduomenės lenkėjimas ir lietuvių liaudies lenkinimas. Per dvarą ir bažnyčią į lietuvių kalbą buvo brukte brukami lenkiški žodžiai. Ypač daug polonizmų atsirado XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. religiniuose lietuvių raštuose. Nemaža tokių žodžių pateko ir į liaudies šnekamąją kalbą. Dalis jų išliko ir lietuvių bendrinėje kalboje, pvz.: *arbatà* (*herbata*); *būlvė* (*булва*, *булба*); *cūkrus* (*сукіер*); *kalendōrius* (*календарз*); *kavà* (*кава*); *kišēnė* (*кieszėn*); *kvitas* (*квит*); *lelijà* (*лилія*); *linija* (*линія*); *pōpieriūs* (*папіер*); *porà* (*пара*); *rūžiai* (*рыж*); *seīmas* (*сејм*); *suknià* (*сукнія*); *veñgras* (*вѣгер*) ir kt.

Yra lietuvių kalboje nemaža ir tokių slavizmų, apie kuriuos negalima pasakyti, iš kurios kalbos – baltarusių ar lenkų – jie čia atėjo, pvz.:

²⁴³ Žr. Sabaliauskas Raida 70. Slavizmų ir germanizmų (žr. toliau) procentas lietuvių kalboje šiame darbe apskaičiuotas pagal „Dabartinės lietuvių kalbos žodyną“ (V., 1954). Šiaip bet kuriame kitokio pobūdžio tekste šis procentas būtų gerokai didesnis.

²⁴⁴ Žr. Būga R. r. II 339–341; III 751–757.

²⁴⁵ Žr. Būga R. r. III 760–770.

aguškas (bltr. *азурек*, le. *ogórek*); *aližjus* (le. *olej*, bltr. *алеј*); *bātas* (bltr. *бот*, le. *bót*); *dėžė* (bltr. *дзяжа*, le. *dzieża*); *kāminas* (bltr. *камин*, le. *komin*); *kreidā* (le. *krejda*, bltr. *крайда*); *liūdyti* (bltr. **людыть*, le. *ludzić*); *miescionis* (bltr. *мѣщан[инь]*, le. *mieszczan*); *pāltas* (le. *palto*, bltr. *пальто*); *plytā* (le. *plyta*, bltr. *плита*); *rūtā* (bltr. *рута*, le. *ruta*); *šālikas* (le. *szalik*, bltr. *шалик*); *tabākas* (bltr. *табака*, le. *tabaka*) ir kt.

Naujesni slaviški skoliniai yra atėję į lietuvių kalbą iš rusų kalbos, pvz.: *arbūzas* (*арбуз*); *armōnika* (*гармоника*); *kazōkas* (*казак*); *tarbā* (*торба*) ir kt.

Nemaža lietuvių kalboje yra ir vertinių iš slavų kalbų. Iš senesnių vertinių galima paminėti, pvz.: *abėcėlė* (le. *obiecadlo*); *iškaba* (rus. *вывеска*); *išvada* (rus. *вывод*); *kokybė* (le. *jakość*); *mėtraštis* (rus. *летопись*); *šventvagystė* (le. *świętokradztwo*); *vien(a)valdis* (le. *jednowłdzca*) ir kt.

Daug žodžių, sudarytų rusų kalbos pavyzdžiu, lietuvių kalboje atsirado ir atsiranda tarybinės santvarkos metais, pvz.: *aĩtkainis* (*наценка*); *gavūba* (*добыча*); *išdirbis* (*выработка*); *peĩkmetis* (*пятилетка*); *pravaikštā* (*прогул*); *savikritika* (*самокритика*); *saviveikla* (*самодетельность*); *sienlaikraštis* (*стенгазета*); *ũkiskaita* (*хозрасчет*); *duoti atkirtį* (*дать отпор*); *intis priemonių* (*принимать меры*); *patirti nesėkmę* (*терпеть неудачу*); *prieiti prie išvados* (*прийти к заключению*) ir kt.

Kaip minėta, stipriausia slavų kalbų įtaka reiškesi pačiose rytinėse ir pietinėse lietuvių kalbos tarmėse. Čia jos pėdsakų yra ne tik leksikoje, bet iš dalies ir fonetikoje, ypač sintaksėje.

Skolinių iš germanų kalbų lietuvių kalboje yra žymiai mažiau – apskaičiuojama, kad lietuvių bendrinėje kalboje vartojama apie 0,5% germanizmų, vadinasi, maždaug tris kartus mažiau negu slavizmų²⁴⁶. Kiek daugiau jų yra kai kuriose tarmėse, pvz.: suvalkiečių ir kai kurių žemaičių, o labai daug germanizmų buvo vartojama buvusių Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašto lietuvių kalboje.

Senų skolinių iš germanų kalbų lietuvių kalboje tėra vos keli – dar mažiau negu latvių kalboje, be to, jie visi yra bendri abiem šioms kalboms: *gātvė*, *ýla*, *kūnigas*. Senais germaniškais skoliniais laikomi dar *midūs* (go. **midu*), atėjęs į lietuvių kalbą greičiausiai per prūsus, *pinigas* (vvž. *pennig*) ir *skýdas* (s. vo. *scit*). K. Būga prie šios grupės priskyrė dar ir žodžius *kliėpas* ir *kviečiai*, tačiau pastaruoju metu jų germaniškąją kilmę abejojama.

Kiti germaniškieji skoliniai į lietuvių kalbą, kaip ir į latvių, yra atėję daugiausia iš vidurio vokiečių žemaičių tarmės, vadinasi, XIII – XVII a. Didžioji šių skolinių dalis yra bendra su latvių kalbos skoliniais, pvz.: *āmatas*, la. *amats* „amatas, pareigos, tarnyba“ (vvž. *ammet*); *bālkis*, la. *balķis* „sija, rąstas“ (vvž. *balke*); *būlius*, la. *bullis* (vvž. *bulle*); *griovỹs*, la. *grāvivs* (vvž. *grave*); *kambarỹs*, la. *kaĩbaris* (vvž. *kamer*); *mūras*, la. *mūris* (vvž. *mūre*); *klintis*, la. *kliĩts* „uola“ (vvž. *klint*); *rūmas*, la. *rūme* (vvž. *rūm*); *špīlē*, la. *spuõle* (vvž. *spõle*) ir kt. Tik lietuvių kalboje: *dūrpė* (vvž. *turf*); *pašiūrė* (vvž. *schūr*); *trimitas* (vvž. *trummete*) ir kt.

²⁴⁶ Žr. Sabaliauskas Raida 96.

Yra lietuvių kalboje ir iš vokiečių bendrinės kalbos atėjusių žodžių, pvz.: *ařpas* (vo. *die Harfe*); *ceiřneris* (vo. *der Zentner*); *iřkaras* (vo. *der Anker*); *kalkės* (vo. *der Kalk*); *mėistras* (vo. *der Meister*); *ruřkelis* (vo. *der Runkel*); *tulpė* (vo. *die Tulpe*); *veřtas* (vo. *wert*); *vikis* (vo. *die Wicke*) ir kt.

Vienas kitas žodis pateko į lietuvių bendrinę kalbą ir iš Rytų Prūsijos vokiečių tarmių, pvz.: *rėmas* (vo. *rām*); *spinta* (vo. *spind*); *šliūrė* (vo. *schlore*) ir kt.

Tos lietuvių žemėse, kurios ilgesnį laiką išbuvo vokiečių valdžioje, vokiečių kalba padarė nemažą įtaką ne tik šių tarmių fonetikai, bet ypač sintaksei. Įtakos sintaksei neišvengė ne tik daugelis šiose žemėse išleistų lietuviškų raštų, bet ir didysis lietuvių poetas K. Donelaitis.

Finougrų kalbų įtaka lietuvių kalbai palyginti su ta pačia įtaka latvių kalbai yra visai menka – lietuvių bendrinėje kalboje tėra tik keli žodžiai, mėginami laikyti finougriškos kilmės: *asiřkliai*, dial. *asiā* (est. *osja*, suo. *hosia*); *būrė* (lyv. *pūraz*, est. *puri*, suo. *purje*); *kadugỹs*, *kadagỹs* (est. *kadakas*, lyv. *gadag*, suo. *kataja*); *lařvas* (suo. *laiva*, est. *laev*, lyv. *lōja*).

Nedaug lietuvių bendrinėje kalboje yra ir kitų baltų kalbų įtakos pėdsakų. Prūsizmais laikomi tokie žodžiai: *kriāušė* (pr. *crausy* „kriaušės medis“; *crausios* „kriaušės [vaisiai]“); *malřnas* (pr. *malunis*); *puřnis*, ppr. *puřnys* (pr. *pusne* „ilgais aulais batas“); *savāitė* (pr. *sawayte*). Senuosiuose, ypač Rytų Prūsijos, lietuvių raštuose bei tarmėse galima rasti ir daugiau iš prūsų kalbos paimtų žodžių.

Palatvio lietuvių tarmėse vartojama keliasdešimt latviškos kilmės žodžių. Šiek tiek jų yra S. Daukanto raštuose ir M. Miežinio žodyne. Tačiau lietuvių bendrinėje kalboje jų beveik nepasitaiko. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ su pažyma *žem.* (=žemaičių) įrašyti žodžiai *cřrulis* „vievėrsys“ (la. *cřrulis*) ir *přlė* „antis“ (la. *přle*) yra veikiausiai kuronizmai. Ar į lietuvių kalbą jie pateko iš kuršių kalbos, ar per latvių kalbą, pasakyti sunku. Be to, šiame žodyne su pažyma *řnek.* (=řnekamoji kalba) dar yra: *kėkřsis* „kartis su geležiniu kabliu; kiužis; stypynė“ (la. *ķeksis* „kobinys, kablys“; į latvių kalbą šis žodis yra patekęs iš finougrų kalbų); *nikis* „blogas įprotis, yda; kaprizas, užsispyrimas“ (la. *ņikis* „īnoris, užgaida, aikščis“; iš vokiečių kalbos).

Apskritai reikia pasakyti, kad visų baltų kalbų fonetinė struktūra yra tiek panaši, jog, kaip jau minėta, dažnai sunku, o kartais ir visai neįmanoma pasakyti, ar vienas kitas baltišką žodis kurioje nors baltų kalboje yra bendras, ar skolinys iš kitų baltų kalbų.

Pirmieji raštai lietuvių kalba. Pirmasis žinomas lietuviškas tekstas yra 1503 m. išleistos knygos „Traktatas kunigams“ (*Tractatus sacerdotalis*) paskutiniame puslapyje ranka įrašyti poteriai: *Tėve mūsų, Sveika, Marija ir Tikiu į dievą tėvą*. Šį įrašą 1962 m. VVU Mokslinės bibliotekos rankraščių skyriuje surado O. Matusevičiūtė, jį paskelbė ir smulkiai išnaginėjo J. Lebedys ir J. Palionis²⁴⁷. Nustatyta, kad šis lietuviškas tekstas įrašytas

²⁴⁷ Žr. Lebedys J., Palionis J. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. – Kn.: Bibliotekininkestės ir bibliografijos klausimai. V., 1964, t. 3, p. 109–133; perspausdintas knygoje: Lebedys J. Lituanistikos baruose. – V., 1972, t. 1, p. 21–54.

ne vėliau kaip XVI a. pradžioje ir kad tai yra dar senesnio teksto, versto iš lenkų kalbos, nuorašas. Poterių kalba paremta rytinių dzūkų tarme.

Pirmoji žinoma lietuviška knyga yra Martyno Mažvydo „Katekizmusa prasti žadei“, išspausdinta Karaliaučiuje 1547 m. Knygoje yra: lotyniška dedikacija, lotyniška prakalba dvasininkams, eiliuota originali lietuviška prakalba, trumpas lietuviškas elementorius (4 p.), M. Liuterio mažojo katekizmo vertimas ir vienuolika giesmių. Vertėjo pavardė knygoje nėra tiesiogiai nurodyta, bet ji įrašyta akrostichu eiliuotoje lietuviškoje prakalboje (3–19 eilutė). Yra išlikę du šios knygos egzemplioriai: vienas Vilniaus universiteto bibliotekoje, kitas Torunės (Lenkija) universiteto bibliotekoje. Knygos kalbos pagrindą sudaro pietų žemaičių (dūnininkų) tarmė, tačiau joje yra ir aukštaitiškų elementų.

Be šios knygos, Mažvydas dar parengė ir išleido: „Giesmė šv. Ambraziejaus bei šv. Augustino“ 1549; „Forma krikštymo“ 1559; „Parafrazis, permąstytina poteriaus malda“ – po M. Mažvydo mirties išleido 1589 m. J. Bretkūnas. Didžiausias Mažvydo darbas yra „Giesmės krikščioniškos“, kurias išleido Mažvydo pusbrolis Baltramiejus Vilentas – pirmoji dalis išėjo 1566 m., o antroji – 1570 m.

Šiuos darbus rengti Mažvydui talkininkavo A. Kulvietis, S. Rapolionis, J. Zablockis, A. Jomantas ir kt.

Visus Mažvydo raštus vienoje knygoje fotografuotiniu būdu išleido J. Gerulis 1922 m. Kaune ir 1923 m. Heidelberge. 1947 m. buvo išleistas sukaktuvinis leidinys „Pirmoji lietuviška knyga“ / Red. J. Kruopas. 1974 m. „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje išleista pavadinimu „Pirmoji lietuviška knyga“ fotografuotinis tekstas ir greta lotyniškomis raidėmis transliteruotas tekstas. Tekstą ir komentarus parengė M. Ročka, įvadinį straipsnius parašė K. Korsakas ir M. Ročka. Leidimas užsienyje: Gordon B. Ford, Jr. *The Old Lithuanian Catechism of Martynas Mažvydas (1547)* / Ed. and transl. Assen (van Gorkum), 1971.

Yra išlikęs nespausdintas vadinamosios Volfenbiutelio postilės rankraščio nuorašas, kuris XIX a. pabaigoje buvo rastas Volfenbiutelio (Vokietijoje) miesto bibliotekoje. Manoma, kad ji buvo nurašyta apie 1578 m. Faksimilinis leidimas: *The Wolfenbüttel Lithuanian Postilē Manuscript of the Year 1573* / Ed. by Gordon B. Ford. – Louisville: Pyramid Press, 1965–1966. – V + 596 f. (in 3 vol.) Fascim. ed.

1579 m. išėjo dvi B. Vilento verstos knygos: „Enchiridionas, katekizmas mažas...“ ir „Evangelijos bei Epistolos“. Abi spausdintos Karaliaučiuje. Naujai jas išleido L. Zengštokas (Sengstock) 1612 m. Karaliaučiuje ir 1882 m. F. Bechtelis Getingene. Naujausias katekizmo leidimas: *The Old Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas (1579)* ...by Gordon B. Ford. North-western University. The Hague – Paris: Mouton, 1969.

Jonas Bretkūnas 1589 m. išleido „Giesmės duchaunos“, kur dalis giesmių yra paimta iš Mažvydo giesmyno, dalis išversta Bretkūno bendradarbių. Toje pačioje knygoje, tik atskiromis antraštėmis dar yra „Kancionalas“ ir „Kolektos arba Paspalitos maldos“ – abi šios dalys verstos paties Bretkūno. Didžiausias išspausdintas Bretkūno darbas yra „Postilla“, išspausdinta 1591 m. Karaliaučiuje.

Reikšmingiausias Bretkūno darbas yra Biblijos vertimas, deja, iki šiol neišspausdintas. Bibliją versti Bretkūnas pradėjo 1579 ir baigė 1590 m. Rankraštis šiuo metu yra Getingene (VFR), Vilniaus universiteto bibliotekoje yra tik jo fotokopija.

1612 m. Karaliaučiuje buvo išleistas L. Zengštoko parengtas giesmynas „Giesmės krikščioniškos ir duchauniškos“. Tiek kalbos, tiek eilavimo požiūriu tai nėra žingsnis į priekį.

Jonas Rėza, paėmęs iš Bretkūno Biblijos Dovydo psalmyną, jį perredagavo ir 1625 m. Karaliaučiuje išleido pavadinimu: „Psalteras Dovydo“.

Naują liuteronų giesmyną su lietuviška antrašte „Naujos giesmių knygos“ 1666 m. Karaliaučiuje išleido Danielius Kleinas. Šis giesmynas eilavimo ir kalbos požiūriu tarp protestantiškųjų giesmynų yra žingsnis į priekį. Tais pačiais metais Kleinas dar išleido maldaknygę: „Naujos labai privalingos ir dūšioms labai naudingos maldų knygelės“. Ši maldaknygė buvo daug kartų perspausdinama net iki XX a.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pirmoji lietuviška knyga pasirodė tik XVI a. pabaigoje – tai Mikalojaus Daukšos iš lenkų kalbos išverstas ir 1595 m. Vilniuje išspausdintas J. Ledesmos katekizmas – „Katechizmas arba mokslas kiekvienam krikščioniui privalus...“. Šį katekizmą 1886 m. perspausdino E. Volteris ir 1929 m. E. Zitigas (Sittig) Getingene. M. Daukša taip pat išvertė J. Vujeko postilę, kuri pavadinimu „Postilla Catholica“ išėjo Vilniuje 1599 m. Iš naujo fotografuotiniu būdu ji buvo išleista Kaune 1924 m.

Daukšos raštai yra labai vertingi lietuvių kalbos istorijai tiek dėl jų nepaprastai gražios ir turtingos kalbos, tiek ir dėl to, kad „Postilės“ tekstas yra sukirčiuotas.

1598 m. Vilniuje lenkų ir lietuvių kalbomis išspausdintas reformatų katekizmas, kurį parengė Merkelis Petkevičius. Iš naujo jį fotografuotiniu būdu 1939 m. Kaune išleido J. Balčikonis.

Kitas reformatų leidinys Lietuvoje buvo 1600 m. Vilniuje išspausdinta „Postilla lietuviška“, kartais vadinama Morkūno postile.

1605 m. Vilniuje buvo išleistas nežinomo vertėjo naujas J. Ledesmos katekizmo vertimas „Katechizmas arba pamokymas...“. Šis katekizmas dažnai vadinamas anoniminiu, arba rytiečių, 1605 m. katekizmu. Pratarinėje sakoma, kad Daukšos išverstas katekizmas esąs „žemaitiškas“, todėl „lietuviams“, t. y. rytiečiams, ne visai suprantamas; dėl to ir reikėjo jį išversti „lietuviškai“. Iš naujo šį katekizmą 1890 m. Krokuvėje išleido J. Bystronis kartu su Daukšos verstu katekizmu, o 1929 m. Getingene – E. Zitigas.

Šalia Daukšos vienas iš žymiausių senųjų lietuvių rašytojų buvo Konstantinas Sirvydas. Tarp kitų darbų jis parašė originalių pamokslų rinkinį, pavadintą „Punktai sakymų“. Pirmoji dalis buvo išspausdinta Vilniuje 1629 m., antroji išėjo jau po autoriaus mirties – 1644 m. Knygos išspausdintos dviem kalbomis – kairėje puslapio skiltyje yra lietuviškas tekstas, dešinėje – lenkiškas. Lenkiškas tekstas verstas iš lietuvių kalbos. Pamokslai parašyti rytų aukštaičių tarme. Kalba, kaip ir Daukšos raštų, yra labai graži ir turtinga. Iš naujo „Punktų sakymų“ pirmąją dalį 1884 m.

išleido R. Garbė ir A. Becenbergeris, o abi dalis vienoje knygoje fotografuotiniu būdu 1929 m. – Fr. Špechtas Getingene.

Pirmasis žinomas giesmynas Lietuvoje yra 1646 m. Vilniuje išleistas S. M. Slavočinskio „Giesmės tikėjimui katalickam priderančios“. Su plačiu įvadu ir komentarais fotografuotiniu būdu giesmyną iš naujo 1958 m. išleido Jurgis Lebedys.

1653 m. Kėdainiuose išspausdinta „Knyga nobažnystės krikščioniškos“. Joje yra giesmynas, postilė ir maldos su katekizmu.

Iš naujo Bibliją išvertė 1657–1659 m. S. B. Chilinskis. 1660 m. vertimas Londone buvo pradėtas spausdinti, tačiau darbas nebuvo baigtas. Išspausdintos dalies vienintelis egzempliorius šiuo metu yra Londone. Ten pat, Britų muziejuje, yra ir išlikęs Biblijos dalies – Naujojo testamento – rankraštis. 1958 m. Č. Kudzinovskis ir J. Otrembskis Poznaneje išleido transliteruotą vertimo tekstą: „Biblia Litewska Chylińskiego. Nowy Testament“. T. 2 – tekst.

Pradedant XVII a. antrąja puse Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje religinių lietuviškų knygų leidimas vis gausėja, tačiau jų kokybė, ypač leksikos požiūriu, labai smunka. Tas pat vyksta ir XVIII a. Tuo laikotarpiu religinių raštų kalba itin užteršiama visokiais barbarizmais, ypač polonizmais.

XVI a. antrojoje pusėje pradeda atsirasti ir pasaulietinių lietuviškų tekstų. Pirmasis toks tekstas Lietuvoje – tai rinkinyje „Gratulationes... Sigismundo III ...“ 1589 m. išspausdintas lietuviškas hegzametras, turintis iš viso 9 eilutes. Panašių dalykėlių atsiranda ir Rytų Prūsijoje. Daugiausia iš pasaulietinės literatūros šiuo laikotarpiu pasirodo kalbinių darbų.

Ištraukų iš senųjų lietuviškų raštų pateikiama: Volteris E. Lietuviška chrestomatija. – СПб., 1901–1904, t. 1–2; Gerullis J. Senieji lietuvių skaitymai. – K., 1927, t. 1; Biržiška M. Rinkiniai mūsų senovės raštai. – K., 1927; Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha/Red. K. Korsakas, J. Lebedys. – V., 1957; Gordon B. Ford, Jr. Old Lithuanian Texts of the Sixteenth and Seventeenth Centuries with a Glossary. – The Hague, 1969.

Senųjų lietuviškų raštų kalbą daugiausia tyrinėjo A. Becenbergeris, K. Būga, J. Endzelynas, J. Gerulis, J. Kruopas, J. Lebedys, J. Palionis, P. Skardžius, Ch. S. Stangas, Z. Zinkevičius ir kt.

Iš svarbesnių šio tyrinėjimo darbų galima paminėti: Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. – V., 1967; Skardžius Pr. Daukšos akcentologija. – K., 1935; Zinkevičius Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. – V., 1975; Bezenberger A. Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. und des XVII. Jahrhunderts. – Göttingen, 1877; Stang Ch. S. Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas. – Oslo, 1929; Falkenhahn V. Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. – Königsberg u. Berlin, 1941; Fraenkel E. Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchungen des kalvinistischen Katechismus des Melcher Pietkewicz von 1598. – Göttingen, 1947.

Kalbiniai darbai. Gramatikos. XVII – XVIII a. jėzuitų bibliografi tarp kitų K. Sirvydo darbų mini ir „Clavis lingvae Litvanicae“. Tokio Sirvydo darbo iki šiol nepavyko rasti. Spėjama, kad tai galėjusi būti lietuvių kalbos gramatika.

Pirmoji išlikusi spausdinta lietuvių kalbos gramatika yra D. Kleino lotyniškai parašyta „Grammatica Litvanica“, išleista Karaliaučiuje 1653 m. Kitais, 1654 m., vokiškai išėjo šios gramatikos santrauka „Compendium Litvanico-Germanicum“. Abi šios gramatikos fotografuotiniu būdu su vertimais į lietuvių kalbą naujai buvo išleistos Vilniuje 1957 m. Įvadinį straipsnį parašė T. Buchienė ir J. Palionis.

Kita išlikusi irgi lotynų kalba parašyta gramatika yra K. Sapūno ir T. Šulco „Compendium grammaticae Lithvanicae“. Šią gramatiką 1643 m. parašė Sapūnas, bet tik 1673 m. Karaliaučiuje ją išleido T. Šulcas.

Visai nedidelė gramatikėlė yra pridėta prie F. V. Hako (Haack) „Lietuvių – vokiečių ir vokiečių – lietuvių kalbų žodyno“, išspausdinto 1730 m. Parašyta vokiečių kalba.

Lietuvoje išleista pirmoji lietuvių kalbos gramatika yra lotyniškai parašyta „Universitas lingvarum Litvaniae“, išspausdinta Vilniuje 1737 m. Joje pirmą kartą kalbama apie lietuvių kalbos priegaides. Iš naujo ją išleido 1829 m. S. Stanevičius ir 1896 m. Krokuvoje J. Rozvadovskis, o 1981 m. Vilniuje išėjo naujas leidimas, parengtas K. Eigmino.

Prie Pilypo Ruigio žodyno bei jo „Lietuvių kalbos tyrinėjimo“ pridėta ir jo sūnaus Povilo gramatika: „Anfangsgründe einer Littauischen Grammatik“, išspausdinta Karaliaučiuje 1747 m.

1791 m. taip pat Karaliaučiuje buvo išspausdinta G. Ostermejerio „Neue Littauische Grammatik“. Naujas dalykas čia yra skyrius apie prozodiją, šiaip gramatika turi nemaža trūkumų.

Povilo Ruigio gramatikos pagrindu parašyta K. G. Milkaus (Mielcke) gramatika „Anfangsgründe einer Littauischen Sprachlehre“ išėjo 1800 m.

1832 m. Vilniuje lenkų kalba buvo išleista K. Kasakauskio „Grammatyka języka Żmudzkiego – Kabrieda leżuwio ziamaytiszko“.

Pirmąją mokslinę lietuvių kalbos gramatiką parašė A. Šleicheris (Schleicher) – tai pirmoji jo „Handbuch der litauischen Sprache“ dalis: „Litauische Grammatik“. – Prag, 1856. Ši gramatika buvo labai populiari ir padarė didelę įtaką lietuvių bendrinės kalbos raidai.

Labai reikšminga buvo ir 1876 m. Halėje išleista F. Kuršaičio „Grammatik der littauischen Sprache“.

Poznanėje 1890 m. pasirodė lenkų kalba parašyta M. Akelaičio (Akielwicz) „Gramatyka języka litewskiego“.

1897 m. Strasburge buvo išleistas O. Vydemano (Wiedemann) „Handbuch der litauischen Sprache“. Čia yra gramatika, tekstai, žodynėlis.

Naujas etapas lietuvių kalbos gramatikų istorijoje prasidėjo su J. Jablonskio veikla. 1901 m. Tilžėje Petro Kriaušaičio slapyvardžiu buvo išspausdinta jo „Lietuviškos kalbos gramatika“. 1911 m. Seinuose Rygiškių Jono slapyvardžiu išėjo „Lietuvių kalbos sintaksė“. 1919 m. Vilniuje buvo išleista „P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono Lietuvių kalbos gramatika“. Pagaliau viską apvainikavo 1922 m. išleista Rygiškių Jono „Lietuvių kalbos gramatika“, kuri dar ir šiandien turi didelę tiek mokslinę, tiek

praktinę reikšmę. Šalia šių gramatikų Jablonskis 1925 m. dar išleido „Lietuvių kalbos vadovėlį“ ir 1928 m. „Linksnius ir prielinksnius“.

Labai reikšminga yra Kazimiero Jauniaus „Lietuvių kalbos gramatika“, išleista 1911 m. Jos rusiškas vertimas (vertė K Būga) išėjo 1916 m.

Užsieniečiams, studijuojantiems lietuvių kalbą, skirti vadovėliai: Leskien A. Litauisches Lesebuch mit Grammatik und Wörterbuch. – Heidelberg, 1919; Plāķis J. Leišu valodas rokas grāmata. Ievads, gramatika, teksti, vārdnīca un pielikums. – Rīgā, 1926; Senn A. Handbuch der litauischen Sprache. – Heidelberg, 1957–1966, t. 1–2.

Taip pat minėtini darbai: Петерсон М. Н. Очерк литовского языка. – М., 1955; Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego. – Warszawa, 1956–1965, t. 1–3.

Ypač išsiplėtė lietuvių kalbos gramatikos tyrinėjimai Tarybų Lietuvoje. Pirmiausia čia minėtina akademinė „Lietuvių kalbos gramatika“. Pirmasis jos tomas, apimantis fonetiką ir dalį morfologijos, išėjo 1965 m.; antrasis (likusi morfologijos dalis) – 1971 m.; trečiasis – sintaksė – 1976 m. Parašė autorių kolektyvas: V. Ambrazas, P. Bernadišienė, Z. Dumašiūtė, P. Gailiūnas, E. Galnaitytė, I. Jašinskaitė, D. Juodelytė, P. Kniūkšta, V. Labutis, A. Laigonaitė, V. Mažulis, J. Paulauskas, J. Pikčilingis, A. Ružė, N. Sližienė, J. Statkevičienė, K. Ulvydas, V. Urbutis, V. Vaitkevičiūtė, A. Valeckienė, E. Valiulytė, J. Žukauskaitė; vyr. redaktorius K. Ulvydas.

Iš kitų gramatikos darbų minėtini: Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. – V., 1976; Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. – V., 1979; Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963; Laigonaitė A. Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas. – V., 1959; taip pat jos: Lietuvių kalbos akcentologija. – V., 1978; Mikalauskaitė E. Lietuvių kalbos fonetikos darbai. – V., 1975; Girdenis A. Fonologija. – V., 1981; Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). – V., 1968; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – V., 1980–1981, t. 1–2; taip pat jo: Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai. – V., 1957; Ambrazas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. – V., 1979; Urbutis V. Žodžių darybos teorija. – V., 1979; Skardžius Pr. Lietuvių kalbos žodžių daryba. – V., 1943.

Žodynai. Pirmasis žodynas, kuriame figūruoja lietuvių kalba, yra K. Sirvydo lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodynas „Dictionarium trium linguarum“. Iš viso jo išėjo penki leidimai. Pirmojo leidimo yra žinomas išlikęs tik vienas egzempliorius (Maskvos centriniam archyve), bet jis neturi pradžios, todėl nežinomi tikri jo išleidimo metai. Ilgą laiką jais buvo laikomi 1629 m., tačiau pastaruoju metu nustatyta, kad jis buvo išleistas apie 1620 m. Paskutinis – penktasis leidimas išėjo 1713 m. Žodynas, ypač vėlesni jo leidimai, parengtas gana gerai ir turėjo didelę įtaką tolesnei lietuvių kalbos raidai. Su plačiu įvadu ir rodyklėmis Sirvydo žodynas naujai fotografuotiniu būdu (nufotografuotas trečiasis žody-

no leidimas) išleistas Vilniuje 1979 m. pavadinimu: „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas“. Leidinį parengė K. Pakalka.

Antrasis žodynas pasirodė Rytų Prūsijoje – tai F. V. Hako „Vocabularium lithvanico–Germanicum et germanico–lithvanicum“. – Halle, 1730. Jame sudėti tik Naujajame testamente ir psalmėse vartojami žodžiai.

Daug didesnį ir geresnį žodyną „Lexicon germanico–lithvanicum et lithvanico – germanicum“ parengė Jokūbas Brodovskis. Jis nebuvo išspausdintas, bet rankraščių plačiai naudojosi vėlesnieji žodynų sudarytojai. Nauja Brodovskio žodyne yra tai, kad autorius, nors ir teikė pirmenybę religinei literatūrai, stengėsi apimti ir liaudies leksiką. Daug jo žodyne ir smulkiosios tautosakos – patarlių bei priežodžių.

Kitas Rytų Prūsijoje išleistas žodynas buvo Pilypo Ruigio „Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon“, išspausdintas Karaliaučiuje 1747 m. Žodyno antraštėje pažymėta, kad jame sudėti šv. rašte ir „žmonių draugijoje“ vartojami žodžiai bei posakiai. Ruigys savo žodynu panaudojo ir Sirvydo bei Hako žodynus.

Pilypo Ruigio žodyno pagrindu naują žodyną parengė K. Milkus pavadinimu „Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörterbuch“. Jis buvo išleistas Karaliaučiuje 1800 m. Milkus Ruigio žodyną daug papildė, įdėjo į jį nemaža patarlių, priežodžių, vaizdingų posakių. Žodyne yra net keturios pratarmės, tarp jų ir garsaus filosofo I. Kanto.

1851 m. Karaliaučiuje išėjo F. Neselmano žodynas: „Wörterbuch der Littauischen Sprache“. Šis žodynas yra palyginti geras savo autentiška medžiaga, tik nepatogus naudotis praktiškai – žodžiai jame surašyti ne abėcėlės tvarka, o pagal tam tikrą sistemą, pvz.: *a, e, i, o, uo, ui, j, v* ir t. t.

Geriausius iš visų Rytų Prūsijoje išleistų žodynų parengė F. Kuršaitis: Kurschat Fr. Deutsch–littauisches Wörterbuch. – Halle a. S., 1870–1874, Bd 1–2; Littauisch–deutsches Wörterbuch. – Halle a. S., 1883. Ypač reikšmingas yra antrasis – lietuvių–vokiečių kalbų žodynas: lietuviški žodžiai jame yra sukirčiuoti, nepatikrinti žodžiai paimti į laužtinius skliaustus.

Antras po Sirvydo Lietuvoje parengtas yra M. Miežinio „Lietuviškai–latviškai–lenkiškai–rusiškas žodynas“, išspausdintas Tilžėje 1894 m. Žodynas menkas.

Didelį lietuvių–lenkų kalbų žodyną parašyti buvo užsimojęs Antanas Juška. Žodžius jis rinko daugiausia iš gyvosios liaudies kalbos. Prie žodyno rengimo prisidėjo ir Antano brolis Jonas Juška, kuris žodžius išvertė į rusų kalbą, taisė rašybą ir kt. Žodyną po A. Juškos mirties ėmėsi leisti Rusijos Mokslų Akademija tokiu pavadinimu: Литовский словарь А. Юшкевича с толкованием слов на русском и польском языках. Pirmasis tomas išėjo 1897 m. (nuo *A* iki *džiūti*). Iš pradžių redagavo J. Juška, vėliau – F. Fortunatovas. Antrasis tomas, redaguotas J. Jablonskio, išėjo 1904 m. (nuo *E* iki *jūra*). Trečiasis – K. Būgos – (nuo *K* iki *kukštūotis*) 1922 m. Nors žodynas taip ir liko nebaigtas leisti, vis dėlto jis turėjo didelę reikšmę tiek lietuvių kalbos mokslui, tiek ir praktikai.

Didžiulį lietuvių kalbos žodyną, apimantį visą lietuvių kalbos žodžių lobį, rengė K. Būga. Jis rinko ir norėjo sudėti į žodyną visus lietuvių kal-

boje vartojamus ir vartotus žodžius, iš gyvosios kalbos ir raštų, lietuviškus ir skolinius, tiek bendrinius, tiek ir tikrinius. Grįždamas po Pirmojo pasaulinio karo iš Rusijos į Lietuvą, jis jau parsivežė keturis pūdus prirašytų žodyno kortelių. Lietuvoje iki 1923 m. pats ir per talkininkus dar pririnko apie 10–13 pūdų. Žedynas buvo pradėtas leisti kaip reikiant neapdorojus medžiagos – to reikalavo buržuazinė Lietuvos vyriausybė ir iš dalies visuomenė. Pirmasis K. Būgos „Lietuvių kalbos žodyno“ sąsiuvinis išėjo Kaune 1924 m. Jame yra 62 p. (III–LXIV) įvado ir 80 p. (1–80) paties žodyno (iki žodžio *ánčtraukas*). Antrasis sąsiuvinis išėjo jau po Būgos mirties – 1925 m. Jame baigiamas įvadas (p. LXV–CXLIX)

K. Būga

ir yra tik du puslapiai (81–82) paties žodyno (iki žodžio *angà*). Žodžių reikšmes Būga aiškino ne tik lietuviškai, bet neretai ir įvairiomis šaltinių kalbomis. Be to, daugelio žodžių jis davė ir etimologiją, istoriją bei dialektologiją.

Šalia šio kapitalinio žodyno Būga dar buvo užplanavęs išleisti rašomosios kalbos žodyną, taip pat paliko nemaža medžiagos etimologiniam žodynui ir tikrinių vardų žodynui. Deja, ankstyva mirtis nutraukė visus darbus.

Laikotarpiu tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų buržuazinėje Lietuvoje ir už jos ribų buvo išleista palyginti nedaug žodynų. Daugiausia buvo leidžiami vadinamieji „kišeniniai“ dvikalbiai žodynai. Jie buvo labai nevienodos vertės – vieni buvo palyginti neblogi, bet buvo ir visai prastų. Iš didesnių (ne „kišeniųjų“) galima paminėti: Šlapelis J. Lietuvių ir rusų kalbų žodynas. – V., 1921 (nuo *A* iki *jūšė*); Baronas J. Rusų – lietuvių žodynas, II leid. – K., 1932; Sereiskis B. Lietuviškai-rusiškas žodynas. – K., 1933; Jokantas K. Lotyniškai-lietuviškas žodynas. – K., 1936; Šlapelis J. Kirčiuotas lenkiškas lietuvių kalbos žodynas. – V., 1938 ir kt. Labai nedaug išleista specialiųjų žodynų – keli nedideli terminų žodynėliai, rašybos žodynėlis ir dar šis tas. Minėtini: Tarptautinių žodžių žodynas / Parengė K. Boruta ir kt. Lietuviškas botanikos terminų žodynas / Red. J. Dagys. – K., 1933.

K. Būgai mirus, jo sukauptą žodyno medžiaga – daugiau kaip 600 000 žodyno kortelių – gulėjo nejudinama. Tik 1930 m. nauju žodyno redaktoriumi buvo paskirtas J. Balčikonis. Jis su redakcijos darbuotojais ir gausiais talkininkais pirmiausia ėmėsi papildomai rinkti žodžius iš raštų ir ypač iš gyvosios kalbos. Iki 1941 m. tokios papildomos medžiagos buvo surinkta maždaug vienas milijonas kortelių. Rengdama naują žodyno tekstą,

jo redakcija gerokai pakeitė žodyno sandarą, atsisakė tikrinių vardų, žodžių etimologijos ir istorijos, žodžius aiškino tik lietuviškai ir kt. Pirmasis J. Balčikonio redaguoto „Lietuvių kalbos žodyno“ tomas (*A–B* raidės) buvo išleistas 1941 m., antrasis (*C–F* raidės) 1947 m. 1952 m. buvo parengta nauja žodyno rašymo ir redagavimo instrukcija. Pagal šią instrukciją parengti išėjo III–XII (1956–1981 m.) žodyno tomai. Be to, pertvarkyti pagal naująją instrukciją iš naujo buvo išleisti ir pirmieji tomai (I–1968 m., II–1969 m.). Atsak. ar vyr. redaktorius buvo: I–II ir VI–X tomų – J. Kruopas, III–V ir XII tomų – K. Ulvydas.

Be to, LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto buvo parengtas taip pat „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“, kurio I leid. išėjo 1954 m., II – 1972 m. Abiejų leidimų atsak. redaktorius J. Kruopas.

Apskritai Tarybų Lietuvoje leksikografijos darbas labai suintensyvėjo. Išleista per 30 terminų žodynų, daug leidžiama dvikalbių žodynų. Pažymėtina, kad dvikalbiai žodynai šiuo metu daugiausia leidžiami vidutinio didumo (apie 50 000 žodžių) ir palengva einama prie didžiųjų žodynų (šimto ar kelių šimtų tūkstančių žodžių) rengimo ir leidimo.

Tarybiniais metais išleista ir specialių žodynų, pvz.: Lietuvių kalbos rašybos žodynas. – K., 1948; Lyberis A. Sinonimų žodynas. – V., 1981 m.; Paulauskas J. Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas. – K., 1977; Vitkauskas V. Šiaurės rytų dūnininkų žodynas. – V., 1976; Kabelka J. Kristijono Donelaičio raštų leksika. – V., 1964; Kruopas J. 1598 m. Merkelio Petkevičiaus katekizmo leksika. – Kn.: Iš lietuvių leksikologijos ir leksikografijos (=LKK XII). V., 1970, p. 83–154.

Nėra nutrūkęs lietuvių kalbos žodynų leidimas ir užsienyje. Žymesnie, jį ten išleisti žodynai yra: Niedermann M., Senn A., Brender Fr.-Salys A. Wörterbuch der litauischen Schriftsprache. Lietuvių rašomosios kalbos žodynas. Lietuviškai–vokiška dalis. – Heidelberg, 1932–1968, t. 1–5; Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg–Göttingen, 1962–1965, t. 1–2; Kuršaitis A. Litauisch-deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituanicae. Lietuvių–vokiečių kalbų žodynas. – Göttingen, 1968–1973, t. 1–4; Kudzinowski Cz. Biblia litewska Chylińskiego, tom III – indeks. – Poznań, 1964; taip pat jo: Indeks-Słownik do „Daukšos postilė“. – Poznań, 1977, t. 1–2; Robinson D. Lithuanian reverse dictionary. – Cambridge–Michigan, 1976.

Skoliniams lietuvių kalboje itin daug dėmesio skyrė K. Būga, kuris nagrinėjo juos ne viename savo darbe – žr. R. r. Rodyklės. – V., 1962, p. 14.

Kiti didesni darbai: Brückner A. Litu-slavische Studien. I: Die slavischen Fremdwörter im Litauischen. – Weimar, 1877; Skardžius Pr. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. – K., 1931; Otrębski J. Wschodnio-litewskie narzecze twereckie, część 3: Zapożyczenia słowiańskie. – Kraków, 1932; Alminauskis K. Die Germanismen des Litauischen. T. I: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen. – K. (be datos); Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. – Kn.: Lietuvių kalbos leksikos raida (=LKK VIII). V., 1966, p. 5–141.

Tiek lietuvių, tiek ir visų baltų tikrinius vardus plačiai tyrinėjo K. Būga – žr. R. r. Rodyklės. – V., 1962, p. 24.

Kiti darbai: Спрогис И. Я. Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия. – Вильна, 1888; Вольтер Э. Списки населенных мест Сувалкской губернии. – СПб., 1901; Tarvydas S. Lietuvos vietovardžiai. – V., 1958; Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas / Red. E. Grinaveckienė, J. Senkus. – V., 1963; Prinz J. Die Slavisierung baltischer und die Baltisierung slawischer Ortsnamen im Gebiet des ehemaligen Gouvernements Suwalki. – Wiesbaden, 1968; Vanagas A. Lietuvos TSR hidronimų daryba. – V., 1970; taip pat jo: Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. – V., 1981; Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas. – V., 1974–1976, t. 1–2; Zinkevičius Z. Lietuvių antroponimika. – V., 1977.

Bendrieji lietuvių leksikologijos klausimai nagrinėjami: Jakaitienė E. Lietuvių leksikologija. – V., 1980. Svarbus etimologijos darbas yra: Urbutis V. Baltų etimologijos etudai. – V., 1981.

Užuomini apie kai kuriuos lietuvių kalbos tarminius skirtumus yra jau pirmosiose – D. Kleino, K. Sapūno ir kt. – lietuvių kalbos gramatikose. Kiek daugiau žinių apie lietuvių kalbos tarmes galima rasti A. Šleicherio ir F. Kuršaičio gramatikose.

Tam tikras žingsnis į priekį šioje srityje buvo 1861 m. Peterburge išleista J. Juškos knygelė: „Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas statrašymas arba ortografija“. Čia jau mėginama lietuvių tarmes suskirstyti remiantis tam tikrais kalbiniais kriterijais.

Mokslinio lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimo pradininkas yra A. Baranauskas. Jis yra ir paties termino *tarmė*, ir pirmojo gerai pagrįsto lietuvių kalbos tarmių suskirstymo autorius. Savo tarmių skirstymą A. Baranauskas paskelbė knygelėje: Заметки о литовском языке и словаре. – СПб., 1898. Jo surinktus tarmių tekstus paskelbė F. Špechtas: Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski. Bd 1: Texte. – Leipzig, 1920.

A. Girdenis bei Z. Zinkevičius taip pat rėmėsi A. Baranausko tarmių skirstymo pagrindu. Tai pagerintas Baranausko skirstymo variantas.

Kitas žymus lietuvių kalbos tarmių tyrinėtojas buvo K. Jaunius. Jis gerai papildė A. Baranauską tuo, kad buvo kaip tik puikiai susipažinęs su tomis tarmėmis, apie kurias Baranauskas mažiau išmanė, pvz., su žemaičių tarmėmis. Kauno gubernijos metraštyje „Памятная книжка Ковенской губернии“ yra įdėti Jauniaus atlikti tarmių aprašai: Ukmergės (1890 m.) Kauno (1891 m.), Raseinių (1892 m.), Zarasų (1894 m.), Šiaulių (1895 m.) ir Panevėžio (1897, 1898 m.). Dabar visi šie aprašai išversti į lietuvių kalbą ir paskelbti leidinyje: Drotvinas V., Grinaveckis V. Kalbininkas Kazimieras Jaunius. – V., 1970.

K. Jaunius sudarė ir savą lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją, kurią plačiausiai išdėstė savo „Lietuvių kalbos gramatikoje“. Ši klasifikacija kiek skiriasi nuo A. Baranausko klasifikacijos. K. Jauniaus tarmių klasifikacija, gerokai patikslinta ir papildyta A. Salio, buvo priimta Lietuvoje ir vartojama visuose dialektologijos darbuose ir dėstomuose kursuose iki naujosios A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus klasifikacijos.

Itin daug dėmesio lietuvių kalbos tarmėms skyrė K. Būga. Jis ne tik pats įvairiose Lietuvos vietose ir už jos ribų gyvenančių lietuvių salose užrašinėjo tarmes, bet organizavo ir platų talkininkų tinklą tarmių, ypač tarminės leksikos, faktams rinkti.

Nors kokių specialių darbų iš dialektologijos ir nepaskelbė, bet tarmėmis labai domėjosi ir stengėsi gerai jas pažinti ir J. Jablonskis. Geras tarmių pažinimas labai pravertė Jablonskiui jo sunkiame ir sudėtingame kalbos norminimo darbe.

Iš buržuazinėje Lietuvoje paskelbtų dialektologijos darbų minėtini: Saļys A. Die žemaitischen Mundarten. T. I: Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets. — Kn.: Tauta ir žodis. K. 1930, t. 6, p. 173—314; taip pat jo: Kelios pastabos tarmių istorijai. — Kn.: Aph 1933 IV 21—34; taip pat jo: Lietuvių kalbos tarmės, spausdinta rotatoriumi); iš naujo šis darbas išleistas Tiubingene (VFR) 1946 m.; Būtėnas P. Aukštaičių tarmės okuojančios pašnektės sienos. — Kn.: Aph 1932 III 168—193; Gerullis J., Stang'as Chr. Lietuvių žvejų tarmė Prūsuoše. — K., 1933; Jonikas P. Pagamančio tarmė. — K., 1939.

Tarmiškai užrašytų tekstų 1923—1931 m. daugiausia paskelbta „Tau-toje ir žodyje“.

Lietuvių kalbos tarmėmis domėjosi ir užsienio mokslininkai. Kartais net žymiausi lyginamosios kalbotyros šulai vykdavo į Lietuvą susipažinti su lietuvių kalbos tarmėmis. Pvz., F. Fortunatovas su V. Mileriu 1871 m. buvo atvykęs į Liudvinavo apylinkes (dab. Kapsuko r.), kur vietos tarme užrašė nemaža liaudies dainų, šiek tiek pasakų ir priežodžių. Dainų rinkinys su trumpu vietinės tarmės apibūdinimu buvo išspausdintas 1872 m. leidinyje „Известия Московского университета“, 1872, № 1, c. 125—165; № 2—3, c. 427—531. Tarmiškai užrašytos tautosakos iš Vilkųškių (dab. Pagėgių r.) ir Garliavos apylinkių pateikia A. Leskynas ir K. Brugmanas knygoje „Litauische Volkslieder und Märchen aus dem Preussischen und dem Russischen Litauen“. — Strassburg, 1882. Prūsų lietuvių tarmes užrašinėjo ir tyrė A. Becenbergeris. 1882 m. Getingene buvo išleista jo knyga „Litauische Forschungen“, o 1885 ir 1894 m. žurnale „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen“ paskelbta serija straipsnių „Zur litauischen Dialektforschung“. Abu šie darbai dabar yra pagrindinis šaltinis išnykusioms Prūsų lietuvių tarmėms pažinti.

Iš kitų užsienio šalių kalbininkų lietuvių dialektologijai skirtų darbų dar galima paminėti: Geitler L. Beiträge zur litauischen Dialektologie. — Wien, 1885; Doritsch A. Beiträge zur litauischen Dialektologie. — Tilsit, 1911; Gauthiot R. Le parler de Buividze. — Paris, 1903; Ларин Б. А. Материалы по литовской диалектологии. — Язык и литература, 1926, т. 1; Arumaa P. Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend... — Dorpat, 1930; Gerullis G. Litauische Dialektstudien. — Leipzig, 1930; Otrębski J. Wschodniolitewskie narzeczce twereckie. Część I. — Kraków, 1934; część III. — Kraków, 1932 ir kt.

Labai suintensyvėjo lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų Lietuvoje. Pagrindiniai židiniai, kuriuose sutelktas tarmių tyrinėjimas, yra LTSR

MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas ir respublikos aukštųjų mokyklų katedros, ypač Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto Lietuvių kalbos katedra. Ji parengė didžiausią būrį kvalifikuotų dialektologų, diplominių darbų forma ir kitais būdais sukaupe labai daug dialektologinės medžiagos.

Pokario metais parašyta keliolika didelių monografių apie atskiras lietuvių kalbos tarmes. Atskiros šių monografių dalys išspausdintos tęstiniuose leidiniuose: „MA darbai“, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, „Kalbotyra“, „Baltistica“ ir kt.

Išleisti kapitaliniai dialektologijos darbai: Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais). – V., 1966; Lietuvių kalbos atlasas. T. I: Leksika / Ats. red. K. Morkūnas. – V., 1977; Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija / Red. E. Grinaveckienė, K. Morkūnas. – V., 1970.

Z. Zinkevičius parašė pirmąjį dialektologijos vadovėlį aukštajai mokyklai: Lietuvių kalbos dialektologija. – V., 1978; be to, Z. Zinkevičius intensyviai tyrinėja lietuvių senųjų raštų tarmes. To tyrinėjimo rezultatai skelbiami daugiausia „Baltisticoje“. V. Grinaveckis, kuris daugiausia tyrinėja žemaičių tarmes, 1973 m. išleido: „Žemaičių tarmių istorija (fonetika)“.

Gardino srities Astravo rajono lietuviškos „salos“ tarmė aprašyta: Kardelytė J. Gervėčių tarmė. – V., 1975.

Lietuvių literatūrinės (bendrinės) kalbos istorijai skirti darbai: Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. – V., 1979; Piročkinas A. Prie bendrinės kalbos ištakų. – V., 1977; taip pat jo: J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas. – V., 1978; Jonikas P. Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis antroje XIX a. pusėje. – Čikaga, 1972.

Pirmoji lietuvių kalbos mokslinė stilistika: Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. – V., 1971–1975, t. 1–2.

Žymiųjų lietuvių kalbininkų raštai išleisti: Jablonskio raštai / Red. J. Balčikonis. – K., 1932–1936, t. 1–5; Jablonskis J. Rinktiniai raštai / Sudarė J. Palionis. – V., 1957–1959, t. 1–2; Būga K. Rinktiniai raštai / Sudarė Z. Zinkevičius. – V., 1958–1962, t. 1–3 + Rodyklės; Balčikonis J. Rinktiniai raštai / Sudarė A. Pupkis. – V., 1978–1982, t. 1–2.

Lietuvių kalbos tyrinėjimai apžvelgti: Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija. – V., 1979–1982, t. 1–2; Drotvinas V. Lietuvių kalbos tyrinėjimų tarybiniais metais apžvalga. – V., 1972.

Tautosakos rinkiniai. Pirmąsias tris lietuvių liaudies dainas su vertimais į vokiečių kalbą išspausdino Pil. Ruigys savo „Lietuvių kalbos tyrinėjime“ (1745). Jas labai gerai įvertino G. Lesingas. J. Herderis į rinkinį „Tautų dainos“ (1779) įdėjo ir aštuonias lietuvių liaudies dainas. Jos patiko J. V. Gėtei.

Pirmąjį lietuvių liaudies dainų rinkinį 1825 m. Karaliaučiuje išleido L. Rėza: „Dainos oder Litauische Volkslieder“. Jis buvo išverstas į čekų, lenkų ir kt. kalbas. Naujai šis rinkinys buvo išleistas 1843 m. Berlyne, 1935–1937 m. Kaune ir 1958–1964 m. Vilniuje.

Kiti svarbesni dainų rinkiniai: Stanevičius S. Dainos Žemaičių. – V., 1829; Daukantas S. Dainės Žemaičių. – Petrapilis, 1846; Nesselmann G. M. F. Litauische Volkslieder... – Berlin, 1853; Фортунатов Ф., Миллер В. Литовские народные песни. – Известия Московского университета, 1872, № 1, с. 125–165; № 2–3, с. 427–531.

Žymiausias XIX a. lietuvių liaudies dainų rinkėjas buvo A. Juška. Jam talkininkavo brolis Jonas, ypač tvarkant ir leidžiant dainų rinkinius. Broliai Juškos Kazanėje išleido tris tomus dainų: „Lietuviškos dainos, užrašytos per Antaną Juškevičę apygardoje Pušalaičių ir Veliuonos“. T. 1 – 1880, t. 2 – 1881, t. 3 – 1882; iš viso 1586 dainos. Rusijos Mokslų Akademijos spaustuvėje Peterburge 1883 m. išspausdintas dar vienas tomas: „Lietuviškos svotbinės dainos, užrašytos per Antaną Juškevičę ir išspausdintos per Joną Juškevičę“. Rinkinyje yra 111 dainų. Be to, Kazanėje 1880 m. buvo išleista „Svotbinė rėda veliuoniečių lietuvių, surašyta per Antaną Juškevičę“. A. Juškos dainų rinkiniai iš naujo buvo išleisti Vilniuje: Juška A. Lietuviškos dainos / Įvadą parašė ir tekstus parengė A. Mockus, melodijas – J. Čiurlionytė. – V., 1954, t. 1–3; Juška A. Lietuviškos svotbinės dainos / Parengė V. Maknys. – V., 1955, t. 1–2.

Rinko ir skelbė dainas taip pat J. Basanavičius. 1884 m. Tilžėje buvo išspausdintas nedidelis rinkinys (45 dainos) pavadinimu „Ožkabilių dainos“. Tokiu pačiu pavadinimu 1902 m. JAV buvo išleisti du J. Basanavičiaus surinktų dainų tomai (420 dainų). 1905 m. buvo išleistas V. Kalvaičio surinktos „Prūsijos lietuvių dainos“. Suomijos Mokslų akademija 1911 m. išleido A. R. Niemio ir A. Sabaliausko parengtą rinkinį „Lietuvių dainos ir giesmės šiaurrytinėje Lietuvoje“.

Buržuazinėje Lietuvoje atskirais leidiniais išėjo V. Krėvės-Mickevičiaus surinktos „Dainavos krašto liaudies dainos“ 1924 m., J. Dovydaičio „Dainos“ 1931 m. ir keletas įvairių smulkių rinkinėlių.

Daugiausia tautosakos, taip pat ir dainų tuo laikotarpiu buvo paskelbta tęstiniuose leidiniuose: „Tauta ir žodis“, „Mūsų tautosaka“, „Tautosakos darbai“, „Gimtasai kraštas“ ir kt.

Dainų melodijos pateikiamos: Bartsch Ch. Dainų balsai. Melodien litauischer Volkslieder. – Heidelberg, 1886–1889, Bd 1–2; Brazys T. Apie tautines lietuvių liaudies gaidas (melodijas). – K., 1920; Čiurlionytė J. Lietuvių liaudies melodijos. – Kn.: Tautosakos darbai, 1938, t. 5.

Lietuvių dainų metriką nagrinėjo A. Augstkalnis darbe „Leišu dainu pantmėrs“. – In: Ceļi. – Rīgā, 1931, t. 1, p. 17–45. B. Sruoga paskelbė darbą „Dainų poetikos etiudai“. – K., 1927.

Pirmąjį pasakų rinkinį „Pasakas masių“ 1835 m. buvo sudaręs S. Daukantas, tačiau išspausdintas jis tik 1932 m. „Lietuvių tautoje“, t. 4, sąs. 3. Didžiausius pasakų rinkinius parengė ir išleido Basanavičius J. Lietuviškos pasakos, 1898–1902, t. 1–2; Iš gyvenimo vėlių bei velnių, 1903; Lietuviškos pasakos įvairios, 1903–1905, t. 1–4. Visi šie rinkiniai buvo išleisti JAV. Ketvirtuoju leidimu jie išėjo Kaune 1928 m. Rinki-

nys „Mūsų pasakos“, t. 1–5 buvo išleistas 1927–1932. 1940 m. išėjo „Lietuvių liaudies sakmės“, t. 1, parengė J. Balys.

Liaudies anekdotų rinkinys „Lietuvių sąmojus“ (parengė J. Balys) buvo išleistas 1937 m.

Smulkiosios tautosakos – patarlių, priežodžių, mįslių, – palyginti su kitais tautosakos žanrais, daugiausia pateko į spausdintus ir nespausdintus XVII–XVIII a. kalbinius darbus – žodynus, gramatikas ir kt. Iš šių darbų ją surinko ir paskelbė Lebedys J. Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. – V., 1956.

Nemaža smulkiosios tautosakos buvo surinkęs S. Daukantas. Dalis jos paskelbta įvairiuose jo darbuose. Minėtinas L. Jucevičiaus rinkinys „Lietuvių liaudies priežodžiai“ (Przysłowia ludu litewskiego. – Wilno, 1840). A. Šleicherio chrestomatijoje „Litauisches Lesebuch und Glossar“. – Prag, 1857, yra apie 1500 smulkiosios tautosakos vienetų. 1867 m. buvo išleistas M. Valančiaus rinkinys „Patarlės žemaičių“. Čikagoje 1913 m. buvo išleista Kl. Jurgelionio „Mįslių knyga“, kurioje yra daugiau kaip tūkstantis mįslių.

Aktyvus tautosakos rinkėjas buvo V. Krėvė-Mickevičius. Iš smulkiosios tautosakos buvo išleisti jo rinkiniai: „Patarlės ir priežodžiai“, 1934–1937, t. 1–3; ketvirtas tomas išspausdintas tęstiniame leidinyje „Darbai ir dienos“, 1938, t. 7.

Šiaip jau smulkiosios tautosakos nemaža yra paskelbta minėtuose tęstiniuose leidiniuose.

Tarybų Lietuvoje tautosakos rinkimui, tvarkymui ir leidimui vadovauja LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Į tautosakos rinkimo darbą, be tautosakininkų, yra įsijungę ir aukštųjų mokyklų studentai, mokytojai, moksleiviai, LTSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos nariai. Tautosakai rinkti organizuojamos ekspedicijos. Pokario laikotarpiu surinkta po kelis šimtus tūkstančių įvairių žanrų tautosakos vienetų.

Iš svarbesnių leidinių minėtini: Lietuvių tautosakos rinktinė / Ats. red. K. Korsakas. – V., 1954; Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m. / Vyr. red. K. Korsakas. – V., 1975; Čiurlionytė J. Lietuvių liaudies dainos. Rinktinė. – V., 1955; Slaviūnas Z. Sutartinės. – V., 1958–1959, t. 1–3; Grigas K. ir Jonynas A. Patarlės ir priežodžiai. – V., 1958; Dovydaitis J. Lietuvių liaudies pasakos su dainuojamais tarpais. – V., 1957; akademinis leidinys: Lietuvių tautosaka / Vyr. red. K. Korsakas. – V., 1962–1968, t. 1–5; Balčikonis J. Druskininkų dainos. – V., 1972 ir kt.

Pradėtas leisti lietuvių liaudies dainų Dainynas, kurio iš viso bus 16 tomų. Pirmasis tomas „Vaikų dainos“ išleistas 1980 m.

1963 m. išleistas LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto darbuotojų parengta „Lietuvių tautosakos apybraiža“ / Vyr. red. K. Korsakas.

Literatūros mokslo darbai. Kadangi pirmieji lietuviški raštai buvo religiniai, tai ir savotiškomis literatūros istorijomis būtų galima laikyti Ostermeyer G. Erste littauische Liedergeschichte. – Königsberg,

1793; Rhesa D. L. J. Geschichte der litthauischen Bibel. — Königsberg, 1816.

Pirmąją lietuvių literatūros istoriją parašė J. Šliūpas: Lietuviškieji raštai ir raštininkai. — Tilžė, 1870. Istorija menka. Nedaug geresnė buvo ir J. Gabrio „Lietuvių literatūros apžvalga“. — K., 1913–1916, t. 1–2 (II leid. 1924). Ikitarybinių laikotarpiu apskritai tebuvo leidžiamos tik vidurinei mokyklai skirtos lietuvių literatūros istorijos, iš kurių kiek vertingesnės yra: Kuzmickis Z. Lietuvių literatūra. — K., 1931–1934, t. 1–5; Miškinis M. Lietuvių literatūra (iki 1900 m.). — K., 1939, t. 1.

Aukštajai mokyklai skirta: Mykolaitis V.-Putinas. Naujoji lietuvių literatūra. — K., 1936, t. 1.

Tarybų Lietuvoje 1957–1968 m. išleista akademinė lietuvių literatūros istorija, t. 1–4 (trečiojo tomo yra dvi dalys). T. 1–3(1) redagavo K. Korsakas, t. 3(2) — K. Korsakas ir B. Pranskus, t. 4 — K. Korsakas ir J. Lankutis; Lebedys J. Senoji lietuvių literatūra. — V., 1977.

Be to, išėjo nemaža monografijų apie atskirus rašytojus, tam tikrus literatūros laikotarpius ir kitais literatūros klausimais.

BALTŲ KALBŲ SANTYKIAI SU KITOMIS INDOEUROPIEČIŲ KALBOMIS

Iš kitų indoeuropiečių kalbų baltų kalbos išsiskiria pirmiausia savo garsynu – šiose kalbose indoeuropiečių prokalbės garsai, ypač balsiai su savo ilgumu bei priegaidžių skirtumais, yra išlaikyti geriau negu bet kurioje kitoje gyvojoje, o kartais ir mirusioje indoeuropiečių kalboje. Pvz., šalia pirmųjų trumpųjų ide. *e, i, u*, kurie yra išlikę toli gražu ne visose šios prokalbės kalbose, yra išlaikyti taip pat senieji *ē, ī, ū*, kurie irgi daugelyje šių kalbų yra pakitę, pvz.: lie. *medūs*, la. *medus*, pr. *meddo*, skr. *mádhu*, gr. μέθυ „svaiginamasis gėrimas“, ssl. *medo*, s. air. *mid*, sva. *metu* „medus“ ir lie. *dėti*, la. *dēt*, pr. *sen-ditans* (*ī < ē*) „sudėtas [rankas]“, skr. *dādhati* „dėti, sodinti“, gr. τέτθημι „dedu“, lo. *fēci* „padariau“, ssl. *dėti*; lie. *likti*, la. *likt*, pr. *polinka* „lieka“, skr. *riktās* „tuščias“, gr. ἔλιπε („[jis] paliko“), lo. *re-lictus* „paliktas“ ir: lie. *gyvas*, la. *dzīvs*, pr. *gijwans* „gyvus“, skr. *jīvas*, lo. *vīvus*, ssl. *živs*, go. *qius*, s. air. *bīu*; lie. dial. *šūnis*, la. *suns*, pr. *sunis*, skr. klm. *śūnas*, gr. klm. κυνός, go. *hunds*, s. air. klm. *con* ir: lie. *dūmai*, la. *dūmi*, pr. *dumis*, skr. *dhūmās*, gr. θῦμός „dvasia“, lo. *fūmus*, ssl. *dymō*, go. *daums* „kvapas“.

Išlaikė baltai, tiesa, ne visus ir ne visur vienodai, ir senuosius dvibalsius *ai, au, ei*, pvz.: lie. *vái* (ir: *vaī*), la. *vaī*, lo. *vae* (*ae < ai*), go. *wai*, sva. *wē*; lie. *ausis*, la. *àuss*, pr. dgs. gln. *āusins*, gr. dial. αῦς, lo. *auris* (*r < s*), ssl. *ucho*, go. *ausō*, air. *o*; lie. *eiti*, la. *iēt*, pr. *ēit*, skr. *ēti*, gr. εἶσι, lo. *is* „tu eini“, ssl. *iti*, go. *iddja* „ėjau“.

Žinoma, palyginti su indoeuropiečių prokalbe, ir baltų kalbose yra įvykę kai kurių pakitimų, pvz.: baltai suplakė į vieną *a* ide. *o* ir *a* trumpuosius, lietuviai ir latviai ide. ilgąjį *ō* pavertė *uo*, kirčiuotuosius *ei* pavertė *ie*, be to, dar daugelis lietuvių ilgąjį *ā* pavertė *ō* ir kt.

Daugiau pakitimų, palyginti su indoeuropiečių prokalbe, įvyko baltų kalbų priebalsių sistemoje: čia gerokai sumažėjo senųjų sprogstamųjų priebalsių ir padaugėjo sargiųjų bei žvarbiųjų. Pvz., laikoma, kad indoeuropiečių prokalbėje buvo tik vienas sargusis priebalsis *s*, o baltų kalbose dar atsirado ir *z*, ir *š*, *ž*. Pastaruosius (*š*, *ž*) iki šiol skiria tik lietuvių kalba, o visose kitose baltų kalbose jie sutapę su *s*, *z*. Be to, lietuvių ir latvių kalbose dar atsirado ir afrikatų.

Palyginti su kitomis gyvosiomis indoeuropiečių kalbomis, baltai, ypač lietuviai, yra neblogai išlaikę ir žodžio galo garsus, kur, apskritai imant, vyksta daugiausia visokių pakitimų. Pvz., lietuviai galūnėse yra išlaikę senuosius trumpuosius *a, e, i, u*, prūsai, atrodo, juos yra išlaikę tik iš dalies, o latviai išlaikė tik *u*. Labiau pakitę galūnėse yra ilgieji balsiai – daugiausia tokių pakitimų yra įvykę latvių kalboje.

Iš priebalsių žodžio gale visose baltų kalbose geriausiai išsilaikęs ide. *-s, kuris daugelyje gyvųjų indoeuropiečių kalbų yra nukritęs. Ide. *-r baltų kalbose yra išlikęs žodžio gale tik kai kuriuose nekaitomuose žodžiuose, pvz.: lie. *ir*, la. *ir*, pr. *ir*, ssl. *i*; lie. *kur*, la. *kur*; lie. *per*, la. *per*, pr. *per*. Baltų prokalbėje ir prūsų kalboje dar buvo išlaikytas ir galūnės -n.

Iš kitų indoeuropiečių kalbų baltų kalbos išsiskiria ir tuo, kad jose lūpų sonantas *m* yra išlaikytas ir prieš dantinius *d, t, s, š*, pvz.: la. *cimdi* „pirštinės“; lie. *šimtas*, la. *simts*, pr. *tusimtons* „tūkstančius“; lie. *tamsa*, la. *tumsa*, *timsa*; lie. *keičša*, *kičštas*; kitose ide. kalbose šis *m* paprastai yra virtęs *n*, pvz.: lo. *centum*, go. *hund*, vo. *hundert*, tocharų *kānt* ir pan.

Atrodo, *j*, buvęs tarp priebalsio ir priešakinės eilės balsio, išnyko jau baltų prokalbėje, pvz.: **kentiō* > lie. *kenčių*, la. *ciešu*; **kāpiō* > lie. *kōpiu*, la. *kāpiu*, bet: *kenti* > lie. *kenti*, la. *ciet[i]*; **kāpei* > lie. *kōpi*, la. *kāp[i]*; **breidiōn* > lie. *briedžių*, la. *briēzu*, bet: **breidiis* > lie. *briedis*, la. *briēdis*.

Baltų kalbose yra nemaža -(i)ė- kamieno daiktavardžių, kurių, išskyrus lotynų kalbą, kitose indoeuropiečių kalbose beveik nėra, pvz.: lie. *gėrvė*, *saulė*, *žėmė*, la. *dzērve*, *saule*, *zeme*, pr. *gerwe*, *saule*, *semmē*.

Iš kitų indoeuropiečių kalbų baltų kalbos ypač išsiskiria savo asmenavimo sistema. Jose ta pati forma vartojama vienaskaitos ir daugiskaitos trečiajam asmeniui žymėti, pvz.: lie. *eit*, la. *iēt*, pr. *ēt* „jis, ji, jie, jos eina“; lie. (jis, ji, jie, jos) *liėka*, *sāko*, *tūri*, la. (viņš, viņa, viņi, viņas) *liek[a]*, *saka*, *tur[i]*, pr. *polinka*, *lāiku*, *turi* „jis, ji, jie, jos palieka, laiko, turi“.

Skirtingai nuo daugelio kitų indoeuropiečių kalbų baltų kalbos turi mažiau veiksmazodžio laikų – tik esamąjį, būtajį ir būsimąjį. Kitos indoeuropiečių kalbos turėjo daugiau būtųjų laikų, pvz., graikai net keturis. Taip pat, pvz., lotynų kalba turėjo du būsimuosius laikus. Esamajame laike baltų kalboms būdingas yra *sto* kamienas, gana retas kitose indoeuropiečių kalbose. Būtais laikais turi du kamienus *ā* ir *ē*. Šie kamieniai, išlaikyti lietuvių ir prūsų kalbose, latvių kalboje dabar yra gyvi tik tarmėse. Lietuviai turi pasidarę naują, vadinamąjį būtajį dažninį, laiką.

Tradicinėje kalbotyroje buvo teigiama, kad kaip tik savo veiksmazodžio sistema baltų kalbos yra labiausiai nutolusios nuo indoeuropiečių prokalbės modelio. Pastaruoju metu, iššifravus hetitų kalbos paminklus, kur veiksmazodžio sistema taip pat yra labai paprasta, manoma, kad ir savo veiksmazodžiu baltų kalbos galėtų būti labai archaiškos.

Pagaliau baltų kalbos nuo kitų indoeuropiečių kalbų neretai skiriasi ir savo leksika, pvz.: lie. *briedis*, la. *briēdis*, pr. *braydis*; lie. *genys*, la. *dzenis*, pr. *genix*; lie. *kitas*, la. *cits*, pr. *kittan*; lie. *lābas*, la. *labs*, pr. *labs*; lie. *lāngas*, la. *luōgs*, pr. *lanxto*; lie. *māžas*, la. *mazs*, pr. *masais*; lie. *pelė*, la. *pele*, pr. *pele*; lie. *rýkštė*, la. *rikste* ir *riste*, pr. *riste*; lie. *tėvas*, la. *tēvs*, pr. *tāws*; lie. *žirgas*, la. *zifgs*, pr. *sirgis* „eržilas“ ir kt.

Baltų ir slavų kalbos. Iš visų indoeuropiečių kalbų baltų kalboms artimiausios yra slavų kalbos. Jų giminystę rodo kai kurios fonetikos, morfologijos, sintaksės ir ypač leksikos bendrybės.

Būdingesnės baltams ir slavams bendros fonetikos ypatybės, pvz., yra: a) ide. dvibalsis **eu* šiose kalbose virto **iau*, pvz.: lie. *liūdis*, la. *ļaudis*, ssl. *ljudbje*, rus. *люду*, sva. *liut* (*iu < eu*), vo. *Leute*, ide. **lēudh*;

b) ide. skiemėniniai sonantai *l, ʃ, ŋ, ŋ* šiose kalbose atliepiami dvejo-pai: *il, ir, im, in* ir *ul, ur, um, un*, pvz.: lie. *vīlka*, la. *wilks*, pr. *wilkis*, ssl. *vľbka*, le. *wilk*, ček. *vľk*, ser.-chor. *vũk* (<*vľlkǝ), go. *wulfs*, vo. *Wolf*, gr. *λύκος*, lo. *lupus*, skr. *vľkas* ir: lie. *kulkš(n)is*, la. *kulksnis*, pr. *culczi* (<*kulsī), bulg. *kũlka*, ser.-chor. *kũk* (<sl. *kũlk-), rus. *колк*, lo. *calx* „kulnas“; lie. *kiřti*, la. *cirst*, pr. *kirtis* „kirtis“, ssl. *na-čřbatati* „įdrėksti“, rus. *чёрта* (<*čřbta) „ruožas“, skr. *křttas* „nupjautas“ ir: lie. *gurklỹs*, la. *gurklis*, pr. *gurckle* „gerklė“, ssl. *gřrlo*, ček. *hrdlo*, rus. *горло*, lo. *gurgulio* „gerklė“, lie. *řĩntas*, la. *simts*, pr. *tũ-simtons* „tũkstančius“, lo. *centum*, go. *hund*, gr. *ἑκατον*, skr. *sátam*, ide. **křnt-* ir: lie. *dũmti*, la. *duńt* „niauktis“, pr. *dumsle* „řlapimo pũslė“, ssl. *dřti* (<*dřmti) „pũsti“, *dřmř* „pučiu“, skr. *dhámati* „pučia“, lie. *mińti*, *minėti*, la. *mit*, *minēt*, pr. *minisnan* „atmintis“, ssl. *mńńti* „manyti“, *mńnř* „manau“, lo. *mens*, *mentis* „dvasia, protas“, go. *munan* „manyti“, gr. *μάνωμαι* „atsimink mane“, skr. *manyatē* „māno“ ir: lie. *gunióti* „vaikyti“, *gũndyti*, la. *gundit*, pr. *guntwei* „ginti, varyti“, ssl. *gřnati* „ginti“;

c) yra kai kurių kirčiavimo bendrybių, pvz.: lie. *dũmai*, la. *dũmi*, rus. *дым, дыма*; skr. *dhũmās*, gr. *θυμός* „dvasia“; lie. *rankà*, gln. *rańka*, rus. *рука*, gln. *řýku*.

Iř morfologijos bendrybių galima paminėti: a) abi šios ide. kalbų řakos turi bendrų priesagų, pvz.: *-ik-*, *-ĩk-*: lie. *vainikas*, *siuvikas*, *rankikė*, la. *melniķis* „juodas arklys“, *Marika*, pr. *mynix* „odminys“, *schuwikis* „batsiuvyς“, ssl. *věńbьcь* „vainikas“, *slěřьkь*, rus. *сленей*, ssl. *рқчка* „rankelė“, rus. *новик*; lie. *daľýkas*, *karvýka* „karvytė“, la. *māsice* „vyro sesuo“, *māĩce* „vyro motina“, pr. *debikan* „didelį“, *bratrikai* „broleliai“, sl. *velikъ* „didis“, rus. *братик*;

-uk-: lie. *řvilpũkas*, *tėvũkas*, la. *večũks* „senukas“, *suņũks* „řuniukas“, pr. *wosux* „ožiukas“, ssl. *synьkъ* „sũnelis“;

-ėj-: lie. *davėjas*, *siuvėjas*, la. *kalėjs* „kalvis“, *plāvējs* „pjovėjas“, s. rus. *швѣй* „siuvėjas“ ir kt.

-ĩb-, sl. *-bb-* (retai *-ib-*): lie. *draugýba*, *vedýbos*, la. *drũudziba*, *vedĩbas*, pr. *ragonbe* (greičiausiai turėtų būti *ragonibe*), ssl. *družьba* „draugystė“, *řladьba* „řala, nuostolis“;

baltų *-nik-*, lie. ir *-nink-* (<*-nik-*?), la. *-niek-*, sl. *-nik-*: lie. *ũksinykas*, *řĩntinykas*, *bitininkas*, la. *muciniķs* „kubilius“, *pretiniķs* „pieřininkas“, *zālنيķs* „žodynas“, pr. *balgninx* „balnininkas“, *laukinikis* „laukinykas“, *maldenikis* „vaikas“, sl. *travьnikъ* „žodynas“, ssl. *mladenьcь* „kũdikis“, rus. *дворник*;

b) lietuviai, latviai ir slavai turi vienodą *o* kamieno daiktavardžių vns. klm. galũnę *-ā*, pvz.: lie. *vĩlko* (*o* < *ā*), la. *vilka* (*a* < *ā*), ssl. *vľbka*, rus. *волка*; kitose ide. kalbose čia yra galũnė iš ide. **-ō-s(i)ō* arba **-ě-sō*; prūsai irgi turi su *-s*, pvz.: *deiwas* „dievo“, *tāwas* „tėvo“;

c) baltų ir slavų kalbos vienodai daro įvardžiutinius būdvardžius – su įvardžiu **įo-*, pvz.: lie. *geràsis*, *geróji* (*ō* < *ā*), la. *labais*, *labā* (<**labā-jī*), pr. *pĩrmois* „pĩrmasis“, *pĩrmoi* „pĩrmoji“, ssl. *novyi*, *novaja*, *novoje*, rus. *новый*, *новая*, *новое*;

d) yra kai kurių asmeninių įvardžių darybos bendrybių, pvz.: lie. dial. ir la. dial. formos su *mun-*: lie. žem. *mùn, mùnī*, la. aukš. *mun* „man“, ssl. *мѹнѣ*, pr. *noūson* (< **nūsōn*) „mūsų“, ssl. *nasō*;

e) baltai ir slavai turi veiksmažodžio esamojo laiko kamieną *-ī* šalia bendraties su *-ē-*, pvz.: lie. *sēd-i-me: sēd-ē-ti*, la. *sēd-i-m: sēd-ē-t*, pr. *turr-i-mai: turr-e-ttwey*, ssl. *vid-i-mъ* „matome“: *vid-ē-ti* „matyti“, rus. *вид-и-м; вид-е-мъ*.

Iš sintaksės bendrybių: a) baltai ir slavai vartoja dvigubą neigimą, pvz.: lie. *jis nieko nežino*, la. *viņš nekā nezīn*, rus. *он ничего не знает*, le. *na niczym tu nie zbywa* „nieko jam netrūksta“;

b) tiesioginis papildinys po neiginio dažniausiai vartojamas ne galininko, o kilmininko linksnio, pvz.: lie. *jis turi knygą: jis neturi knygos*, la. *viņam ir grāmata: viņam nav grāmatas*, rus. *у него есть книга: у него нет книги*;

c) ir baltams, ir slavams būdingas tarinio įnagininkas, pvz.: lie. *jis buvo mokytoju*, rus. *он был учителем*; kad seniau tokį įnagininką turėjo ir latviai, rodo dainos pasakymas: *māsiņām saucāmies* „seselėmis vadīnāmės“.

Vis dėlto daugiausia baltai ir slavai turi leksikos bendrybių – apskaičiuojama, kad baltai ir slavai turi iki 200 bendrų žodžių. Kai kurie pavyzdžiai: lie. *galvą*, la. *galva*, pr. *galwo*, ssl. *glava*, rus. *голова*; lie. *pīrštas*, la. *pīrksts*, pr. *pīrsten*, ssl. *prьstъ*, rus. *перст*; lie. *kiūnė*, la. *caūna*, pr. *caune*, rus. *куна*; lie. *vārna*, la. *vārna*, pr. *varne*, ssl. *vrana*, rus. *ворона*; lie. *viksvā*, la. *vikse* „vikšris“, pr. *wissene* „gailis“, s. rus. *вишь* „pelkių žolė“, lie. *žvaigždė*, la. *zvāigzne*, pr. *swāigstan* „šviesa“, ssl. *(d)zvězda*, rus. *звезда*; lie. *lēdas*, la. *ledus*, pr. *ladis*, ssl. *ledъ*, rus. *лед*; lie. *ēžeras*, la. *ezers*, pr. *assaran*, ssl. *jezero*, rus. *озеро*; lie. *krėslas*, la. *krēsls*, pr. *creslan*, rus. *кресло*; lie. *viřvė*, la. *virve*, pr. *wirbe*, ssl. *врѣвь*, rus. *верѣвь*; lie. *taukai*, la. *tāuki*, pr. *taukis*, rus. *тык* „taukai, lajus“; lie. *žālias*, la. *zaļš*, pr. *saligan*, ssl. *zelenъ*, rus. *зеленый*; lie. *sūkti*, la. *sukt*, s. rus. *сѣкати* „sukti, vyti“; lie. *iš*, la. *iz*, pr. *is*, ssl. *iz*, rus. *из* ir kt.

Nustatyta, kad vienos baltų kalbos turi su slavais mažiau bendrybių, kitos daugiau. J. Endzelyno nuomone, daugiau bendrybių su slavais turi latvių ir prūsų kalbos, mažiau – lietuvių. Jis mano, kad lietuvius nuo slavų galėjusios skirti vėliau išmirusios baltų gentys – pietuose jotvingiai, rytuose – kurios nors kitos gentys²⁴⁸. Panašios nuomonės laikosi ir E. Frenkelis²⁴⁹. Chr. S. Stangas, atvirkščiai, mano kad daugiau bendrybių turinčios rytų baltų ir slavų kalbos negu vakarų baltų ir slavų²⁵⁰. Geriau pagrįsta, atrodo, yra Endzelyno nuomonė.

Į baltų (anų laikų terminu – latvių arba lietuvių) ir slavų kalbų artimumą buvo atkreiptas dėmesys jau gana seniai – XVII–XVIII a. Tada taip pat iškilo ir artimesnių jų santykių klausimas. Vyraujanti pažiūra XVIII–XIX a. pradžioje buvo ta, kad baltų kalbos kilusios iš slavų kalbų. Buvo ir kitokių nuomonių – esą baltų kalbos kilusios iš slavų, gotų

²⁴⁸ Endzelynas Gars. ir form. 8.

²⁴⁹ Frenkelis Balt. kalb. 70.

²⁵⁰ Stang Chr. S. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. – Oslo–Bergen–Tromsø, 1966, p. 11.

ir iš dalies finų kalbų mišinio. Kokio nors gilesnio mokslinio vienu ar kitu požiūriu pagrindimo tais laikais, aišku, dar negalėjo būti – daugiausia būdavo remiamasi išoriniais leksikos panašumais, nors vienas kitas autorius jau atkreipė dėmesį ir į kai kuriuos gramatikos panašumus.

Pradėjus taikyti kalbotyroje lyginamąjį-istorinį metodą ir paaiškėjus, kad genetiškai vienos kalbos savo tarpe yra artimesnės, kitos tolimesnės, tarp kalbininkų iškilo nuomonių skirtumų ir dėl baltų kalbų santykių su kitomis indoeuropiečių šeimos kalbų šakomis. Vienas iš lyginamojo-istorinio metodo kūrėjų F. Bopas laikė, kad baltų ir slavų kalbos artimiausios yra indų–iranėnų kalboms. Kitas šio metodo pagrindėjas R. Raskas manė, kad genetiškai artimiausios yra baltų, slavų ir germanų kalbos. Pirmuoju lyginamosios kalbotyros gyvavimo laikotarpiu vyravo Rasko pažiūra. Jos laikėsi ir žymiausias to laikotarpio komparatvistas A. Šleicheris, kuris sukūrė vadinamąją kalbų „genealoginio medžio“ teoriją. Pagal šią teoriją, iš indoeuropiečių prokalbės pirmiausia išsiskyrusi didelė baltų–slavų–germanų šaka, kuri vėliau suskilusi į baltų–slavų ir germanų šakas, o dar vėliau baltų–slavų šaka – į baltų ir slavų šakas. Vadinasi, pagal Šleicherį, baltų ir slavų kalbos kilusios iš vienos baltų–slavų prokalbės.

Prieš Šleicherio teoriją pasisakė J. Boduenas de Kurtenė, A. Mejė (Meillet) ir kai kurie kiti žymūs kalbininkai. Mejė sukūrė paralelinės raidos teoriją, pagal kurią baltų ir slavų kalbos kilusios iš beveik identiškų indoeuropiečių dialektų ir toliau rutuliojėsi paraleliai. Kiek kitaip į šį dalyką žiūrėjo Endzelynas: po išsiskyrimo iš indoeuropiečių kalbinės bendrystės baltų ir slavų kalbos kurį laiką gyvenusios atskirą gyvenimą, paskui suartėjusios, pergyvenusios „bendrąją epochą“ ir vėl ėmusios tolti viena nuo kitos.

Tie kalbininkai, kurie nepripažįsta bendros baltų–slavų prokalbės, remiasi tuo, kad šalia bendrybių baltų ir slavų kalbos turi nemaža ir labai reikšmingų skirtumų. Toliau nurodoma, kad minėtosioms baltų ir slavų bendrybės neretai randamos ir kitose indoeuropiečių kalbose. Pagaliau dalis šių bendrybių galėję atsirasti tiek baltų, tiek ir slavų kalbose visai savarankiškai.

Baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimas yra gana intensyviai nagrinėjamas ir mūsų laikais. Atsirado ir naujų požiūrių į baltų ir slavų kalbų santykius. Viena iš naujausių laiko ir turinio požiūriu yra V. Toporovo ir V. Ivanovo teorija, pagal kurią slavų prokalbė susiformavo iš periferinių baltiškojo tipo dialektų. Struktūrinis slavų kalbų modelis atsiradęs vėliau negu baltų ir esąs baltų kalbų modelio pakitimo rezultatas.

Iš lietuvių kalbininkų K. Jaunius baltų–slavų prokalbės nepripažino – jis teigė, kad „aistiška“ kalba esanti slaviškosios sesuo. Prieš baltų–slavų prokalbės teoriją ne kartą pasisakė ir Būga.

Tarybų Lietuvoje baltų ir slavų kalbų seniausius santykius tyrinėjęs S. Karaliūnas priėjo prie tokių išvadų: III tūkstantmetyje pr. m. e. indoeuropiečių kalbinės bendrybės šiaurės arealo baltų dialekto rėmuose „baltų“ dialektai skyrėsi nuo „slavų“ dialektų ir palaikę glaudesnius kontaktus su „germanų“ dialektais; II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje baltų dialektai suartėję su slavų dialektais ir pergyvenę su jais aktyvių kon-

taktų epochą; II tūkstantmečio pr. m. e. viduryje ar vėliau baltų ir slavų konvergencinė raida liovusis ir prasidėjusi paralelinė raida. Baltų ir slavų kalbų bendros inovacijos atsiradusios greičiausiai dėl antrinio pradžioje skirtingų dialektų suartėjimo²⁵¹. Vadinas, jokios bendros baltų—slavų prokalbės nebuvo.

Savo darbe „Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (deklinacija)“ V. Mažiulis, pateikęs kai kuriuos fonetikos dalykus ir smulkiai išnagrinėjęs baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų linksniavimą, daro tokias išvadas: „a) pradžioje egzistavo (proto)baltų-slavų-germanų-indoiranėnų (ir kt.) santykiai (gerokai prieš II tūkst. pr. m. e. pradžią), b) vėliau – (proto)baltų-slavų-germanų santykiai (prieš II tūkst. pr. m. e. pradžią), c) dar vėliau – (pra)baltų-slavų ir indoiranėnų santykiai (apie II tūkst. pr. m. e. pradžią), d) pagaliau (maždaug nuo I tūkst. m. e. vidurio iki šiandien) turime „naujają“ baltų ir slavų (kalbų) santykių epochą“²⁵².

Baltų ir germanų kalbos. Ypatybių, kurios būtų bendros tik baltų ir germanų kalboms, beveik nėra. Tiesa, lietuvių ir germanų kalbose vienodai sudaryti skaitvardžiai 11–19, pvz.: lie. *vienuo-lika*, *dvý-lika* ir t. t., go. *ain-lif*, *twa-lif* ir t. t., kur lie. *-lik-* ir go. *-lif* savo reikšme sutampa. Latvių kalboje šie skaitvardžiai daromi kitaip – panašiai kaip slavų, o prūsų kalbos paminkluose jų nėra.

Daugiau yra ypatybių, bendrų baltams, slavams ir germanams, pvz.:

a) šios kalbos šakos skiriasi nuo kitų indoeuropiečių kalbų dgs. ndn. galūne su formantu *-m-*, pvz.: lie. *vilkáms* < *vilkámus*, pr. *waikammans*, ssl. *vľbkomъ*, go. *wulfam*, bet : skr. *vľkēbhyaś*, lo. *hostibus* ir pan.;

b) yra mot. giminės esamojo laiko veikiamųjų dalyvių linksniavimo panašumų, pvz.: vns. vrd. lie. *vėdanti*, la. dial. *veduoti*, ssl. *vedōšti*, go. *frijōndi*; vns. gln. lie. *vėdančią*, la. *veduošu*, ssl. *vedōštō*, go. *frijōndja*;

c) įvardžių kai kurių linksnių tos pačios formos vartojamos visų giminių reikšme, pvz.: dgs. ndn. lie. dial. *tíem(u)s*, la. senųjų tekstų *tiems*, pr. *steimans*, ssl. *tēmъ*, *tēmi*, go. *þaim* ir pan.;

d) panaši skaitvardžių 20–90 daryba: lie. *trisdešimt*, la. *trīsdesmit*, ssl. *trisęti*, go. *treis tigjus*; taip pat: lie. *tūkstantis*, la. *tūkstuotis*, pr. dgs. gln. *tūsimtons*, ssl. *tysęšta*, go. *þūsundi*;

e) būdvardžių priesaga *-iska-*, kuri šiaip yra ir kitose ide. kalbose, baltų, slavų ir germanų kalbose vis dėlto yra labai produktyvi ir dažna, pvz.: lie. *šūniškas*, la. *sunisks*, pr. vns. gln. *prusiskan*, ssl. *slověňckъ*, go. *gudisks* „dieviškas“ ir pan.

Yra ir leksikos bendrybių, pvz.: lie. *draūgas*, la. *drāugs*, pr. vns. gln. *draugi-waldūnen* „paveldėjimo bendrininką“, ssl. *drugъ*, sva. *truhtin* „karo vadas, kunigaikštis“, s. isl. *draugz* „vyras“; lie. *liáudis*, la. *lāudis*, pr. *ludis* „šeimininkas“, ssl. *ľjudbje* „žmonės“, sva. *liut* „tauta“; lie. *rugiaĩ*, la. *rudzi*, pr. *rugis*, s. rus. *рѣѣ*, rus. *рожь*, s. isl. *rugr*, vo. *Roggen*; lie. *vāškas*, la. *vaskś*, ssl. *voskъ*, sva. *wahś*, vo. *Wachś*; lie. *lýgus*, la. *līdzens*, *līdzīgs* „panašus“, pr. *ľigint*, *ľigintom* „teisti“, go. *ga-leiks* „panašus“, sva.

²⁵¹ Karaliūnas S. Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai. – Kn.: Baltų ir slavų kalbų ryšiai (=LKK X). V., 1968, p. 97–98.

²⁵² Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai. – V., 1970, p. 327.

gi-līh „lygus“; lie. *sūrūs*, la. *sūrs* „kartus“, rus. *сырой* „drėgnas, žalias“, sva. *sūr* „rūgštus“; lie. *klóti*, la. *klât*, ssl. *klasti* „dėti, krauti“, go. *af-hla-pan*, sva. *hladan*; lie. *leñkti*, la. *liekt*, pr. *lanctis* „tokia šakė“, ssl. *лѣкѣ* „lankas“, s. isl. *lengia* „diržas“; lie. *jaũ*, la. *jâu*, pr. *iau*, ssl. *u*, rus. *у-же*, go. *ju* ir kt.

Yra atvejų, kur bendrus žodžius turi tik baltai ir germanai, pvz.: lie. *bėrnas*, *berniukas*, la. *bėrnas* „vaikas“, go. *barn* „vaikas“, s. isl. *burr* „sūnus“; lie. *drūtas*, la. *drukns* „kresnas“, pr. *drūktai* „stipriai“, go. *trigga* „ištikimas“; lie. *lūpa*, la. *lūpa*, vVž. *lobbe*, *lubbe* „stora, nusikorusi lūpa“ ir kt.

Pastaruoju metu prie baltų, slavų ir germanų kalbų grupės priskiriama ir tocharų kalba, nes ir joje rasta kai kurių fonetikos, morfologijos ir leksikos bendrybių su šiomis kalbomis.

Apie baltų, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykius žr.: Karaliūnas S. Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimai. – Kn.: Baltų ir slavų kalbų ryšiai (= LKK X). V., 1968, p. 7–100; Mažiulis V. Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (deklinacija). – V., 1970; Эндзелин И. Славяно-балтийские этюды. – In: Endzelīns D. izl. II 167–354; Боголюбова Н. Д., Якубайтис Т. А. История разработки вопроса о балто-славянских языковых отношениях. – In: R. kr. Endz. 331–375; Trautmann R. Baltisch-slavisches Wörterbuch. – Göttingen, 1923; Schmid W. P. Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum. – Wiesbaden, 1963.

BALTŲ IR FINOUGRŲ KALBŲ SANTYKIAI

Labai seni baltų ir ypač Pabaltijo finougrų genčių kontaktai yra palikę pėdsakų ir šių tautų ar genčių kalbose. Yra nustatyta, kad finougrų kalbų įtaka baltų kalboms buvo mažesnė negu baltų finougrams. Tai aiškinama tuo, kad anų laikų baltų kultūra buvo kiek aukštesnė už jų šiaurės kaimynų finougrų kultūrą. Didžiausią įtaką finougrų kalbos, kaip minėta, yra padariusios latvių kalbai, mažiausią – prūsų. Tai ir suprantama – šiauriniai baltai su finougrais kontaktavo glaudžiau negu pietiniai.

Apie finougrų kalbų įtaką baltų kalboms, daugiausia leksikos srityje, buvo užsiminta kalbant apie atskiras baltų kalbas. Vieną kitą dalykėlių galima dar ir pridurti. Pvz., kai kurie kalbininkai mano, kad predikatyvinio įnagininko vartojimas baltų ir slavų kalbose esąs finougrų kalbų substrato rezultatas, pvz.: est. *Jaan on õpetaja* „Janas yra mokytojas“ (tai jo profesija) ir *Jaan on õpetajaks* „Janas yra mokytoju“ (dirba šį darbą laikinai) – taigi visai kaip lietuvių kalboje. E. Frenkelis tokio predikatyvinio įnagininko vartojimo iš viso nepripažįsta kokia nors baltų ir slavų bendrybe, nes tai pastebima ir kitose indoeuropiečių kalbose²⁵³. Tuo atveju, žinoma, ir čia kalbėti apie kokį nors finougrų kalbų substratą nebūtų ko. V. Pizanis finougrų kalbų įtaką aiškina ir netiesioginės, arba atpasakojamosios, nuosakos vartojimą lietuvių ir ypač latvių kalbose, pvz.: est. *vend kirjutavat kirja* „brolis rašąs laišką“ ir la. *viņš slimojat* „jis sergąs“ ir pan.²⁵⁴ V. Toporovas ir O. Trubačiovas visai naujai aiškina ir lietuvių bei rusų imperatyvo formų su formantu *-k* (< *-ki* < **-ke*) atsiradimą – tai irgi esą įvykę dėl finougrų kalbų įtakos, plg., pvz., est. *seis-ke* „stovėkite“, *näh-ke* „žiūrėkite“ ir pan.²⁵⁵

O apskritai finougrų kalbų įtaka baltų kalboms palyginti yra labai mažai tetryninėta, todėl ir pasakyti čia ką nors daugiau yra sunku.

Geriau ištirta yra baltų kalbų įtaka Pabaltijo finougrų kalboms. Vis dėlto ir čia daugiausia apsiribota leksika, ir iškeltas vos vienas kitas gramatikos dalykėlis. Pvz., kadangi derinamojo pažyminio derinimas su pažymimuoju žodžiu yra būdingas tik Pabaltijo finougrų kalboms ir jo nepažįsta kitos šios šeimos kalbos, tai manoma, jog čia neapsieita be baltų kalbų įtakos, pvz.: est. *suur linn* „didelis miestas“, *suure linna* „didelio miesto“, *suurele linnala* „dideliam miestui“ ir t. t. Estų, latvių ir lietuvių kalbose

²⁵³ Žr. Frenkelis Balt. kalb. 91.

²⁵⁴ Žr. Pisani V. Zu einer baltisch-estfinnischen Partizipialkonstruktion. – In: R. kr. Endz. 215–217.

²⁵⁵ Žr. Toporov В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962, с. 249–250.

vienodai daromas būtasis sudurtinis laikas, pvz.: est. *mina olen kirjutanud*, la. *es esmu rakstijis*, lie. *aš esu rašęs*; est. *mina olin kirjutanud*, la. *es biju rakstijis*, lie. *aš buvau rašęs* ir pan. Baltų kalbų įtaka dar aiškiniami ir kai kurie kiti Pabaltijo finougrų gramatikos dalykai.

Tačiau daugiausia ši įtaka yra pasireiškiusi leksikoje – apskaičiuota, kad bendrinėje suomių kalboje baltiški skoliniai sudaro apie 1,1%. Dalis baltiškųjų skolinių randama suomių, estų ir lyvių kalbose, dalis tik dviejose iš šių kalbų, o kai kurie tik vienoje kurioje kalboje. Pažymėtina, kad baltiškieji skoliniai Pabaltijo finougrų kalbose apima labai plačias gyvenimo sritis – žmonių tarpusavio santykius, fauną bei florą, įvairiausių įrankius, medžiagas ir kt. Daugiausia paskolinta yra daiktavardžių, šiek tiek būdvardžių ir labai maža kitų kalbos dalių.

Skolinių pavyzdžiai: suo. *heimo* „giminė(s)“, est. *hõim*, lie. *šeimà*, la. *sàime* „šeimyna“, pr. *seimins*; suo. *kaima* „bendravardis“, est. *kaim* „giminaitis, vyro brolis“, lie. *káimas*, *kiėmas*, la. *ciems*, pr. *caymis*; suo. *morsian* „nuotaka, jaunoji“, est. *mõrsja*, lie. *marti*, la. *mārša*, pr. *martin*, *martan*; suo. *sisar*, *sisār* „sesuo“, est. *sõzar*, *sõhar* „sesuo, sesers dukė“, lie. *sesuõ*; suo. *tytär* „duktė“, est. *tütar*, lie. *duktė*, pr. *duckti*; suo. *paimen* „piemu“, est. *paimendama* „saugoti, ganyti“, lie. *piemuõ*; suo. *talkoot* „talka“, est. *talgud*, lie. *talkà*, la. *talka*; suo. *ankerias* „ungurys“, est. *angerjas*, lie. *ungurÿs*, pr. *angurgis*; suo. *harakka* „šarka“, est. *harakas*, lie. *šárka*, pr. *sarke*; suo. *jäära* „avinas, tekis“, est. *jäär*, lie. dial. *ėras*, la. *jėrs*, pr. *eristian*; suo. *laukki* „baltu snukiu gyvulys“, est. *laukk* „baltu snukiu gyvulys; balta dėmė ant gyvulio kaktos“, lie. *laukas*, la. *láuks*; suo. *oinas* „avinas“, est. *oinas*, lie. *ávinas*, la. *àuns*, pr. *awins*; suo. *heinä* „šienas, žolė“, est. *hein*, lie. *šiėnas*, la. *siens*; suo. *siemen* „sėkla“, est. *seeme*, lie. *sėmens*; suo. *takiainen*, est. *takjas* „varnalėša“, lie. *dagys*, la. *dadzis*; suo. *ansa* „kilpa“, est. *aas* „ąša, kilpa“, lie. *qsà*, la. *ùosa*, pr. *ansis*; suo. *kirves* „kirvis“, est. *kirves*, lie. *kiřvis*, la. *cirvis*; suo. *kurpponen* „toks odinis apavas“, lie. *kürpė*, la. *kuřpe*, pr. *kurpe*; suo. *malka* „grebėstas“, est. *malk* „lazda, kartis“, lie. *málka*, la. *małka*, pr. *malko*; suo. *pirtti* „dūminė pirkia, šeimynos kambarys“, lie. *pirtis*, la. *pirts*; suo. *ratas* „ratas“, est. *ratas*, lie. *rātas*, la. *rats*; suo. *seinä* „siena“, est. *sein*, lie. *siena*, la. *siēna*; suo. *tarha* „daržas; aptvaras“, pr. *puutarha* (*puu* „medis“) „sodas“, lie. *daržas*, la. *dārzs* „sodas, daržas“, suo. *virve* „kaspinas, juosta, raištis“, lie. *viřvė*, la. *virve*; suo. *haljakka* „šviesiai mėlynas, melsvos medžiagos švarkas“, *halea* „šviesiai žalias, pilkas“, est. *haljas* „žalias, blizgas“, lie. *žálias*, la. *załš*, pr. *saligan*; suo. *harmaa* „pilkas“, est. *arm*, lie. *šiřmas*, la. *sirms*; suo. *kelta* „geltonas“, est. *kõld* „gelsva spalva“, lie. *gėltas*, *geltà*, la. *dzeltāns*; suo. *tyhjä* „tuščias“, est. *tühi*, lie. *tušėias*, la. *tukšs*; suo. *tuhat* „tūkstantis“, est. *tuhat*, lie. *tūks-tantis*, la. *tūkstuots*; suo. *parjata* „barti, plūsti, šmeižti“, lie. *bārti*, la. *bārti*; suo. *viela* „dar“, est. *veel*, lie. *vėl*, *vėlei*, la. *vėl* „dar“ ir kt.

Baltiškų skolinių randama ne tik Pabaltijo finougrų, bet ir rytinės grupės – Pavolgio finougrų kalbose, pvz., mordvių, marių kalbose. Šiam faktui paaiškinti yra iškelta įvairių hipotezių, tarp jų ir tokia, kad senovės baltai, gyvendami ir toli rytuose, palaikę tiesioginį kontaktą su Pavolgio tautomis.

Kapitalinis darbas, skirtas baltų ir finougrių kalbų santykiams, yra: Thomsen V. Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog. — København, 1890.

Iš lietuvių kalbininkų daug dėmesio finougrių kalboms bei jų santykiams su baltų kalbomis skyrė K. Jaunius, žr. Karaliūnas S. Apie K. Jauniaus finougristinius darbus. — Kn.: Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. V., 1972, p. 213–225; Skrodenis S. Jauniaus Finų—ugrių—baltų kalbų etimologiniai žodynai. — Ten pat, p. 226–366. Ne kartą finougrių ir baltų kalbų santykius yra lietus ir K. Būga, žr. R. r. Rodyklės 8. Taip pat: Sabaliauskas A. Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai. — Kn.: LKK VI 109–136; taip pat jo: Lietuvių kalbos leksikos raida. — Kn.: Lietuvių kalbos leksikos raida (= LKK VIII). K., 1966, p. 60–69; Vanagas A. Suomiški vietovardžiai Lietuvoje. — Mokslas ir gyvenimas, 1966, Nr. 4, p. 28–29.

SUTRUMPINIMAI

a. = amžius, amžiuje.

air. = airių, airiškai.

angl. = anglų, angliškai.

APh = Archivum Philologicum. — K., 1930–1939, t. 1–8.

apyl. = apylinkė, apylinkėje.

AslPh = Archiv für slavische Philologie. — Berlin, 1876–1929, t. 1–42.

asm. = asmuo, asmens.

asmv. = asmenvardis.

aukš. = aukštaičių.

B = Baltistica. Baltų kalbų tyrinėjimai. — V., 1965 — , t. 1–.

balt. = baltų, baltiškai.

bev. g. = bevardė giminė, bevardės giminės.

bltr. = baltarusių, baltarusiškai.

bltdv. = būdvardis.

Būga R. r. = Būga K. Rinkiniai raštai / Sudarė Z. Zinkevičius. — V., 1958–1962, t. 1–3 + Rodyklės.

bulg. = bulgarų, bulgariškai.

BzN = Beitrage zur Namenforschung. — Heidelberg, 1949 tt.

ček. = čekų, čekiškai.

dab. = dabartinis, dabar.

dan. = danų, daniškai.

dat. pl. = dativus pluralis, daugiskaitos naudininkas.

dgs. = daugiskaita, daugiskaitos.

dial. = dialektiškai, tarmiškai.

dš. = dešinysis (intakas).

E = Elbingo žodynelis.

Endzelynas Gars. ir form. = Endzelynas J. Baltų kalbų garsai ir formos. — V. 1957.

Endzelīns D. izl. = Endzelīns J. Darbu izlase. — Rīgā, 1971 — , t. 1 — .

Endzelīns Iev. = Endzelīns J. Ievads baltu filoloģijā. — Rīgā, 1945.

Endzelīns Latv. val. gram. = Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. — Rīgā, 1951.

Endzelīns LVV = Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi. — Rīgā, 1956, t. 1, d. 1; — Rīgā, 1961, t. 1, d. 2.

Endzelīns SPV = Endzelīns J. Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika. — Rīgā, 1943.

es. = esamasis, esamojo.

est. = estų, estiškai.

ež. = ežeras.

FBR = Filologu biedrības raksti. — Rīgā, 1921–1940, t. 1–20.

Frenkelis Balt. kalb. = Frenkelis E. Baltų kalbos. = V., 1969.

Fraenkel Etym. Wb. = Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. — Heidelberg — Göttingen, 1962–1965, t. 1–2.

germ. = germanų, germaniškai.
 gyv. = gyvenęs.
 gln. = galininkas, galininko.
 go. = gotų, gotiškai.
 gr. = graikų, graikiškai.
 ide. = indoeuropiečių.
 įng. = įnagininkas.
 int. = intakas.
 ir kt. = ir kiti.
 ir pan. = ir panašiai.
 ir t. t. = ir taip toliau.
 K = katekizmas, katekizmai.
 klm. = kilmininkas, kilmininko.
 km. = kaimas.
 kn. = knyga, knygoje.
 kr. = kairysis (intakas).
 la. = latvių, latviškai.
 le. = lenkų, lenkiškai.
 lie. = lietuvių, lietuviškai.
 LIŠ = Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. – V., 1955–1965, t. 1–4.
 lyv. = lyvių, lyviškai.
 LKK = Lietuvių kalbotyros klausimai. = V., 1957 –, t. 1 –.
 lo. = lotynų, lotyniškai.
 m. = metai, metais.
 Mažiulis PKP = Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. – V., 1966.
 m. e. = mūsų era, mūsų eros, mūsų eroje.
 min. veik. = minėtasis veikalas.
 mir. = miręs.
 mot. g. = moteriškoji giminė, moteriškosios giminės.
 mst. = miestas, miestelis.
 ndn. = naudininkas, naudininko.
 nyderl. = nyderlandų, nyderlandiškai.
 nuor. = nuorašas, nuoraše.
 orig. = originalas, originale.
 p. = puslapis.
 plg. = palygink.
 pr. = prūsų, prūsiškai.
 pranc. = prancūzų, prancūziškai.
 prasl. = praslavų.
 pr. m. e. = prieš mūsų erą.
 pvz. = pavyzdžiui.
 r. = rajonas, rajone.
 resp. = respektiviai, arba, ar.
 R. kr. Endz. = Rakstu krājums, veltījums akadēmīķim profesoram Dr. Jānim Endzelinam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. – Rīgā, 1959.
 rus. = rusų, rusiškai.
 s. = senovės, senųjų.
 Sabaliauskas Raida = Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida. – Kn.:
 Lietuvių kalbos leksikos raida (=LKK VIII). V., 1966, p. 5–141.
 ser. = serbų, serbiškai.
 ser.-chor. = serbų-chorvatų.
 s. isl. = senovės islandų.
 sk. = skyrius, skyriuje.
 skr. = sanskritas, sanskritiškai.
 sl. = slavų, slaviškai.
 ssl. = senovės slavų.
 suo. = suomių, suomiškai.
 s. v. = šub voce, prie žodžio.
 sva. = senovės vokiečių aukštaičių.
 šksm. = šauksmininkas, šauksmininko.

Šmits Ievads = Šmits P. Ievads baltu filoloģijā. – Rīgā, 1936.

šved. = švedu, švediškai.

t. = tomas, tome.

t. y. = tai yra.

Топоров Пр. яз. = Топоров В. Н. Прусский язык. Словарь. – М., 1975, т. 1 –.

t. p. = tas pat.

tt. = ir tolesni (puslapiai, metai).

tūkstn. = tūkstantmetis, tūkstantmetyje.

up. = upē, upelis.

Vanagas Būga = Vanagas A. K. Būga – lietuvių onomastikos pradininkas. – Kn.: Iš lietuvių kalbotyros istorijos (=LKK XX). V., 1980, p. 7–35.

vyr. g. = vyriškoji giminė, vyriškosios giminės.

vns. = vienaskaita, vienaskaitos.

vo. = vokiečių, vokiškai.

vrđ. = vardininkas, vardininko.

vtn. = vietininkas.

vtv. = vietovardis.

vva. = vidurio vokiečių aukštaičių.

vvž. = vidurio vokiečių žemaičių.

Zeuss Die Deutschen = Zeuss K. Die Deutschen und die Nachbarstämme. – München, 1837.

žem. = žemaičių.

žr. = žiūrėk.

Ženkļai

< – kilęs iš.

> – pavirtęs į.

* – rekonstruota forma ar garsas.

TURINYS

PRATARMĖ	3
ĮVADAS	5
BALTŲ VARDAS	8
BALTŲ PRIEŠISTORINĖS GYVENAMOSIOS VIETOS	15
PIRMOSIOS ISTORIJOS ŽINIOS APIE BALTŲ GENTIS	19
Herodoto minimi „neurai“ ir kt.	19
Aisčiai	21
Galindai	27
ATSKIROS BALTŲ GENTYS BEI TAUTOS	31
Jotvingiai	31
Prūsai	40
Vardas, ribos, istorija (40). Prūsų kalbos paminklai (50). Prūsų kalba (54).	
Kuršiai	63
Žiemgaliai	73
Sėliai	81
Latgaliai ir latviai	85
Istorijos žinios. Vardas (85). Latvių kalba (89). Latvių kalbos tarmės (92). Kitų kalbų įtaka latvių kalbai (95). Pirmieji raštai latvių kalba (99). Kalbiniai darbai (101). Tautosakos rinkiniai (105). Literatūros mokslo darbai (107).	
Lietuviai	108
Istorijos žinios. Vardas (108). Lietuvių kalba (111). Lietuvių kalbos tarmės (112). Kitų kalbų įtaka lietuvių kalbai (117). Pirmieji raštai lietuvių kalba (120). Kalbiniai darbai (124). Tautosakos rinkiniai (131). Literatūros mokslo darbai (133).	
BALTŲ KALBŲ SANTYKIAI SU KITOMIS INDOEUROPIEČIŲ KALBOMIS	135
Baltų ir slavų kalbos (136). Baltų ir germanų kalbos (140).	
BALTŲ IR FINOUGRŲ KALBŲ SANTYKIAI	142
SUTRUMPINIMAI	144

Kabelka J.

Ka25 Baltų filologijos įvadas: Vadovėlis respublikos aukšt. m-klų filologijos spec. studentams.— V.: Mokslas, 1982.— 147 p., žemėl.
Bibliogr. išnašose.

Knygoje analizuojamos būdingosios baltų kalbų savybės, ryšiai su kitomis indoeuropiečių kalbomis, parodoma baltų kalbų tyrinėjimų svarba šiuolaikiniam indoeuropeistikos mokslui. Vadovėlis parašytas vadovaujantis programa, pagal, kurią ši disciplina dėstoma Vilniaus V. Kapsuko universitete.

4602010000

70103—185

K $\frac{70103-185}{M854(08)-82}$ 144—82

BBK 81.2z73

4A

Кабелка Ионас Винцович. ВВЕДЕНИЕ В БАЛТИЙСКУЮ ФИЛОЛОГИЮ. На литовском языке. Вильнюс, „Мокслас“, 1982. Jonas Kabelka. Baltų filologijos įvadas. Redaktorė A. Sribienė. Viršelio dailininkė B. Grabauskienė. Meninė redaktorė B. Grabauskienė. Techninė redaktorė E. Verbel. Korektorė M. Vaineikienė. IB Nr. 938. Duota rinkti 1982.03.25. Pasirašyta spausdinti 1982.10.18. Formatas 60×90^{1/16}. Popierius—spaudos Nr. 1. Srif-tas — 10 p. romaniškas. Spauda iškilioji. 9,25 sp. l. 12,55 apsk. l. l. Tiražas 3000 egz. Užsak. Nr. 475. Kaina 70 kp. „Mokslas“, Vilnius, Žvaigždzių g. 23. Spaudė K. Poželos spaustuvė, Kaunas, Gedimino g. 10.